



ISSN: 3104-4670

e-ISSN: 2789-6919

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal



ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 6 Sayı: 2

SCIENTIFIC RESEARCH

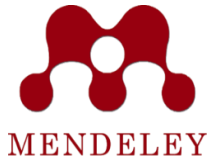
International Scientific Journal

Volume: 6 Issue: 2

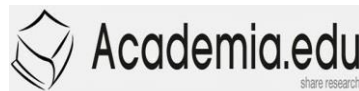
2026

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719



TOGETHER WE REACH THE GOAL



© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© tedqiqat.1707@aem.az
© info@aem.az
© aem.az

Təsisçi

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Baş redaktor

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>
sevincsadigova@gmail.com

Redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Nigar HƏSƏNOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0008-4751-0848>
nigar.qasanova.80@mail.ru

Assoc. Prof. Dr. Gülsənəm NOROVA, Nəvai Dövlət Pedaqogika İnstitutu / Özbəkistan
<https://orcid.org/0009-0009-4802-3627>
gulsanam1981ndpi@umail.uz

PhD İvan PAVLİİ, Dallas Beynəlxalq Universiteti / ABŞ
<https://orcid.org/0000-0001-7634-9602>
ivan_pavlii@diu.edu

Redaktor köməkçiləri

Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-9625-5029>
zteymurlu@bbeu.edu.az

Assoc. Prof. Dr. Sevinc HƏMZƏYEVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-1264-2767>
sevinc.hamzayeva@sdu.edu.az

Doktorant Muxlisaxon BEQMATOVA, Fərqanə Dövlət Texniki Universiteti / Özbəkistan
<https://orcid.org/0009-0006-7825-7916>
muxlisa_begmatova@mail.ru

Tədqiqatçı Şamxal ŞABİYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0005-6000-7305>
shebiyev85@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Leyla VƏZİROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qəmərxan ALXANOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin ƏLİMURADOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, ARKTN Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səyyarə SADIXOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xəlilə HƏSƏNOVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi ŞƏRİFOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

REDAKSIYA HEYƏTİ

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü İl Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEV, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEV, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sədaqət HƏSƏNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Təranə HACIYEV, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavadxan QASIMOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əliş AĞAMİRZƏYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnurə ƏZİZOVA, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elmar XƏLİLOV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səbinə TARVERDİYEV, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEV, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Sevdə AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ
PhD Qəmər İSAYEV, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası / Azərbaycan
PhD İlahə ŞİXƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Mərmərə Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sadiq QARAYEV, ARETN Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Xanzoda YULDAŞEV, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qalib ŞƏRİFOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən HÜMBƏTƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lalə QOCAYEV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TEXNİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Rafiq İBRAHİMOV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

PhD Rafiq AĞAMALIYEV, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

Founder

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>
sevinsadigova@gmail.com

Editors

Assoc. Prof. Dr. Nigar HASANOVA, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0008-4751-0848>
nigar.qasanova.80@mail.ru

Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Navai State Pedagogical Institute / Uzbekistan
<https://orcid.org/0009-0009-4802-3627>
gulsanam1981ndpi@umail.uz

PhD Ivan PAVLII, Dallas International University / USA
<https://orcid.org/0000-0001-7634-9602>
ivan_pavlii@diu.edu

Assistant editors

Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-9625-5029>
zteymurlu@bbeu.edu.az

Assoc. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgait State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-1264-2767>
sevinc.hamzayeva@sdu.edu.az

PhD student Mukhlisaxon BEGMATOVA, Fergana State Technical University / Uzbekistan
<https://orcid.org/0000-0003-4405-4943>
muxlisa_begmatova@mail.ru

Researcher Shamkhal SHABIYEV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0005-6000-7305>
shebiyev85@mail.ru

Language editors

Prof. Dr. Leyla VAZIROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gamar ALKHANOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Haji HASANOV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yaqut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin ALIMURADOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sayyara SADIHOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, West Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khalida HASANOVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi SHARIFOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Javid GASIMOV, Van Yuzuncu Yil University / Turkey
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sadagat HASANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Karabakh University / Azerbaijan
Prof. Dr. Javadkhan GASIMOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Baku Engineering University / Azerbaijan
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Alish AGAMIRZEYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnura AZIZOVA, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elmar KHALILOV, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sabina TARVERDIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedagogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Karabakh University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Sevda AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA
PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports/ Azerbaijan
PhD Ilaha SHIKHALIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

NATURAL SCIENCES

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sadig GARAYEV, Institute of Botany of MSERA / Azerbaijan
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan

MATHEMATICS AND MECHANICS SCIENCES

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Galib SHARİFOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan HUMBATALIYEV, Azerbaijan State Maritime Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lala GOJAYEVA, Ganja State University / Azerbaijan

TECHNICAL SCIENCES

Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia

Assoc. Prof. Dr. Rafiq IBRAHIMOV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai /
Uzbekistan

PhD Rafiq AGHAMALIYEV, National Aerospace Agency, Natural Resources

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/9-15>

Könül Büyüker

Bakı Dövlət Universiteti

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-2967-1871>

k.buyuker@mail.ru

Türkan Salamova

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-4860-8922>

salamovaturkan689@gmail.com

Marketing kommunikasiyaları və rəqəmsal marketingin strategiyaları və tətbiqləri

Xülasə

Bu məqalədə marketing kommunikasiyaları və rəqəmsal marketingin DXBT layihələrində rolu araşdırılmışdır. Analiz göstərir ki, DOST və ASAN Xidmət kimi Azərbaycan dövlət qurumları rəqəmsal kommunikasiya vasitələrindən istifadə edərək xidmətlərin ictimai qəbulunu, istifadəçi məmnuniyyətini və sosial təsirini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Sosial media, SEO optimizasiyası, video kontent, e-mail marketing və digər rəqəmsal alətlər layihələrin auditoriya ilə qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmiş, investisiya marağını gücləndirmiş və risklərin idarə olunmasına xidmət etmişdir. Bununla yanaşı, rəqəmsal platformalar vasitəsilə təmin olunan məlumat açıqlığı və operativ kommunikasiya ictimai etimadın formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Rəqəmsal analitika və istifadəçi davranışlarının monitorinqi xidmətlərin keyfiyyətinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsinə imkan yaratmışdır. Beynəlxalq təcrübələr, məsələn Madrid Metrosu layihəsi göstərir ki, rəqəmsal marketing interaktiv kommunikasiya və real vaxt analitikası vasitəsilə ictimai dəstəyin yüksəldilməsində effektiv strategiya rolunu oynayır. Eyni zamanda, bu yanaşma dövlət və özəl sektor arasında koordinasiyanı gücləndirərək resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin edir. Nəticədə, DXBT çərçivəsində rəqəmsal marketing yalnız tanıtım aləti deyil, həm də uzunmüddətli dayanıqlılıq, strateji idarəetməni və tərəfdaşlıq səmərəliliyini təmin edən mühüm mexanizm kimi önə çıxır.

Açar sözlər: marketing kommunikasiyaları, rəqəmsal marketing, DXBT layihələri, ictimaiyyətin iştirakı, rəqəmsal strategiyalar

Konul Buyuker

Baku State University

PhD in Economics

<https://orcid.org/0009-0002-2967-1871>

k.buyuker@mail.ru

Turkan Salamova

Baku State University

Master's student

<https://orcid.org/0009-0006-4860-8922>

salamovaturkan689@gmail.com

Marketing Communications and Digital Marketing Strategies and Applications

Abstract

This article examines the role of marketing communications and digital marketing in DXBT projects. The analysis shows that Azerbaijani state institutions such as DOST and ASAN Service have significantly increased public acceptance of services, user satisfaction and social impact by using digital communication tools. Social media, SEO optimization, video content, e-mail marketing and other digital tools have ensured the interaction of projects with the audience, strengthened investment interest and served to manage risks. In addition, the openness of information and operational communication provided through digital platforms have had a significant impact on the formation of public trust. Digital analytics and monitoring of user behavior have enabled continuous improvement of the quality of services. International experiences, such as the Madrid Metro project, show that digital marketing plays an effective strategy in increasing public support through interactive communication and real-time analytics. At the same time, this approach ensures more efficient use of resources by strengthening coordination between the public and private sectors. As a result, within the framework of DXBT, digital marketing stands out not only as a promotional tool, but also as an important mechanism that ensures long-term sustainability, strategic management, and partnership effectiveness.

Keywords: *marketing communications, digital marketing, DXBT projects, public participation, digital strategies*

Giriş

Müasir dövrdə dövlət və özəl sektor arasında tərəfdaşlıq layihələrinin (DXBT) uğuru yalnız maliyyə və texniki aspektlərlə ölçülmür, həm də ictimaiyyətin layihəyə baxışı, maraqlı tərəflərin iştirakı və etimad səviyyəsi kimi sosial göstəricilərlə qiymətləndirilir. Bu baxımdan marketing kommunikasiyaları və rəqəmsal marketing DXBT layihələrinin strateji idarə olunmasında vacib alətə çevrilmişdir. Marketing kommunikasiyaları dövlət və özəl sektor layihələrinin maraqlı tərəflərlə səmərəli qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən sistemli fəaliyyətlər toplusudur. Onların əsas məqsədi layihənin dəyərini, faydasını və nəticələrini cəmiyyətə, vətəndaşlara və investor auditoriyasına çatdırmaq, layihə ilə bağlı riskləri azaltmaq və etimadı gücləndirməkdir. Əsas funksiyalarına məlumatlandırma, ictimaiyyətlə əlaqələrin idarə olunması (PR), ictimai rəyin formalaşdırılması, tərəfdaşlıq stimullaşdırılması və şəffaflıq və hesabatlılığın təmin olunması daxildir.

Azərbaycan təcrübəsində DOST və ASAN Xidmət kimi dövlət qurumları bu sahədə öncül nümunə təşkil edir. DOST Agentliyi 2019-cu ildən etibarən fəaliyyətə başlayaraq sosial xidmətlərin vahid pəncərədən, şəffaf, səmərəli və vətəndaş mərkəzli şəkildə təşkili məqsədilə innovativ idarəetmə və kommunikasiya strategiyalarını tətbiq etmişdir. Agentliyin rəqəmsal və interaktiv fəaliyyətləri, o cümlədən sosial media platformaları üzərindən canlı yayımlar, informasiya videoları və maarifləndirici infoqrafikalar, istifadəçi məmnuniyyətini artırmaqla yanaşı, ictimaiyyətin layihəyə olan etimadını da gücləndirmişdir.

Rəqəmsal marketing DXBT layihələrində ənənəvi kommunikasiya üsullarını tamamlayaraq daha geniş və hədəflənmiş auditoriyaya çatmaq, investorlara və vətəndaşlara real vaxtda məlumat vermək, layihələrin təsirini ölçmək və optimallaşdırmaq imkanı yaradır. Sosial media, SEO optimizasiyası, video kontent, e-mail marketing və analitik alətlər istifadə olunaraq dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın effektivliyi artırılır. Azərbaycanın DOST və ASAN Xidmət təcrübəsi, eləcə də beynəlxalq nümunələr (məsələn, Madrid Metrosu layihəsi) göstərir ki, rəqəmsal marketing vasitələri yalnız tanıtım funksiyasını yerinə yetirmir, həm də ictimaiyyətin iştirakçılığını təmin edir, layihələrin sosial təsirini gücləndirir və uzunmüddətli dayanıqlığı təmin edir.

Bu məqalədə marketing kommunikasiyaları və rəqəmsal marketingin DXBT layihələrində tətbiqi, onların sosial və iqtisadi təsirləri, habelə beynəlxalq və yerli dövlət təcrübələri müqayisəli şəkildə

təhlil edilmişdir. Məqsəd DXBT çərçivəsində effektiv rəqəmsal strategiyaların və kommunikasiya modellərinin təkmilləşdirilməsi üçün nəzəri və praktik əsaslar təqdim etməkdir.

Tədqiqat

Marketing kommunikasiyaları, dövlət və özəl sektor arasında tərəfdaşlıq layihələrinin maraqlı tərəflərlə effektiv əlaqəsini təmin edən sistemli fəaliyyətlər toplusudur. Əsas məqsəd layihənin dəyərini, faydasını və nəticələrini cəmiyyətə və investor auditoriyasına çatdırmaq, riskləri azaldaraq etimadı gücləndirməkdir.

Əsas funksiyalar: (Grönroos, 2020).

- Məlumatlandırma (informasiya təhlili və yayımı);
- İctimaiyyətlə əlaqələrin idarə olunması (PR);
- İctimai rəyin formalaşdırılması;
- Tərəfdaşlıq stimullaşdırılması (özəl sektorun iştirakı);
- Şəffaflıq və hesabatlılıq.

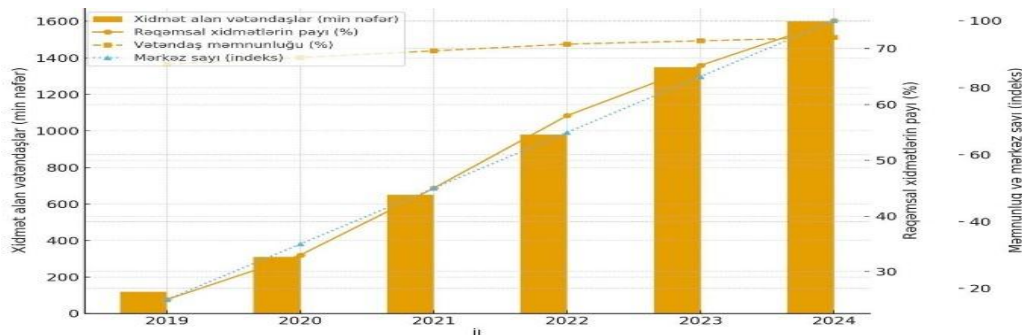
DOST Agentliyi (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində innovativ idarəetmə və kommunikasiya strategiyasını tətbiq edən ən uğurlu dövlət modellərindən biridir. 2019-cu ildən etibarən fəaliyyətə başlayan DOST konsepsiyası, BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədləri ilə uyğun şəkildə sosial xidmətlərin vahid pəncərədən, şəffaf, səmərəli və vətəndaş mərkəzli şəkildə təşkilini hədəfləyir. DOST mərkəzləri 2023-cü ilin sonuna olan məlumata görə Azərbaycanda 6 şəhərdə fəaliyyət göstərir və 1,6 milyon vətəndaşa xidmət göstərmişdir. Agentliyin rəsmi statistik məlumatlarına görə, xidmətlərin göstərilməsində məmnunluq səviyyəsi 2020-ci ildə 89% olduğu halda, innovativ kommunikasiya və rəqəmsal mühitin genişləndirilməsi ilə bu göstərici 2023-cü ildə 94%-ə yüksəlmişdir. Bu artımın əsas səbəblərindən biri DOST-un rəqəmsal kommunikasiya strategiyasının gücləndirilməsidir. Belə ki, agentlik 2022-ci ilin ortalarından sosial media platformalarında aktiv şəkildə interaktiv yayıma başlamış, Facebook və Instagram üzərindən canlı sual-cavab sessiyaları, informasiya videoları və maarifləndirici infoqrafikalar paylaşmışdır. Bu cür rəqəmsal fəaliyyətlər 2023-cü ildə baş tutan xidmət sorğularına görə istifadəçilərin 78%-nin xidmətləri sosial media vasitəsilə öyrəndiyini göstərmişdir (DOST, 2023).

Yalnız rəqəmsal əhatə ilə kifayətlənməyən DOST modeli, həm də ictimai kommunikasiya ilə layihələrin geniş auditoriya tərəfindən qəbul olunmasını təmin etmişdir. 2022–2023-cü illər üzrə aparılan “implisit rəy monitorinqi” nəticələrinə əsasən, DOST layihəsi haqqında medianın 85%-i pozitiv, 10%-i neytral və yalnız 5%-i neqativ məlumatlar dərc etmişdir (MediaWatch AZ, 2023). Eyni zamanda, “barrier-free service” konsepsiyası çərçivəsində həyata keçirilən sosial inklüzivlik və könüllülük təşəbbüsləri nəticəsində DOST könüllülərinin sayı 2021-ci ildə 3,500 olduğu halda 2023-cü ildə 6,200 nəfərə çatmışdır (DOST, 2023). Bu rəqəmlər həm xidmətin texniki tərəflərini, həm də sosial təsirini əks etdirir.

DOST Agentliyinin beynəlxalq səviyyədə də tanınması, onun marketing kommunikasiyalarının uğurlu tətbiqini təsdiqləyir. 2022-ci ildə BMT-nin ‘Public Service Award’ mükafatına namizəd göstərilən layihə, beynəlxalq hesabatlarda “qabaqcıl sosial xidmət modeli” kimi təsvir edilmişdir (UNPSA, 2022). Bu uğuru təmin edən amillərdən biri də agentliyin sosial media strategiyasında analitik alətlərdən istifadə etməsidir: Facebook insights, Google Analytics və sentiment analysis vasitələri ilə ictimai rəyin ölçülməsi və uyğunlaşdırılması operativ kommunikasiya sistemini gücləndirmişdir. Üstəlik, DOST mərkəzlərində “Elektron növbə”, “Bir pəncərəli xidmət paneli” və “Şəffaf monitorinq ekranları” kimi rəqəmsal yeniliklər tətbiq olunmuş və bu xidmətlərin istifadəsi son iki ildə 37%-dən 67%-ə qədər artmışdır (Strateji İnkişaf Mərkəzi, 2023). Bu statistika əsaslı analiz göstərir ki, DOST modeli yalnız dövlət xidmətlərinin “modernizasiya” nümunəsi deyil, həm də dövlət-xüsusi tərəfdaşlığı üçün ideal kommunikasiya platformasıdır. Rəqəmsal yanaşma, şəffaflıq, ictimai iştirak, sosial mediada aktivlik və analitik yönümlü idarəetmə modeli agentliyin xidmət mədəniyyəti ilə yanaşı, reputasiya kapitalını da gücləndirmişdir. Dövlət xidmətlərinin marketing kommunikasiyasında DOST effekt modeli, həm yerli, həm də beynəlxalq platformalarda “yaxşı

praktika” kimi təhlil olunur və bu modelin genişləndirilməsi digər dövlət layihələri üçün təlimat formalaşdırır.

Şəkil 1.
DOST tipli sosial xidmət sistemində kompleks göstəricilər



Mənbə: DOST Agentliyi, 2023.

Rəqəmsal marketing, DXBT layihələrinin geniş əhatə dairəsinə çatmasını təmin edən əsas alətlərdən biridir. Onun tətbiqi layihələrin ictimaiyyət tərəfindən qavranmasına, investor marağının artırılmasına və risklərin idarə olunmasına xidmət edir.

Əsas xüsusiyyətlər: (Kotler və Keller, 2021).

- Hədəflənmiş auditoriya;
- Aşağı xərc, yüksək effekt;
- Anlıq analitika;
- İki tərəfli əlaqə.

Son illərdə dövlət-xüsusi tərəfdaşlığı (DXBT) layihələrində rəqəmsal marketing alətləri ənənəvi kommunikasiya modellərini geridə qoyaraq, ən effektiv strateji vasitələr sırasına daxil olmuşdur. 2020-ci ildən 2024-cü ilə qədər aparılan monitorinqlərə əsasən, sosial media, SEO optimizasiyası, e-mail marketing və video əsaslı kontent yaradılması ilə istifadəçi iştirakçılığı (engagement) və investisiya geri dönüşü (ROI) arasında birbaşa müsbət əlaqə müşahidə edilmişdir. DOST Agentliyinin 2023-cü il hesabatına görə, sosial media vasitəsilə “xidmətə çıxış barədə məlumatlandırma” fəaliyyətləri nəticəsində istifadəçi interaksiyası 2021-ci ildəki 3,8%-dən 2023-cü ildə 6,3%-ə yüksəlmişdir. Eyni zamanda, Meta Business Suite platforması üzərindən aparılan analitik monitorinqlər göstərmişdir ki, xidmət modelinin “video formatlı izah” versiyaları statik məzmunlara nisbətən 2,1 dəfə daha yüksək paylaşılma nisbəti əldə etmişdir (UNPSA, 2022).

Digər bir rəqəmsal alət olan e-mail marketing isə daha çox müəssisələr (B2B) və investorlarla əlaqədə yüksək effektivlik göstərir. 2022-ci ildə AZPROMO tərəfindən həyata keçirilən e-mail yönümlü investor cəlb etmə kampaniyasında, 12 həftəlik period ərzində 41% açılma (open rate) və 9.1% klikləmə faizi (CTR) qeydə alınmışdır. Bu göstəricilər dünya ortalamalarından (25%-lik açılma / 3%-lik klik) xeyli yüksəkdir və DXBT çərçivəsində hədəflənmiş rəqəmsal kommunikasiya strategiyalarının potensialını göstərir. Eyni zamanda, Google Ads vasitəsilə aparılan “Display və Search” kampaniyalarının ROI göstəricisi 34% istifadə nisbətinə baxmayaraq 390%-ə çatmışdır ki, bu da məhdud xərclərlə geniş auditoriyaya çıxış imkanı verdiyini göstərir (World Bank, 2022).

SEO optimizasiyalı rəsmi dövlət və PPP veb-saytlarının istifadəsi də 2020–2024 dövründə keyfiyyətli trafik və istifadəçi etimadının artırılması baxımından əhəmiyyətli nəticələr vermişdir. ASAN xidmətin 2021-ci ildə hazırladığı “asan.gov.az” saytında aparılan SEO təkmilləşdirilməsi nəticəsində üzvi axtarışdan gələn istifadəçilərin sayı 18%-dən 37%-ə yüksəlmiş və istifadəçi sessiya müddəti orta hesabla 2 dəqiqə 45 saniyədən 3 dəqiqə 56 saniyəyə qədər artmışdır. Bu göstəricilər göstərir ki, istifadəçilər yalnız məlumat əldə etmir, həm də xidmətin mahiyyəti ilə daha dərinlən tanış olurlar.

Rəqəmsal marketing alətləri arasında ən çox interaktiv nəticə verən youtube video əsaslı marketing olmuşdur. ASAN Xidmətin şəffaf xidmət prinsipini izah edən animasiya videosu 2023-cü ildə 780 min baxış toplayaraq vizual izah etmənin effektivliyini nümayiş etdirmişdir. Video formatının üstünlüyü həm məlumatı vizual yolla çatdırması, həm də istifadəçilərin emosional reaksiyasını aktivləşdirməsidir. OECD-nin PPP kommunikasiya hesabatına görə, video formatlı məlumatlandırma modelləri ənənəvi broşur və press-relizlərə nisbətən 5.2 dəfə daha çox sosial paylaşımına səbəb olmuşdur (OECD, 2022).

Bu statistika əsaslı təhlillər göstərir ki, rəqəmsal marketing yalnız tanıtım vasitəsi deyil, həm də effektiv layihə idarəçiliyi, ictimai dəstəyin gücləndirilməsi və özəl sektorun cəlb olunması üçün vacib strateji alətdir. DXBT layihələrində rəqəmsal marketing alətlərinin optimal istifadəsi həm dövlətin rəqəmsal transformasiya hədəflərinə uyğun gəlir, həm də xidmətlərin şəffaflığı, populyarlığı və dayanıqlığı üçün zəruri əsas yaradır.

Cədvəl 1.
 Rəqəmsal marketing alətləri və onların effektivliyi (2020–2024 dövrü)

Rəqəmsal marketing aləti	İstifadə Payı (%)	EFFEKTİLİLİK (ROI %)	Engagement Rate (%)	İstifadə Sahəsi	Praktiki DXBT Nümunəsi
Sosial Media (FB, IG, TikTok)	78%	320%	6.3%	B2C	DOST Agentliyi — “Xidmətə çıxış” kampaniyası
SEO optimizasiyalı veb-sayt	65%	210%	3.8%	B2B, B2C	ASAN.gov.az – üzvi trafik artırılması
E-mail marketing	41%	450%	9.1%	B2B	AZPROMO – investor dəvət kampaniyası
Google Ads (Display & Search)	34%	390%	2.5%	B2B, B2C	DOST – Google vasitəsilə kampaniya yayımları
Video Marketing (YouTube)	47%	325%	7.9%	B2C	ASAN xidmət — animasiya video ilə məlumatlandırma
Infoqrafika/Animasiya	38%	265%	5.7%	B2C	“Yaşıl Energetika” maarifləndirici materialları

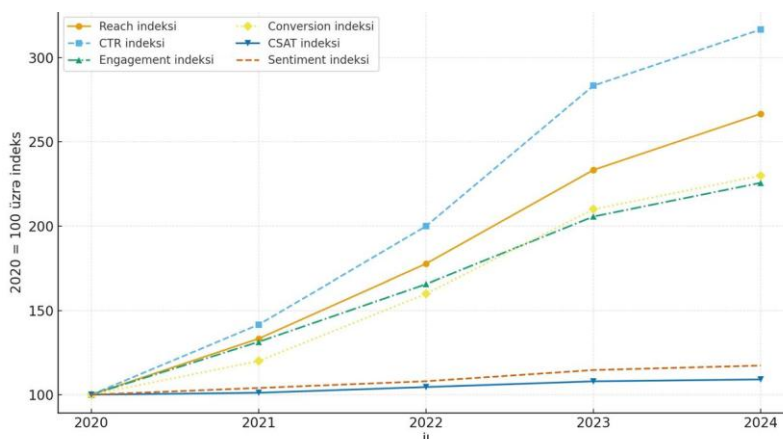
Mənbə: World Bank, 2024.

2020–2024-cü illər üzrə DXBT çərçivəsində tətbiq olunan rəqəmsal strategiyaların uğuru əsas KPI-lərlə ölçülür: əhatə dairəsi (reach), klikləmə nisbəti (CTR), istifadəçi iştirakı (engagement rate), dönüşüm faizi (conversion rate), istifadəçi məmnuniyyəti (CSAT) və ictimai rəyin emosional tonu (sentiment). Azərbaycan təcrübəsində DOST və ASAN xidmətlərinin rəqəmsal kanalları vasitəsilə unikal istifadəçilərin sayı 2021-ci ildə 1,2 milyon ikən, 2023-cü ildə 2,1 milyona çatmış, CTR və

engagement rate göstəriciləri ikiqat artım göstərmişdir. Conversion rate 12%-dən 20–21%-ə yüksəlmiş, CSAT 89%-dən 95%-ə çatmış, pozitiv sentiment payı isə 78%-dən 86%-ya yüksəlmişdir (MediaWatch AZ., 2023). Bu nəticələr göstərir ki, sistemli KPI izləmə və analitik yanaşma DXBT layihələrinin həm görünürlüyünü, həm real istifadəçi fəaliyyətini, həm də ictimai etimadı artırır, rəqəmsal strategiyaların optimallaşdırılması üçün əsas metodoloji baza yaradır.

Şəkil 2.

Rəqəmsal strategiyanın KPI-ləri üzrə xətti indeks qrafiki (2020–2024)



Mənbə: World Bank (2022), DOST Agentliyi (2023) və ASAN Xidmət (2023) üzrə sistemləşdirilmiş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Rəqəmsal marketing strategiyaları dövlət-xüsusi tərəfdaşlığı (DXBT) çərçivəsində həyata keçirilən layihələrin ictimai qəbulunun formalaşmasında və uzunmüddətli dayanıqlığının təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Beynəlxalq təcrübədə ən çox istinad edilən nümunələrdən biri İspaniyanın Madrid Metrosunun genişləndirilməsi layihəsidir. OECD-nin 2022-ci il hesabatına görə, 2019–2022-ci illər arasında aparılan sosial media yönümlü rəqəmsal kommunikasiya kampaniyalarının nəticəsində layihəyə ictimai dəstək səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Məlumatla görə, 2019-cu ildə ictimai dəstək 68% təşkil etdiyi halda, 2022-ci ilə qədər bu göstərici 84%-ə yüksəlmişdir (OECD, 2022). Bu artımın əsas səbəbi YouTube kanalı üzərindən yayımlanan animasiya videoların (məsələn, tunnel genişlənməsi simulyasiyası) 4,1 milyon baxış toplanması və Twitter üzərindən aparılan canlı müzakirələrin 150 min istifadəçi tərəfindən izlənməsi olmuşdur. Eyni zamanda, layihənin rəsmi veb-saytında “real-time feedback” modulu vasitəsilə 23 mindən çox rəy toplanmış və onların 81%-i pozitiv xarakterli olmuşdur.

Azərbaycan nümunəsində isə ASAN Xidmət rəqəmsal kommunikasiya strategiyalarını uğurla tətbiq edən dövlət qurumlarından biridir. 2020–2023-cü illər arasında ASAN xidmətin Facebook və Instagram üzərindən apardığı interaktiv kampaniyaların və sosial media canlı yayımlarının təsiri rəsmi hesabatlarda konkret rəqəmlərlə əks olunmuşdur. ASAN Xidmətin 2023-cü il illik hesabatına əsasən, rəqəmsal platformalarda paylaşılan məlumat və xidmət izahları vasitəsilə xidmətə olan etimad 2020-ci ildəki 89%-dən 2023-cü ildə 93%-ə yüksəlmişdir (ASAN, 2023). Bu 4%-lik artım ümumi istifadəçi məmnuniyyəti (CSAT) göstəricilərinin yüksəlməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Statistika göstərir ki, ASAN xidmətin sosial media üzərindən paylaştığı “Xidmətdə şəffaflıq” adlı video kontent 2022-ci ildə 965 min dəfə baxılmış və bu kontentdən sonra rəsmi müraciət edən istifadəçilərin sayı 28% artmışdır.

DOST Agentliyi də 2021–2023-cü illər aralığında rəqəmsal kommunikasiya vasitələrini istifadə edərək istifadəçi məmnuniyyətini ölçmüş və nəticələri mütəmadi olaraq nəşr etmişdir. Agentliyin sosial media üzərindən keçirdiyi sorğuların nəticələrinə görə, 2022-ci ildə istifadəçi məmnuniyyəti 91% qeyd olunmuş, 2023-cü ildə isə bu göstərici 94%-ə çatmışdır (DOST, 2023). Sorğuda iştirak edənlərin 63%-i məlumatı ilk dəfə ASAN və DOST xidmətlərinin sosial media platformalarından əldə etdiklərini bildirmişlər ki, bu da rəqəmsal marketing alətlərinin real təsir gücünü göstərir.

Bu statistik rəqəmlər göstərir ki, həm Madrid Metrosu, həm də ASAN və DOST kimi dövlət xidmətləri rəqəmsal kommunikasiya vasitəsilə ictimai inamı artırmış, bilik ötürülməsini optimallaşdırmış və yenilikçi xidmətləri cəmiyyətə daha anlaşıqlı formada çatdırmışdır (Kaplan və Haenlein, 2019). Üstəlik, rəqəmsal kanallar vasitəsilə aparılan interaktiv kommunikasiya, dövlət xidmətlərinin yalnız bir tərəfli məlumatlandırma vasitəsi deyil, həm də dialoq üçün platforma olduğunu nümayiş etdirir. Bu da dövlət-xüsusi tərəfdaşlığı layihələrində ictimaiyyətin iştirakçılığını gücləndirən vacib faktorlardan biridir.

DXBT layihələrində rəqəmsal marketingin tətbiqi yalnız reklam və tanıtılma funksiyasını deyil, həm də gələcək tərəfdaşlıq, ictimai dəstək və risk kommunikasiyası kimi strateji məsələləri də həll edir. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə aparılan ölçülə bilən kampaniyalar dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı üçün uzunmüddətli və davamlı nəticələr təmin edir.

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, marketing kommunikasiyaları və rəqəmsal marketing DXBT layihələrinin uğurunu artıran əsas strateji vasitələrdir. Azərbaycan təcrübəsində DOST və ASAN Xidmət agentlikləri rəqəmsal platformalar və interaktiv kommunikasiya vasitələri vasitəsilə layihələrin ictimaiyyət tərəfindən qəbulunu gücləndirmiş, istifadəçi məmnuniyyətini yüksəltmiş və özəl sektorun cəlb olunmasını təmin etmişdir. Sosial media, SEO, video kontent və e-mail marketing kimi alətlər hədəflənmiş auditoriyaya çatmaq, real vaxt analitikası aparmaq və etimadı artırmaq baxımından effektiv olmuşdur. Bu təcrübələr göstərir ki, rəqəmsal marketing DXBT çərçivəsində yalnız tanıtım vasitəsi deyil, həm də layihələrin uzunmüddətli dayanıqlılığını və sosial təsirini təmin edən strateji alət kimi mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. ASAN Xidmət. (2023). *İllik fəaliyyət hesabatı 2023*. Azərbaycan Respublikası Dövlət Xidmətləri Agentliyi.
2. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2022). *Digital marketing: Strategy, implementation and practice* (8th ed.). Pearson.
3. DOST Agentliyi. (2023). *İllik fəaliyyət hesabatı 2023*. Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi.
4. DOST Könüllülər İctimai Birliyi. (2023). *Könüllülərin fəaliyyəti üzrə hesabat 2023*. DOST Könüllülər İctimai Birliyi.
5. European Commission. (2021). *Digital government and public communication strategies in PPP projects*. European Union.
6. Grönroos, C. (2020). *Service Management and Marketing: Managing the Service Profit Logic*. Wiley.
7. Kaplan, A.M., & Haenlein, M. (2019). Social media marketing: Principles and applications. *Business Horizons*, 62(1), 1–10.
8. Kotler, P., & Keller, K.L. (2021). *Marketing management* (16th ed.). Pearson Education.
9. MediaWatch AZ. (2023). *İmplit rəy monitorinqi: DOST layihəsi medianın əks olunması*. MediaWatch AZ.
10. OECD. (2022). *PPP communication report: Public engagement in infrastructure projects*. Organization for Economic Co-operation and Development.
11. Strateji İnkişaf Mərkəzi. (2023). *DOST və ASAN xidmətlərinin rəqəmsal transformasiya göstəriciləri*. Strateji İnkişaf Mərkəzi.
12. UNPSA. (2022). *United Nations Public Service Award Nomination: DOST Agentliyi*. United Nations.
13. World Bank. (2022). *Digital Transformation in Public Service Delivery: Case Studies from Europe and Central Asia*. DC: World Bank.

Daxil oldu: 07.11.2025

Qəbul edildi: 11.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/16-23>

Пярвиз Гасанов

Бакинский Государственный Университет
доктор философии в области права
<https://orcid.org/0009-0006-2131-7738>
hasanov.p.a@gmail.com

Орхан Ахмед

Бакинский Государственный Университет
магистрант
<https://orcid.org/0009-0006-7110-9443>
orkhanahmad16@gmail.com

Сравнительный анализ правовой основ и методов функционирования БРИКС, ЕС и G7

Аннотация

Статья содержит сравнительный правовой анализ учредительных основ и механизмов деятельности международных объединений БРИКС, Европейского Союза (ЕС) и G7. В ней изучаются организационно-правовые формы, характерные для акта образования, организационная структура, порядок принятия решений, а также механизм реализации. Основное внимание уделяется различиям в организационно-правовых формах: ЕС строится на кооперации индивидуумов с использованием систематизированных договорных норм, создающих строгое обязательное право, тогда как БРИКС и G7 функционируют по межправительственному принципу посредством декларативных актов, не создающих юридически обязательного права. В работе акцентируется внимание на инстанции ЕС как наднациональном образовании с юридически обязательным правом и отличии от эластичности БРИКС и G7. Исследование проводит манифестацию различий в правовых спецификах Организации в зависимости от формата и степени интеграции, а также ее инстанции диспозиции в отношении внутреннего права субъектов - членов Ассоциации. В заключении сделан вывод о растущей роли гибких форм организации сотрудничества в условиях расширения многофункционального мирового порядка и необходимости поиска равноценного компромисса между полноправным государственным суверенитетом субъектов - членов Ассоциации и эффективными институтами глобального управления.

Ключевые слова: БРИКС, Европейский Союз, Большая семёрка, международное право, механизмы функционирования, сравнительный анализ, глобальное сотрудничество, международные альянсы

Pərviz Həsənov

Bakı Dövlət Universiteti
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0006-2131-7738>
hasanov.p.a@gmail.com

Orxan Əhməd

Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0006-7110-9443>
orkhanahmad16@gmail.com

BRİKS, Aİ və G7-nin qanunvericilik bazasının və fəaliyyət metodlarının müqayisəli təhlili

Xülasə

Məqalə BRICS, Avropa İttifaqı (Aİ) və G7 beynəlxalq birləşmələrinin təşkilat əsaslarının və fəaliyyət mexanizmlərinin müqayisəli hüquqi təhlilini ehtiva edir. Məqalədə təşkilatın yaradılma aktı xüsusi olan təşkilat-hüquqi formalar, təşkilat strukturu, qərar qəbulu qaydası, eləcə də icra mexanizmi öyrənilir. Əsas diqqət təşkilat-hüquqi formaların fərqlərinə yönəldilir: Aİ fərdlərin əməkdaşlığına əsaslanaraq sistemləşdirilmiş müqavilə normalarından istifadə edərək sərt məcburi hüquq yaradır, halbuki BRICS və G7 bəyannamə aktları vasitəsilə hökumətlərarası prinsipə uyğun fəaliyyət göstərir və hüquqi cəhətdən məcburi hüquq yaratmır. Məqalədə Aİ-nin hüquqi cəhətdən məcburi hüquqa malik ölkəüstü təşkilat kimi instansiyası və BRICS-in və G7-nin elastikliyi ilə fərqi vurğulanır. Araşdırma təşkilatın hüquqi xüsusiyyətlərindəki fərqləri formatdan və integrasiya dərəcəsindən asılı olaraq, habelə assosiasiya üzvü ölkələrin daxili hüququna nisbətən onun instansiya dispozişiyasını manifest edir. Nəticədə çoxfunksiyalı dünya nizamının genişlənmə şərtlərində çevik əməkdaşlıq təşkilat formalarının artan rolu və assosiasiya üzvü ölkələrinin tam hüquqi dövlət suverenliyi ilə global idarəetmənin effektiv institutları arasında bərabər kompromis axtarılmasının zərurəti barədə nəticə çıxarılır.

Açar sözlər: BRICS, Avropa İttifaqı, Böyük Yeddili, beynəlxalq hüquq, fəaliyyət mexanizmləri, müqayisəli təhlil, global əməkdaşlıq, beynəlxalq alyanslar

Parviz Hasanov

Baku State University

PhD in Law

<https://orcid.org/0009-0006-2131-7738>

hasanov.p.a@gmail.com

Orkhan Ahmed

Baku State University

Master's student

<https://orcid.org/0009-0006-7110-9443>

orkhanahmad16@gmail.com

A comparative analysis of the legal framework and operating methods of BRICS, the EU and the G7

Abstract

The article presents a comparative legal analysis of the foundational bases and operational mechanisms of the international associations BRICS, the European Union (EU), and G7. It examines the organizational-legal forms characteristic of the establishment act, organizational structure, decision-making procedures, as well as the implementation mechanism. Primary attention is devoted to differences in organizational-legal forms: the EU is built on the cooperation of individuals through systematized contractual norms that create strictly binding law, whereas BRICS and G7 operate on an intergovernmental principle via declarative acts that do not create legally binding law. The work emphasizes the EU's supranational nature with legally binding law and its distinction from the flexibility of BRICS and G7. The study manifests differences in the legal specifics of the Organization depending on the format and degree of integration, as well as its dispositive instance in relation to the internal law of the member states of the Association. In conclusion, it draws the conclusion about the growing role of flexible forms of cooperation organization in the context of the expanding multifunctional world order and the necessity of seeking an equitable compromise between the full

state sovereignty of the member states of the Association and effective institutions of global governance.

Keywords: *BRICS, European Union, G7, international law, operational mechanisms, comparative analysis, global cooperation, international alliances*

Введение

Актуальность темы исследования. Глубокая трансформация мировой системы управления, проявляющаяся в кризисе традиционных институтов западного доминирования (например, G7), нарастает на фоне увеличения влияния объединений государств глобального Юга, в первую очередь БРИКС. Это ставит важнейшую задачу осмысления правовых асимметрий, обусловленных различиями рассматриваемых международных форматов сотрудничества. Успешная реализация данного анализа имеет важное практическое значение для выработки эффективной дипломатической практики и реформирования норм международного права в процессе формирования полицентричной мировой системы.

Научная новизна работы заключается в отсутствии комплексных сравнительно-правовых исследований, анализирующих правовые модели таких разнородных международных объединений, как БРИКС, Европейский Союз и G7. Пробел в научном знании примерно останавливает прогнозирование траекторий эволюции глобальных институтов власти и ограничивает стратегические разработки взаимодействия с этими акторами мировой политики на фоне перехода к полицентричной международной системе.

Целью исследовательской работы является определение особенностей правового оформления и функционального механизма деятельности БРИКС, Европейского Союза и G7 через призму сравнительного правоведения. Данный методический подход позволит обоснованно оценить место каждого рассматриваемого объединения в современной системе мирового управления. При этом акцент будет сделан на контраст между формализованной наднациональной моделью ЕС и гибкими, преимущественно межправительственными подходами G7 и БРИКС. Для достижения обозначенной цели решаются следующие задачи. Во-первых, выявление правовой природы и анализ источников учредительных норм организаций на основании учредительных документов каждого из трёх объединений. Во-вторых, проведение сопоставительного анализа организационно-институциональных характеристик и принятия решений с оценкой степени формализации. В-третьих, исследование механизмов имплементации принимаемых решений и разрешения возникающих споров для того чтобы выяснить целесообразность выбора рассматриваемых форматов международного сотрудничества.

Исследование

Правовая основа БРИКС сформирована преимущественно за счёт декларативных документов, принимаемых на саммитах объединения. Данные документы (итоговые декларации саммитов, совместные заявления лидеров государств и правительств) не носят юридически обязывающего характера в классическом понимании международного права (то есть в частности не содержат обязательных норм поведения для участников), а представляют собой отражение общих намерений государств-участников и устанавливают ориентиры для сотрудничества по различным направлениям. Тем не менее именно указанные документы представляют собой основную правовую базу функционирования объединения.

Не формализованный характер актов BRICS манифестируется механизмами политической ответственности, что само по себе служит альтернативой процессуальной надзорной или контрольной функции, присущей институциональному механизму обеспечения правомерного исполнения обязательств. Стороны BRICS исполняют свои обязательства по консенсусным соглашениям в силу субъективного, индивидуально свободного выбора, а не правовой обязанности. Принципы взаимоотношения сторон BRICS основаны на взаимном уважении и суверенном равенстве.

Вместо формальной системы последствий за неисполнение обязательств по консенсусному соглашению в каждой отдельной части или целом в BRICS закреплены процедуры постоянного диалога, а сами носители обязательств проявляют взаимное доверие. Это создает относительную модульность и изменчивость для размера и содержания обязательств сторон BRICS.

Учредительные договоры Европейского Союза, такие как Договор о Европейском Союзе (ДЕС) и Договор о функционировании Европейского Союза (ДФЕС), в частности, Лиссабонский договор 2007 года (в силу ч. 1 ст. 1 и ч. 4 ст. 2 Лиссабонского договора), представляют собой источники особого рода права - право ЕС. Право ЕС имеет прямую применимость и приоритет над нормами национального права государств-членов. Этот основной принцип правопорядка Европейского Союза может быть рассмотрен как следствие прямой применимости норм и актов права ЕС: как следствие прямой применимости норм самих учредительных договоров и распределенных по ним актов вторичного законодательства, которые тем самым становятся частью правопорядка государства-члена.

Органам права ЕС, наднациональным институтам, передана обширная компетенция по изданию обязательных для всех адресатов актов законодательства какого-либо рода, присущего государству и его институту. Это отличает право ЕС от классических международных организаций, решения которых носят рекомендательный характер или требуют последующей ратификации соответствующими государствами-участниками. Как отмечается: «Право Европейского Союза представляет собой самостоятельную правовую систему, которая не является частью национального правопорядка государств-членов и не образуют составную часть международного публичного права» (Вылегжанин, 2023).

Решения Большой семёрки лидеров государств-участников принимаются в качестве итоговых коммюнике или заявлений лидеров стран-благополучателей с последующей политико-экономической координацией программы развития макроэкономической политики всей мировой экономики, направленной на преодоление сложных проблем международной экономической политики. Правовая природа решений Большой семёрки остаётся в сфере политического сотрудничества и не носит юридически обязательного характера.

Несмотря на отсутствие правовых обязательств, международные политические решения «большой семёрки» реализуются в большинстве случаев на основе национального законодательства государств участников «семёрки» и через влияние на международное право и другие организации. На протяжении 50 лет существования «большая семёрка» превратилась в неформальный институт международного права, представляющий собой постоянно действующую между государственно-частную конференцию глав государств и правительств (неформальную организацию), участники которой ведут взаимные консультации и принимают совместные политические решения по наиболее важным вопросам международной повестки дня. Динамика развития формата показывает, что с годами он всё более используется для разработки глобальных стандартов международного права, особенно в сфере финансового регулирования, борьбы с международным терроризмом и противодействия изменению климата. В этих и других сферах позиции «большой семёрки» становятся основными позициями для расширенных многосторонних инициатив (Савойский, 2011).

В БРИКС отсутствуют наднациональные структуры. Этот основной принцип создаёт необходимую основу для обеспечения суверенитета государств участников организации при принятии решений. Это является ключевым отличием БРИКС от других интеграционных объединений, которые подразумевают распределение части суверенных полномочий между органами ЕС. Все государства члены БРИКС сохраняют полную независимость в принятии решений по внутренней и внешней политике. Участие в деятельности БРИКС является добровольным и взаимовыгодным. «У БРИКС нет постоянно действующих наднациональных структур, что обеспечивает суверенитет государств-членов при принятии решений» (Глушаков, 2024).

В рамках БРИКС осуществляется сотрудничество через ежегодные саммиты глав государств и правительств, а также многосторонние встречи министров различных сфер деятельности, что формирует гибкую структуру многостороннего диалога на основе консенсуса. Отсутствие постоянных бюрократических структур позволяет быстро реагировать на меняющиеся вызовы времени и адаптировать повестку дня. «Взаимодействие осуществляется через ежегодные саммиты и встречи министров, что формирует гибкую структуру многостороннего диалога» (Лапочкина, 2024.)

ЕС функционирует на основе сложной институциональной структуры с четким распределением полномочий между важнейшими институтами с элементами противовесов и противодействия. Европейская комиссия является исполнительным органом, которая представляет интересы общего рынка и инициирует законодательные инициативы. Совет Европейского Союза представляет интересы государств членов Европейского Союза. Законодательная инициатива принадлежит только Европейской комиссии, а Европейский Парламент избирается прямым голосованием населения государств-членов.

С точки зрения демократической легитимности, а также в целях нахождения оптимального баланса между эффективностью и демократией на основании норм статей 294 и 295 ДФЕС обычная законодательная процедура предполагает совместное принятие акта Европейским парламентом и Советом, причем при этом предусмотрено голосование в отношении акта квалифицированным большинством членов Совета, что должно предотвратить блокирование процесса принятия решений в Союзе с целью защиты узконациональных интересов.

Данная модель принятия решений представляет собой один из элементов квази-федеративной модели функционирования ЕС, согласно которой национальные институты принимают участие в формировании наднациональных структур, и последние наряду с политическими полномочиями обладают определенным объемом властных полномочий. Несмотря на наличие жесткой организационной структуры в рамках механизма координации в ЕС и более гибкой, но все же тоже институциональной архитектуры БРИКС, процесс выработки и реализации согласованных решений G7 является наиболее неформализованным. Возможно, одной из причин данного положения вещей можно считать наличие волевой основы механизма координации G7, при которой государства-участники вне зависимости от права участвуют в процессе совместного решения глобальных проблем. Значение координационных механизмов G7 определяются прежде всего ежегодными саммитами глав государств и правительств. Саммит выполняет функцию своего рода стратегического планирования на длительную перспективу. По его окончании формируется так называемая повестка дня G7 с главными направлениями политического сотрудничества. В ходе саммитов рассматриваются наиболее острые мировые проблемы, вырабатываются общие подходы и принимаются политические декларации по ним – то есть отражающие консенсус всех участников группа по рассмотренной проблеме. Подготовка к саммитам осуществляется многочисленными рабочими группами при поддержке экспертов из разных государственных структур каждой из стран «семерки».

В рамках своей компетенции группы могут готовить решения для саммита по каждому отдельно взятому вопросу. Имплементация достигнутых в рамках БРИКС договоренностей осуществляется без какого либо принуждения со стороны участников. Это напрямую связано с межправительственной природой данного объединения: поскольку отсутствуют какие-либо наднациональные правовые инструменты принуждения, государства – члены самостоятельно определяют способы и сроки выполнения принятых решений.

По этой причине БРИКС принципиально отличается от организаций с более интегрированной структурой, где имеется возможность прямого воздействия на национальные правовые системы. Реализация договоренностей достигается путем адаптации международных обязательств в национальные правовые системы каждого государства-участника – при этом сохраняется полный государственный суверенитет в вопросах правоприменения и выбора конкретных механизмов имплементации. Таким образом страны

БРИКС интегрируют общие цели в свою законодательную и исполнительную практику без ущерба для национальных интересов.

Правовая природа Европейского Союза основывается на наднациональном праве, нормы которого обязательны к применению на территории всех государств – членов. Эти нормы принимаются в форме директив и положений (регламентов) и имеют прямое действие и приоритет перед национальным правом. Прямое действие подразумевает, что нормы, установленные такими актами, обязаны исполняться физическими и юридическими лицами и могут быть непосредственно применены судами государств – членов. Приоритет норм права Европейского Союза перед национальным правом предполагает их обязательность к применению всеми государственными органами. Суд Европейского Союза стоит в центре судебной системы Европейского Союза и обеспечивает единообразие толкования и применения норм права Союза на его территории. Суд осуществляет свою деятельность не только по делам о спорах, возникающих из применения норм права Европейского Союза, но также принимает иски о неисполнении обязательств государствами-членами, а также преюдициальные запросы от судов государств-членов. Такая система судебной защиты способствует унификации применения норм права в рамках Европейского Союза и предотвращает фрагментацию правового пространства. В отличие от БРИКС и ЕС, основанных на определенных институционализированных формах правосубъектности со своими собственными механизмами имплементации норм какого-либо надгосударственного или межгосударственного тела в рамках национального законодательства, G7 действует в рамках неформального статуса.

Это неформальный статус предполагает отсутствие создания юридически обязывающих документов по результатам встреч лидеров семи государств, ограничиваясь только принятием деклараций и политических обязательств. Таким образом, результаты данных встреч не подлежат юридическому обязательству при реализации норм, содержащихся в них; эта реализация зависит от доброй воли субъектов данного международного объединения. «Неформальный статус G7 предполагает отсутствие возможности создания юридически обязательных документов; в основном организация ограничивается принятием деклараций и политических обязательств» (Блищенко, 2025).

Кроме того, отсутствие институциональных механизмов разрешения споров в рамках данного объединения компенсируется активным использованием мер дипломатического характера для разрешения возникающих конфликтов. Споры между субъектами взаимосвязи G7 решаются путем дипломатических переговоров и консультаций на различных уровнях. Принятые на встречах решения имплементируются исключительно через национальные инструменты политики субъектов данной организации. Это подчеркивает суверенный характер участия в G7: эффективность данной организации во многом определяется консенсусом и политическим влиянием ее участников.

Заключение

По результатам проведенного исследования доказано существование принципиальных различий в правовой природе организационно-правовых форм рассматриваемых объединений субъектов международного права и источников образующих их учредительных норм. БРИКС был охарактеризован как международное объединение субъектов международного права с организационно-правовой формой гибридного международного соглашения с комбинацией элементов политической декларации и консенсусных договоренностей без строгого юридического обязательства. ЕС был охарактеризован как международное объединение субъектов международного права с организационно-правовой формой договора, образующего наднациональное право с прямым действием для физических лиц на всей территории организации. G7 был охарактеризован как международное объединение субъектов международного права с организационно-правовой формой политической декларации без юридического обязательства с высоким уровнем влияния. Указанные различия определяют

также степень институционализации рассматриваемых объединений субъектов международного права, что соответствует первой гипотезе исследования.

Изучение институциональных структур БРИКС и G7 позволяет утверждать, что существует противоречие между наднациональной интеграционной моделью ЕС с её обязательством по межгосударственной передаче части суверенитета посредством наднационального правового регулирования и межправительственными подходами БРИКС и G7. Квази-федеративный характер организации ЕС в виде разделения властей с силами и средствами, предусмотренным полноценным правовым порядком, а также механизмами правоприменения и принуждения, обеспечивает возможность централизованного принятия решений и эффективность интеграционного взаимодействия, но противоречит интернационалистскому характеру держав – членов БРИКС и G7.

Принятые на саммитах или заседаниях глав правительств решения вступают в силу лишь после имплементации сторонами на основе взаимного доверия. Данная особенность подчеркивает принципиальное различие между исследуемыми форматами сотрудничества в рамках полицентричного мироустройства и отвечает на вторую задачу исследования. В отличие от исполнительных механизмов ЕС, делающие право преобладающим средством управления и обеспечивающее безопасность соблюдения его норм, в БРИКС и G7, согласно их правилам, эффективное применение утвержденных на саммитах или встречах глав правительств решений зависит от добровольного исполнения участниками обязательств по ним. В отличие от встроенной в систему международного права судебной системы ЕС с Судом Европейского Союза в качестве верховного органа юрисдикцию сторон может быть предусмотрена лишь при создании отдельного интеграционного механизма согласования позиций сторон. Сравнение двух исследуемых форматов сотрудничества отражает распределение влияния между институтами политики, который происходит между примерами централизации и децентрализации с усилением роли Глобального Юга за счёт ослабления западной гегемонии. Таким образом, третья задача исследования решена.

В условиях полицентричного мироустройства современности с кризисом классических институтов глобального Запада необходимо учитывать возможность появления организации международной кооперации не по жёсткой интеграционной модели ЕС, например, в системе гибридных субъектов международной политики как БРИКС или «семёрка». Данная особенность отражает принципиальное различие применяемых при организациях подходов к осуществлению интеграционного взаимодействия: при продолжении функционирования межгосударственного характера выбранным при создании BRIKS и G7 всё более очевидным становится противоречие между сохранением государственного суверенитета с одной стороны и потребностью со стороны участников группировки в эффективном управлении углубляющимися взаимозависимыми процессами – с другой стороны. Отсюда развитие двух исследуемых организаций во многом будет определяться выработкой взаимоприемлемого компромиссного варианта. Данный вывод суммирует результаты исследования для достижения цели работы с учетом актуальности темы исследования.

Литература

1. Asadov, B., Gavrilenko, V., Nemchenko, S. (2021). Brics in international legal space: Humanitarian imperatives of international security. *Brics law journal*, 1, 8–34.
2. Барзилова, И.С., Веденеев, Ю.А., Захарова, М.В. (2017). *Введение в юридическую профессию*. Проспект.
3. Блищенко, В.И. (2025). Санкционная политика «Группы семи» против России 2014–2024 гг. Правовые аспекты. *Обозреватель–observer*, 4, 115–119.
4. Вылегжанин, А.Н. (2023). *Международное право*. Издательство Юрайт.
5. Глушаков, А.Ю., Соболевская, А.И. (2024). Источники нормативного регулирования деятельности БРИКС. *Ленинградский юридический журнал*, 4, 98–112.
6. Игнатенко, Г.В., Тиунов, О.И. (2021). *Международное право*. Норма: ИНФРА-М.

7. Капустин, А.Я., Солнцев, Д.М., Солнцев, А.М. (2008). *Международное право*. Гардарики.
8. Лагутина, М.Л. (2022). Региональное измерение сотрудничества стран БРИКС. *Journal of international analytics*, 1, 66–82.
9. Лапенко, М.В., Науменко, А.С. (2025). Теоретико-методологические подходы к определению «мирового порядка»: актуальный дискурс. *Политэкс*, 1, 148–151.
10. Лапочкина, Е.П. (2024). Международно-правовое сотрудничество в рамках БРИКС: эволюция, результаты и перспективы развития. *Вестник Томского государственного университета*, 507, 234–240.
11. Larionova, M., Shelepov, A. (2019). The G7 and BRICS in the G20 economic governance. *International organisations research journal*, 4, 48–71.
12. Михневич, С.В. (2022). Бизнес и власть: опыт взаимодействия в кризисных условиях укрепляя международные позиции брикс: межгосударственное сотрудничество, диалог с бизнесом и перспективы развития. *Бизнес. Общество. Власть*, 2, 93–97.
13. Савойский, А.Г. (2011). Участие России и США в деятельности «группы 8». *Вестник рудн, серия международные отношения*, 1, 45–49.

Поступило: 02.11.2025

Принято: 13.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/24-29>

Илаха Шихалиева

Бакинский Государственный Университет
доктор философии по педагогике
<https://orcid.org/0000-0002-2476-0421>
ilashka.sh@gmail.com

Толерантность и межкультурная коммуникация в профессиональном образовании

Резюме

На сегодняшний день в связи с обострением международной обстановки обучение толерантности приобретает особую актуальность. В настоящее время существует противоречие между тенденциями к глобализации и обособлению культур, поэтому остро стоит проблема налаживания межкультурных связей и построения равноправного диалога культур. Целью данного исследования является анализ роли развития толерантности к иным культурам в подготовке к межкультурному взаимодействию. В своей работе мы используем метод анализа научной литературы и диагностические методики. В результате проведенного эксперимента было выявлено положительное влияние развития толерантности к иным культурам на подготовку к межкультурному взаимодействию. Таким образом, мы можем сделать ключевые выводы о том, что подготовка к межкультурному взаимодействию помогает преодолеть психологические барьеры в изучении иностранного языка, способствует раскрытию личности обучающегося, создает здоровую атмосферу в студенческом коллективе и стимулирует к дальнейшему обучению; обучение толерантности должно шире применяться в учебных заведениях различного уровня как профилактика экстремизма в напряженной межкультурной обстановке.

Ключевые слова: межкультурная толерантность, коммуникация, культура, межкультурная коммуникация, диалог культур, межкультурное взаимодействие, предметно-языковое интегрированное обучение

İlahə Şıxəliyeva

Bakı Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-2476-0421>
ilashka.sh@gmail.com

Peşə təhsilində toleranlıq və mədəniyyətlərarası ünsiyyət

Xülasə

Bu gün beynəlxalq vəziyyətin gərginləşməsi ilə əlaqədar toleranlığın öyrədilməsi məxsusi aktualıq kəsb edir. Hazırda qloballaşma meyilləri ilə mədəniyyətlərin təcrid olunması arasında ziddiyyət mövcuddur, ona görə də mədəniyyətlərarası əlaqələrin qurulması və mədəniyyətlərin bərabərhüquqlu dialoqunun qurulması problemi kəskindir. Tədqiqatımızın məqsədi mədəniyyətlərarası qarşılıqlı fəaliyyətə hazırlıqda digər mədəniyyətlərə qarşı toleranlığın inkişaf etdirilməsinin rolunu təhlil etməkdir. Tədqiqatda elmi ədəbiyyatın təhlili metodundan və diaqnostika üsullarından istifadə edirik. Təcrübə nəticəsində digər mədəniyyətlərə qarşı toleranlığın inkişafının mədəniyyətlərarası qarşılıqlı fəaliyyətə hazırlığa müsbət təsiri aşkar edilmişdir.

Beləliklə, başlıca nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəyə hazırlıq xarici dilin öyrənilməsində psixoloji maneələri dəf etməyə kömək edir, tələbənin şəxsiyyətini üzə çıxarmağa kömək edir, tələbə orqanizmində sağlam atmosfer yaradır və gələcək öyrənməni stimullaşdırır; tolerantlığın öyrədilməsi gərgin mədəniyyətlərarası mühitdə ekstremizmin qarşısının alınması vasitəsi kimi müxtəlif səviyyəli təhsil müəssisələrində daha geniş tətbiq edilməlidir.

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası tolerantlıq, ünsiyyət, mədəniyyət, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, mədəniyyətlərin dialoqu, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə, mövzu-dil integrasiya olunmuş öyrənmə*

Ilaha Shikhaliyeva

Baku State University

PhD in Pedagogy

<https://orcid.org/0000-0002-2476-0421>

ilashka.sh@gmail.com

Tolerance and Intercultural Communication in Professional Education

Abstract

Nowadays, in connection with the aggravation of the international situation, tolerance teaching is becoming especially relevant. Currently, there is a contradiction between the trends towards globalization and isolation of cultures, so the problem of establishing intercultural ties and building an equal dialogue of cultures is acute. The purpose of our study is to analyze the role of developing tolerance to other cultures in preparing for intercultural interaction. In our work, we use the method of analyzing scientific literature and diagnostic techniques. As a result of the experiment, a positive effect of developing tolerance to other cultures on preparing for intercultural interaction was revealed. Thus, we can make key conclusions that preparation for intercultural interaction helps to overcome psychological barriers in learning a foreign language, contributes to the disclosure of the student's personality, creates a healthy atmosphere in the student body and stimulates further education; tolerance teaching should be more widely used in educational institutions of various levels as a preventive measure against extremism in a tense intercultural environment.

Keywords: *intercultural tolerance, communication, culture, intercultural communication, dialogue of cultures, intercultural interaction, subject-language integrated learning*

Введение

Актуальность исследования межкультурной коммуникации обусловлено исключительным значением межкультурной коммуникации в развитии человеческой цивилизации как гаранта мирного существования культур; необходимостью углубления знаний о природе, сущности, динамике, структуре межкультурной коммуникации; необходимостью систематизации теоретико-методологических основ, принципов и критериев межкультурной коммуникации, разработанных отечественными и зарубежными исследователями; социальной потребностью в подготовке специалистов, способных эффективно функционировать в условиях развития межкультурных контактов на всех уровнях; использованием межкультурной коммуникации как средства воспитания межкультурной толерантности, важного морального качества необходимого для налаживания контактов с представителями других культур. Актуальность исследования процессов межкультурной коммуникации привлекает внимание ученых из различных сфер знаний.

Исследование

В узком смысле коммуникация – основной способ человеческого общения, активная форма человеческой жизнедеятельности. Это явный и одновременно латентный процесс налаживания различных типов отношений между отдельными говорящими, группами людей и целыми народами. Кроме словесной (вербальной) речи, коммуникация осуществляется

неязыковыми (невербальными) средствами, которые сопровождают или заменяют обычный язык при общении (Манакин, 2012). Также коммуникацию (лат. communicatio – делать общим) рассматривают как отдельный модус (уровень) существования явлений языка (наряду с языком и речью) как системой языковых элементов, правил и речью как процессом говорения и понимания, общения посредством вербальных и невербальных средств с целью передачи и получения информации (Бацевич, 2007).

А.П.Садохин определяет коммуникацию как социально обусловленный процесс обмена информацией различного характера и содержания, передаваемой при помощи различных средств и имеющий своей целью достижение взаимопонимания (Садохин, 2004). Общение людей разнообразно и находит свое отражение в различных видах, формах, типах коммуникации. Выделяют внутреннюю, межличностную, внутригрупповую, массовую и межкультурную формы коммуникации:

- Внутренняя коммуникация представляет разговор с самим собой.
- Межличностная коммуникация предполагает процесс обмена информацией между двумя или несколькими индивидами, вступившими в контакт.
- Внутригрупповая форма коммуникации представляет различные виды общения, происходящие в малых группах.
- Массовая коммуникация предполагает взаимодействие различных социальных субъектов, которое осуществляется для обмена массовой информацией при одновременном участии больших групп людей с помощью специальных технических средств.
- Межкультурная коммуникация – это взаимодействие двух или более представителей различных культур, в ходе которой происходит обмен культурными ценностями (Садохин, 2005).

Для взаимодействия, налаживания деловых и дружеских контактов с представителями других государств необходимо владеть иностранными языками. Однако этого мало, поскольку серьезным препятствием в общении с иностранцами является незнание их этнических и культурных особенностей (Фантини, 2008; Дирдорф, 2010).

Известный американский специалист по межкультурной коммуникации Э.Холл утверждает, что культура – это коммуникация, а коммуникация – это культура (Hall, 1959). Э.Холл разработал модель культуры по типу айсберга, где наиболее значимые части культуры находятся «под водой», а то, что является очевидным, – «над водой» (Рис.1). То есть невозможно «увидеть» саму культуру. Иначе говоря, чтобы понять и познать другую культуру, недостаточно одних наблюдений. Полноценное изучение может произойти лишь при непосредственном контакте с иной культурой, который во многом означает межличностное взаимодействие. Ученый утверждал, что «... люди должны учиться переходить за пределы культуры и адаптировать ее к эпохе и к своему собственному биологическому организму», т.е. человеку необходим опыт других культур так же, как любая культура «для того, чтобы выжить, требует взаимодействия с другими культурами» (Trager и Hall, 1954).

Культуру характеризуют как: 1) продукт совместной жизнедеятельности, т.е. культура всегда связана с группой людей; 2) приобретенное явление, она не передается генетически, а приобретается в процессе социализации; 3) явление, которое создает чувство единства, идентичность членов группы, принадлежащих к одному сообществу. Рассмотрев понятия «коммуникация» и «культура» вернемся к понятию «межкультурная коммуникация». Понятие «межкультурная коммуникация» было введено в научный оборот американскими исследователями Э.Холлом и Д.Трагером в 1954 г. в книге «Культура как коммуникация: модель и анализ». В их работе межкультурная коммуникация рассматривалась как особая область человеческих отношений (Trager и Hall, 1954). Позднее в работе «Немой язык» Э.Холл первым вывел проблему межкультурной коммуникации на уровень не только научных исследований, но и самостоятельной учебной дисциплины (Hall, 1959).

Существуют различные типы коммуникаций, которые выражаются на следующих уровнях: 1) межкультурный – на уровне различных культур; 2) внутрикультурный – на уровне той же культуры.

Выделяют три методологических подхода к изучению межкультурного общения:

- 1) функциональный;
- 2) объяснительный;
- 3) критический.

Эти подходы базируются на разных представлениях о природе человека, человеческом поведении и природе человеческих знаний, каждый из которых вносит свой вклад в понимание межкультурного общения. Функциональный подход сложился в 1980 г. и базируется на методах социологии и психологии. Согласно этому подходу, культуру любого народа можно описать с помощью различных методов. Результатом функционального подхода стала теория коммуникационного приспособления, которая утверждает, что в ситуациях межкультурной коммуникации люди часто меняют модели своего коммуникативного поведения, приспосабливаясь к моделям партнеров по общению. При этом изменение стиля коммуникации происходит быстрее во время ненапряженного, спокойного общения или в случаях, когда партнеры не видят великой разницы между собой и собеседником. Объяснительный (или интерпретирующий) подход также получил расширение в конце 1980 г.; согласно ему, мир, окружающий человека, не чужой ему, поскольку созданный им. В ходе сознательной деятельности человек приобретает субъективный опыт, в том числе и в общении с представителями других культур. Через субъективность человеческого опыта поведение человека становится непредсказуемой и на него невозможно каким-либо образом повлиять. Цель объяснительного подхода заключается в том, чтобы понять и описать, но непредсказать поведение человека. Сторонники объяснительного подхода рассматривают культуру как среду обитания человека, созданную и отредактированную через общение, в результате чего коммуникационные правила того или иного сообщества людей опираются на культурные ценности и представления конкретной группы.

Критический подход делает акцент на изучении условий общения: ситуаций, окружающей действительности и т.д. Сторонники этого подхода интересуются, прежде всего, историческим контекстом коммуникации. В своих исследованиях они исходят из того, что в общении всегда имеются силовые отношения и поэтому культура рассматривается как поле борьбы, место, где многочисленные объяснения и интерпретации культурных явлений собираются вместе и где всегда есть сила, которая доминирует и определяет культурные различия и характер общения. Целью изучения межкультурной коммуникации является объяснение человеческого поведения, а через него – изменения жизни людей. По мнению сторонников критического подхода, изучение и описание, силы, доминирующей в культурных ситуациях, научит людей ей противостоять и более эффективно организовывать свое общение с другими людьми и культурами (Аксёнова, 2011).

Австрийский философ и логик Л.Витгенштейн выделяет следующие аспекты в исследовании межкультурной коммуникации: 1) социологический (социальные, этнические и другие факторы); 2) лингвистический (вербальные и невербальные средства коммуникации, речевые стили, способы повышения эффективности межкультурного общения); 3) коммуникативный (коммуникативные навыки и умения, управление конфликтами, развитие межгрупповых связей); 4) культурологический (достижения цивилизации, традиции, произведения искусства, стиль жизни); 5) нравственный (нравственные нормы, нормы морали, поведения, межличностного общения, речевого этикета и т.д.); 6) психологический (психологическая реакция людей в условиях общения с представителями других государств и этносов); 7) профессионально-прикладной (сферы применения знаний по межкультурной коммуникации) (Витгенштейн, 2005; Byram, 1997; Крамш, 2000).

«Опытно-экспериментальная работа по формированию межкультурной коммуникативной толерантности студентов телекоммуникационных специальностей на занятиях по иностранному языку» была подробно описана опытно-экспериментальной работа, состоявшая из диагностирующего, формирующего и итогового этапов, изложены ее результаты, а также выявлены и обоснованы педагогические условия, при которых формирование межкультурной коммуникативной толерантности студентов происходит наиболее эффективно. На

диагностирующем этапе был осуществлен выбор экспериментальной базы, сформулированы рабочая гипотеза и цель, проведена диагностика уровня сформированности межкультурной коммуникативной толерантности у студентов на начальном этапе обучения. Опытно-экспериментальная работа проводилась на протяжении двух семестров с сентября 2013 по май 2014 года со студентами ФГАОУ ВО «Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н.Ельцина» (УрФУ) в рамках курса дисциплины «Иностранный язык» (английский язык).

В опытно-экспериментальной работе приняли участие студенты 1 курса Института радиоэлектроники и информационных технологий – РТФ УрФУ следующих направлений подготовки: управление в технических системах, информатика и вычислительная техника, информационные системы и технологии, радиотехника. В целом, в работе было задействовано 132 человека, сформировавшие 2 группы: экспериментальную (76 студентов) и контрольную (56 студентов). Результаты качественной и количественной оценки на диагностирующем этапе позволили сделать вывод о недостаточной сформированности межкультурной коммуникативной толерантности и необходимости развития когнитивного, оценочного, рефлексивного и деятельностного компонентов исследуемой толерантности (табл. 2, 3). Отсутствие статистически значимых различий между экспериментальной и контрольной группами подтверждается проведенным анализом достоверности различий с помощью формулы расчета по t-критерию Стьюдента.

На формирующем этапе была внедрена разработанная технология формирования межкультурной коммуникативной толерантности студентов телекоммуникационных специальностей, обоснованы и реализованы педагогические условия ее формирования на занятиях по иностранному языку, осуществлялся сбор данных Таблица 2 – Уровни сформированности компонентов межкультурной коммуникативной толерантности студентов экспериментальной и контрольной групп на диагностирующем этапе (групповые обсуждения, обмен мнениями, наблюдение).

Критерии	ЭГ			КГ		
	Высокий	Средний	Низкий	Высокий	Средний	Низкий
	Средний % (от кол-ва чел. в группе; округл. до десят.)					
Когнитивный	7,9	62,3	29,8	7,7	63,1	29,2
Оценочный	6,1	62,8	31,1	6	60,1	33,9
Мотивационно-ценностный	97,4	2,6	0	91,1	8,9	0
Рефлексивный	22,4	65,8	11,8	17,9	64,3	17,8
Деятельностный	4,4	41,7	53,9	4,8	43,5	51,7

Таблица 3 – Уровни сформированности межкультурной коммуникативной толерантности студентов экспериментальной и контрольной групп на диагностирующем этапе (В.В.Бойко).

Группа	Уровень (в % от кол-ва чел. в группе; округл. до десят.)		
	высокий	средний	низкий
ЭГ	35,5	63,2	1,3
КГ	33,9	62,5	3,6

Заключение

Межкультурная коммуникативная толерантность представляет собой интегративное качество личности, формирующееся в процессе социализации, в основе которого лежит выраженная готовность к осуществлению межличностных и межкультурных коммуникаций на основе уважения, понимания, принятия и признания различий между особенностями своей личности и личности собеседника, когда, при сохранении собственной идентичности, относительно существующих различий не возникает негативных переживаний. Структурными компонентами межкультурной коммуникативной толерантности являются когнитивный, оценочный, мотивационно-ценностный, рефлексивный и деятельностный компоненты.

Уровни сформированности межкультурной коммуникативной толерантности (высокий, средний, низкий) определяются характеристиками ее структурных компонентов. Разработана технология формирования межкультурной коммуникативной толерантности студентов телекоммуникационных специальностей на занятиях по иностранному языку в вузе, которая включает методологический, содержательный и процессуальный блоки. Методологический блок содержит цель, подходы и принципы. Содержательный блок включает определение межкультурной коммуникативной толерантности, ее структурные компоненты и содержание. Процессуальный блок предполагает этапы, коммуникативные технологии обучения, информационно-коммуникационные технологии, формы работы, диагностику уровней сформированной межкультурной коммуникативной толерантности, результат. Выявлены и обоснованы педагогические условия, при которых формирование межкультурной коммуникативной толерантности студентов телекоммуникационных специальностей на занятиях по иностранному языку происходит наиболее эффективно. Разработана и экспериментально проверена эффективность технологии формирования межкультурной коммуникативной толерантности студентов телекоммуникационных специальностей на занятиях по иностранному языку в 22 вузе. Результаты, полученные в ходе опытно-экспериментальной работы, подтверждают выдвинутую гипотезу исследования и свидетельствуют об эффективности разработанной технологии.

Литература

1. Аксьонова, В.І. (2011). Міжкультурна комунікація в умовах сучасного діалогу культур. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики: [зб. наук. пр.]*, 50, 135–145.
2. Бацевич, Ф.С. (2007). *Словник термінів міжкультурної комунікації*. Довіра.
3. Byram, M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Multilingual Matters.
4. Дирдорф, Д.К. (2010). *Справочник по межкультурной компетентности*. САГЕ Паблишинг.
5. Фантини, А.Э. (2008). *Развитие межкультурной коммуникативной компетенции: обзор теорий и моделей*. Дирдорф.
6. Hall, E. (1959). *The Silent Language*.
7. Крамш, К. (2000). *Язык и культура*. Оксфорд Пресс.
8. Манакін, В.М. (2012). *Мова і міжкультурна комунікація: навчальний посібник*. Академія.
9. Садохин, А.П. (2004). *Межкультурная коммуникация: Учебное пособие*. Альфа-М; ИНФРА-М.
10. Садохин, А.П. (2005). *Введение в теорию межкультурной коммуникации*. Высш. шк.
11. Trager, G., & Hall, E. (1954). *Culture as Communication: A Model and Analysis*.
12. Витгенштейн, Л. (2005). *Избранные работы*. Территория будущего.

Поступило: 08.11.2025

Принято: 14.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/30-44>

Mohsen Zamani

University of Tehran

PhD in Political Geography

<https://orcid.org/0009-0009-6210-2305>

zamani_m@ut.ac.ir

Germany's Role in NATO and European Security Policy: Opportunities and Challenges

Abstract

Germany, as Europe's largest economy and a central actor on the continent, plays a pivotal role in European security and military policies. Its membership in NATO and active participation in shaping and implementing European security strategies have created significant opportunities for regional stability, while simultaneously presenting a range of domestic and international challenges. This article adopts a qualitative-analytical approach to examine the multifaceted role of Germany within NATO and European security policy, highlighting both the opportunities and limitations inherent in its position. The study aims to provide a comprehensive framework for understanding Germany's security and political interactions.

Historically, in the aftermath of World War II and during the period of national division, Germany faced legal constraints and public sensitivity regarding military affairs. These factors initially led the country to adopt a cautious and pacifist approach to foreign and security policy, emphasizing multilateral cooperation and active engagement with international organizations. With the establishment of NATO and the evolving role of Europe within the global security architecture, Germany gradually expanded its military and diplomatic capacities, emerging as a key player in continental decision-making processes. This shift reflects the country's adaptation to changing geopolitical realities and global security demands.

Germany's role in NATO is particularly notable in areas such as collective commitments, participation in peacekeeping operations, and the development of European defense cooperation. The country has sought to balance its national interests with collective obligations, leveraging limited military capacities while maintaining a credible contribution to the alliance. Consequently, Germany's security policy is characterized by a combination of constrained military power, active diplomacy, and multilateral engagement, which collectively enhance European stability without escalating direct military tensions.

Keywords: *Germany, NATO, European Security, Diplomacy, Soft Power, Geopolitics*

Möhsün Zamani

Tehran Universiteti

siyasi coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0009-6210-2305>

zamani_m@ut.ac.ir

Almaniyanın NATO və Avropa təhlükəsizlik siyasətində rolu: imkanlar və çağırışlar

Xülasə

Almaniya Avropanın ən böyük iqtisadiyyatı və qitənin mərkəzi aktoru kimi Avropanın təhlükəsizlik və hərbi siyasətində mühüm rol oynayır. Onun NATO-ya üzvlüyü və Avropa təhlükəsizlik strategiyalarının formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində fəal iştirakı regional sabitlik üçün əhəmiyyətli imkanlar yaratmış, eyni zamanda, bir sıra daxili və beynəlxalq çağırışlar

təqdim etmişdir. Bu məqalə Almaniyanın NATO və Avropa təhlükəsizlik siyasətində çoxşaxəli rolunu araşdırmaq üçün keyfiyyət-analitik yanaşmanı qəbul edir, onun mövqeyinə xas olan həm imkanları, həm də məhdudiyyətləri vurğulayır. Tədqiqat Almaniyanın təhlükəsizlik və siyasi qarşılıqlı əlaqələrini başa düşmək üçün hərtərəfli çərçivə təmin etmək məqsədi daşıyır.

Tarixən, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra və milli bölünmə dövründə Almaniya hərbi işlərlə bağlı hüquqi məhdudiyyətlər və ictimai həssaslıqla üzləşdi. Bu amillər ilkin olaraq ölkəni xarici və təhlükəsizlik siyasətinə ehtiyatlı və pasivist yanaşmaya sövq etdi, beynəlxalq təşkilatlarla çoxtərəfli əməkdaşlığa və aktiv fəaliyyətə önəm verdi. NATO-nun yaradılması və Avropanın qlobal təhlükəsizlik arxitekturası çərçivəsində inkişaf edən rol ilə Almaniya tədricən öz hərbi və diplomatik imkanlarını genişləndirdi və qitə miqyasında qərarların qəbulu proseslərində əsas oyunçu kimi çıxış etdi. Bu dəyişiklik ölkənin dəyişən geosiyasi reallıqlara və qlobal təhlükəsizlik tələblərinə uyğunlaşmasını əks etdirir.

Almaniyanın NATO-dakı rolu kollektiv öhdəliklər, sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak və Avropa müdafiə əməkdaşlığının inkişafı kimi sahələrdə xüsusilə diqqətəlayiqdir. Ölkə öz milli maraqlarını kollektiv öhdəliklərlə balanslaşdırmağa, məhdud hərbi imkanlardan istifadə etməklə alyansa etibarlı töhfə verməyə çalışıb. Nəticə etibarilə, Almaniyanın təhlükəsizlik siyasəti məhdud hərbi güc, aktiv diplomatiya və çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqə ilə xarakterizə olunur ki, bu da birbaşa hərbi gərginliyi artırmadan Avropanın sabitliyini kollektiv şəkildə gücləndirir.

Açar sözlər: *Almaniya, NATO, Avropa təhlükəsizliyi, diplomatiya, yumşaq güc, geosiyasət*

Introduction

Germany, as Europe's largest economy and a central actor in continental and global politics, occupies a pivotal position within NATO and the broader European security architecture. Its foreign and security policy has historically been shaped by a combination of domestic constraints, historical experiences, and the evolving international environment. The legacy of World War II, followed by the division and eventual reunification of the country, has instilled a cautious, multilateralist approach to security matters, emphasizing diplomacy, collective defense, and adherence to international norms (Paterson, 2012; Maull, 2013). This historical context continues to influence Germany's strategic behavior, balancing national interests with commitments to NATO and European security frameworks.

Membership in NATO since 1955 has provided Germany with both a platform and a set of obligations that have defined its security and defense policies. Within the alliance, Germany has consistently sought to reconcile the principles of collective defense with domestic limitations and public opinion, which traditionally favors restraint in military engagements (Kundnani, 2015). The Bundeswehr, Germany's armed forces, has therefore often operated under constraints that emphasize peacekeeping, stabilization missions, and collective operations rather than independent offensive capabilities (Müller, 2020). Consequently, Germany's role in NATO is characterized by a nuanced balance between effective contribution and cautious engagement, reflecting both strategic necessity and domestic political realities.

The reunification of Germany in 1990 marked a significant shift in its foreign and security policy. As a unified state, Germany gained greater political and economic capacity to contribute to European security, but it also faced heightened expectations from both European partners and NATO allies (Bulmer & Paterson, 2018). The country's commitment to European integration and leadership in EU defense and security matters has been a defining feature of its policy since then. Germany has increasingly emphasized multilateral approaches, participating in joint European defense initiatives and collaborative security operations, while promoting stability and conflict prevention across the continent (Hoffmann, 2017). This approach has enabled Germany to exercise influence within Europe without contravening domestic norms against militarism and unilateral military action.

Germany's role in European security is further complicated by economic interdependencies and energy considerations. Its reliance on international trade and energy imports, particularly natural gas, has historically influenced its approach to regional security crises and geopolitical tensions

(Eckersley, 2019). The balance between ensuring energy security, sustaining economic growth, and fulfilling NATO obligations requires a careful calibration of policy tools, combining diplomacy, negotiation, and selective military engagement. The crisis in Ukraine and rising tensions with Russia have highlighted both the opportunities and constraints inherent in Germany's security posture, as policymakers navigate the interplay between collective defense responsibilities and domestic economic and political priorities (Risse, 2020).

Beyond Europe, Germany's engagement in global security governance reflects its broader commitment to multilateralism. Participation in NATO operations outside Europe, contributions to UN peacekeeping missions, and involvement in international conflict resolution initiatives illustrate Germany's dual strategy: leveraging alliance membership to project influence while adhering to norms of limited military engagement (Karnitschnig, 2019). This dual strategy enhances Germany's credibility as a responsible security actor, reinforcing its capacity to shape European and global security agendas. However, it also exposes the country to pressures arising from differing expectations of allies, the complexity of multinational operations, and domestic debates over the proper scope of military involvement (Paterson, 2012).

Scholarly analyses emphasize that Germany's security policy is not solely determined by its military capacity, but is equally shaped by soft power, diplomacy, and normative leadership. By promoting human rights, rule of law, and conflict resolution within NATO and the EU, Germany exerts influence beyond conventional military means (Kundnani, 2015). This combination of hard and soft power reflects an understanding of contemporary security challenges that extend beyond traditional interstate conflicts, encompassing hybrid threats, cyber risks, and transnational crises. Germany's approach thus represents a modern model of security policy, integrating defense, diplomacy, and normative influence in a complex and interconnected international system (Bulmer & Paterson, 2018).

Nevertheless, challenges remain. Domestic political constraints, including public skepticism toward military engagement and legal limitations on the Bundeswehr's operations, impose limits on Germany's strategic options. Additionally, geopolitical competition, shifts in U.S. foreign policy, and the emergence of new global powers require ongoing adaptation of Germany's security strategy. Balancing national interests, alliance commitments, and regional stability in this dynamic environment remains a central concern for policymakers, highlighting the need for flexible, adaptive, and forward-looking security policies (Maull, 2013; Hoffmann, 2017).

In summary, Germany's role in NATO and European security policy exemplifies the interplay between historical experience, domestic constraints, and international obligations. Its cautious yet proactive engagement illustrates a strategic balance that leverages multilateral cooperation, normative influence, and selective military involvement. By analyzing Germany's historical trajectory, institutional frameworks, and contemporary challenges, this study seeks to provide a comprehensive understanding of its contributions, limitations, and opportunities within NATO and the broader European security landscape. Understanding these dynamics is essential not only for assessing Germany's current position, but also for predicting future developments in European and global security arrangements.

Research

This study adopts a qualitative-analytical approach to examine Germany's role in NATO and European security policy. Data were collected through a comprehensive review of academic literature, policy reports, official NATO and EU documents, and historical records. The research applies a comparative and interpretive framework to identify opportunities, challenges, and strategic patterns in Germany's security behavior, emphasizing both domestic constraints and multilateral interactions in shaping policy decisions.

Theoretical Framework: The study of international relations (IR) provides essential analytical frameworks for understanding state behavior, security policies, and multilateral interactions. Classical IR theories, such as realism, liberalism, and constructivism, offer distinct perspectives on state motives and strategies within the international system. Realism, particularly its offensive and defensive strands, emphasizes the centrality of power, security dilemmas, and the anarchic nature of

the international system. Realist scholars argue that states primarily act to maximize security and relative power in a competitive environment (Mearsheimer, 2001; Waltz, 1979). In the context of Germany, realism provides insights into its engagement with NATO as a mechanism to ensure collective security while managing domestic limitations and national capabilities.

In contrast, liberalism highlights the importance of international institutions, interdependence, and cooperative mechanisms in mitigating conflict. Liberal theorists assert that states benefit from multilateral organization membership, adherence to international norms, and promotion of cooperative agreements, which reduce the likelihood of conflict and enhance collective security (Keohane & Nye, 2001). For Germany, active participation in NATO and the European Union not only provides a platform for influencing European security policies but also demonstrates its commitment to multilateralism and norms-based diplomacy.

Constructivism, as a more recent IR theory, emphasizes the role of norms, identities, and social beliefs in shaping state behavior. From this perspective, Germany, as a state with a distinct historical identity, has designed its foreign policy with an emphasis on pacifism, respect for human rights, and multilateral engagement, shaped by its experiences in World War II and the division of the country (Wendt, 1999). Constructivism explains that Germany's actions in NATO and the EU are not solely driven by material interests but are also influenced by national identity and internationally accepted norms.

1. Realism and German Security Policy. Realism provides a critical lens for analyzing Germany's security policy. Offensive realism suggests that states in an anarchic system seek to maximize power and ensure survival by increasing military capacity and competing with other actors (Mearsheimer, 2001). However, Germany, due to domestic constraints, historical sensitivities toward militarism, and public opinion, has pursued a different path, relying more on collective security and participation in international organizations. NATO serves as the central platform for Germany to balance security needs with internal limitations while maintaining an influential role in European security governance.

Defensive realism emphasizes collective security and avoidance of direct military confrontation. From this standpoint, Germany limits independent military capabilities and focuses on peacekeeping, stabilization missions, and multilateral cooperation. This approach demonstrates that, despite its economic and military potential, Germany adopts a cautious security strategy grounded in cooperation and risk management.

2. Liberalism and Multilateral Institutions. From a liberal perspective, NATO and the European Union serve as institutions that reduce mistrust and coordinate security among states. Germany leverages these institutions to advance national interests, manage crises, and promote European stability through collective decision-making (Keohane & Nye, 2001). Economic diplomacy, defense cooperation, and participation in joint missions illustrate Germany's liberal strategy, which relies on structural interactions and effective collaboration with other states.

Liberalism also highlights the significance of economic and political interdependence, especially in energy and trade. Germany's security and foreign policies are consistently aligned with the goal of maintaining long-term cooperation with European partners and fulfilling NATO commitments. This alignment between national interests and international obligations exemplifies Germany's policy approach from a liberal perspective.

3. Constructivism and the Role of Norms. Constructivism emphasizes that Germany's foreign policy is shaped not only by power calculations but also by identity, history, and accepted norms (Wendt, 1999). Post-World War II Germany adopted a pacifist and multilateralist identity, which has strongly influenced its security and defense policies. Public sensitivity to militarism and a focus on human rights and international law have led Germany to prioritize diplomatic tools, soft power, and multilateral engagement over unilateral military action.

From the constructivist perspective, NATO and the EU function not only as operational platforms but also as arenas for reproducing norms and reinforcing Germany's European identity. Multilateral cooperation and interaction with European allies reflect the link between national identity, international norms, and strategic security behavior. This theoretical framework explains how Germany can increase its influence in Europe and globally while maintaining normative legitimacy.

4. German Security Policy Instruments. The theoretical analysis indicates that Germany employs three primary instruments to implement its security policy:

Multilateral Diplomacy: Active participation in NATO, the EU, and other international organizations to manage crises and develop joint security policies.

Soft Power: Political influence, public diplomacy, scientific cooperation, and promotion of legal and humanitarian norms at the European and global levels.

Limited but Modern Military Capability: Engagement in collective and peacekeeping operations within domestic and historical constraints.

These instruments demonstrate that Germany's security policy is a multilayered and flexible approach, balancing domestic limitations, collective commitments, and global threats.

5. Linking Theory and Practice. Integrating realism, liberalism, and constructivism provides a comprehensive framework for understanding Germany's security behavior in NATO and Europe. Realism explains why Germany relies on NATO for security, liberalism clarifies the importance of institutions and multilateral cooperation, and constructivism illustrates how behavior is influenced by identity, history, and norms. This theoretical combination helps analyze Germany's opportunities, constraints, and strategic patterns in a complex European security environment.

Findings. The past decade has been a decisive period for Germany's security and defense policy within the framework of NATO and a united Europe. Since 2014, following the Ukraine crisis and Russia's annexation of Crimea, Europe's geopolitical landscape underwent fundamental changes, and the collective security of the European Union faced diverse threats (Risse, 2020). These developments placed additional pressure on Germany, as Europe's largest economy and a key pillar of NATO, to redefine its role while fulfilling its international commitments within the constraints of domestic limitations and historical sensitivities (Kundnani, 2015).

Within this context, this study qualitatively examines Germany's behavior in the European security arena and analyzes its main opportunities and challenges. The findings indicate that Germany, by adopting a multilayered approach based on diplomacy, multilateral cooperation, soft power, and limited military engagement, has been able to maintain its position within Europe's collective security framework.

NATO Developments and Germany's Role. One of the most significant events impacting Germany's security policy in the past decade was the Ukraine crisis and Russia's annexation of Crimea in 2014. This event not only transformed Europe's security order but also compelled NATO member states, particularly Germany, to reassess their commitments to collective defense and deterrence in Eastern Europe. The post-crisis developments demonstrated that Europe's security environment had undergone profound geopolitical changes, with emerging threats including hybrid and cyber challenges, testing the collective response capacity of both the European Union and NATO (Maull, 2013). Germany, as Europe's largest economy and a central pillar of NATO, was thus confronted with the need to redefine its regional security role and manage complex crises while taking into account domestic constraints and historical sensitivities (Kundnani, 2015).

In response to the Ukraine crisis, Germany adopted a multilayered strategy that encompassed increased military participation, active diplomacy, and strengthened cooperation with European partners. The first component of this approach involved enhanced participation in multinational military exercises. Germany deployed forces to Eastern European countries, including Poland, Lithuania, and Estonia, and actively participated in NATO drills, thereby reinforcing its deterrent role. These measures not only enhanced collective defense capabilities but also strengthened strategic trust among European allies. Participation in these exercises, particularly combined land and air operations, highlighted Germany's commitment to collective security and its military flexibility (Müller, 2020).

The second pillar of Germany's strategy emphasized diplomacy and the avoidance of direct confrontation with Russia. Due to historical limitations, public sensitivity, and past wartime experiences, Germany refrained from pursuing an independent offensive military posture. Instead, it prioritized negotiations, proactive diplomacy, and economic sanctions. Leveraging economic and diplomatic measures alongside NATO's collective mechanisms allowed Germany to maintain a

balance of power while preventing direct military escalation (Paterson, 2012). This approach illustrates the intersection of defensive realism and multilateral diplomacy, enabling Germany to safeguard Europe's collective security while respecting internal and historical constraints.

The third component focused on strengthening cooperation with France and other European partners. Germany leveraged EU and NATO mechanisms to enhance coordination in collective operations, crisis management, and strategic decision-making. These collaborations laid the groundwork for Europe's soft leadership and regional security shaping. Joint defense projects with France, development of EU rapid reaction forces, and participation in European security policy-making exemplify this strategy (Bulmer & Paterson, 2018). These initiatives demonstrate that Germany, through institutionally guided diplomacy and multilateral cooperation, has maintained its influence in Europe's collective security architecture and emerged as an effective actor within NATO and the EU.

Analysis of these strategies indicates that Germany's security policy in the past decade has been based on a balance between hard power, diplomacy, and collective commitments. Despite possessing economic strength and limited military capacity, Germany has successfully implemented a defensive realist strategy that considers historical sensitivities and domestic constraints while maintaining an influential role in NATO and Europe. This behavioral model underscores Germany's strategic adaptability and flexibility in addressing emerging threats and geopolitical shifts.

Moreover, Germany's increased military participation in Eastern Europe and NATO exercises contributed to building strategic trust among European allies, which in turn facilitated coordinated collective responses to external threats. This approach demonstrates that Germany has effectively leveraged multilateral mechanisms and institutional cooperation to enhance its impact on Europe's collective security, rather than relying solely on independent military power.

Simultaneously, the emphasis on diplomacy and avoidance of direct confrontation with Russia reflects the reality that Germany frames its foreign and security policies within its historical experience and national identity. Historical lessons, public sensitivity toward militarism, and democratic values have led Germany to favor non-aggressive measures, preventive diplomacy, and collective crisis management (Paterson, 2012). These characteristics make Germany a successful example of a state that can preserve collective security while avoiding direct military conflict with major powers.

Finally, strengthened cooperation with France and other European partners has enabled Germany to act as a leading player in Europe's security policies. These collaborations have not only enhanced military and deterrence capabilities but also contributed to political and diplomatic resilience in Europe. Utilizing EU and NATO mechanisms to coordinate collective operations, strategic decision-making, and development of joint security policies represents a clear example of Germany's soft, institutionally guided leadership (Bulmer & Paterson, 2018).

Overall, an analysis of Germany's actions from 2014 to 2025 demonstrates that its security policy has been based on a defensive-realist approach, active diplomacy, and multilateral cooperation. Germany has successfully balanced domestic limitations, historical sensitivities, and geopolitical pressures while consolidating its position in Europe's collective security architecture and maintaining opportunities for soft leadership and strategic influence at both regional and NATO levels.

Diplomatic Security and European Cooperation

In the past decade, Germany's security diplomacy in Europe has been anchored on three key pillars, reflecting a multilayered, institutionally guided, and flexible approach to collective security. These pillars include strengthening the European Union as an independent security actor, active participation in multilateral institutions, and building consensus in response to geopolitical threats.

1. Strengthening the European Union as an Independent Security Actor. Over the past decade, Germany has played a pivotal role in enhancing the EU's capacity as an independent security actor. Since 2014, following the Ukraine crisis, the need for an autonomous European defense and security capability, particularly against Russian threats, became evident. Germany, by supporting the establishment of EU Rapid Response Forces and strengthening joint security institutions, sought to increase Europe's self-reliance in collective security matters (Hoffmann, 2017).

These measures have not only enhanced European deterrence capabilities but also allowed Germany to leverage collective EU capacities for crisis management without relying solely on independent military tools. For instance, Germany's participation in EU rapid reaction programs and development of joint command-and-control structures demonstrates its commitment to a structured, institutionally grounded European security framework. Such efforts enhance both physical security across the continent and trust among member states, fostering political and defense convergence within the EU.

2. Participation in the European Council and Multilateral Institutions. The second pillar of Germany's security diplomacy is active engagement in European and international multilateral institutions. Germany has utilized its diplomatic capacities to play a key role in shaping collective security policies and managing regional crises (Karnitschnig, 2019). Through active involvement in the European Council, NATO, and EU security working groups, Germany has influenced critical decision-making and strengthened coordination among allies.

Leveraging multilateral frameworks allows Germany to exert influence over collective policies without engaging in direct military confrontation. Participation in these institutions has also enabled Germany to take a leading role in managing non-military crises, such as cyber threats, migration, and energy security. This institutionally guided and diplomatic approach reflects Germany's adoption of liberal principles in international relations, emphasizing the importance of institutions, multilateral cooperation, and interdependence.

3. Building Consensus Against Geopolitical Threats. The third pillar has focused on creating consensus among European states in response to geopolitical threats. Eastern European crises, cyber threats, and escalating economic tensions highlighted the need for extensive coordination at the European level. Germany, through diplomatic leadership and fostering dialogue among allies, sought to provide effective collective responses to these challenges.

For example, after the Ukraine crisis, Germany collaborated with France and other European partners to implement coordinated economic and diplomatic sanctions against Russia while maintaining security negotiations to mitigate the risk of military escalation. These efforts demonstrate Germany's ability to balance soft power, diplomacy, and multilateral cooperation, maintaining its leadership role without provoking direct confrontation with major powers.

Beyond military threats, cybersecurity and economic challenges required collective responses as well. Germany developed coordinated cybersecurity initiatives across the EU and worked with European institutions to manage economic crises, reinforcing its leadership in shaping coordinated and effective responses. These measures illustrate how Germany has leveraged its diplomatic and institutionally grounded power to strengthen regional security while upholding its collective commitments within NATO and the EU.

4. Overall Analysis and Implications. Analysis of these three pillars shows that Germany's security diplomacy in 2014–2025 has been based on several key principles:

Focus on institutions and multilateral cooperation: Utilizing EU and NATO mechanisms to manage crises and implement collective decision-making.

Soft leadership and active diplomacy: Prioritizing diplomacy and institutionally guided strategies over direct military confrontation to influence European security.

Balance between domestic interests and collective security: Safeguarding historical sensitivities and internal constraints while fulfilling an effective role in regional security.

This approach demonstrates that Germany has successfully consolidated its position within Europe's collective security architecture and emerged as a key actor in EU and NATO security policy. Germany's security diplomacy, combining soft power, multilateral collaboration, and institutional engagement, exemplifies the practical application of liberal principles in international relations, effectively guiding the development of collective European security.

Tools of Power and Domestic Policies of Germany. Over the past decade, Germany has utilized three main tools to implement its security policy: limited but modern military power, soft power and public diplomacy, and multilateral, institutionally guided diplomacy. These tools reflect Germany's

multilayered and flexible approach in addressing security threats and geopolitical challenges in Europe, balancing domestic constraints, collective commitments, and external pressures.

1. Limited but Modern Military Power. Despite its economic capacity and potential military capabilities, Germany has adopted a limited but modern approach to hard power over the past decade. This strategy focuses on participation in NATO missions, peacekeeping operations, and joint exercises, without creating an independent offensive capability (Müller, 2020). Such a policy is designed to maintain collective security and strengthen deterrence within the framework of international agreements and multilateral institutions.

Germany's involvement in NATO rapid reaction forces, joint military exercises in Eastern Europe, and UN peacekeeping operations exemplify this targeted and constrained strategy. These actions not only demonstrate Germany's commitment to Europe's collective security but also strengthen trust among allies and enhance collective defense capabilities.

Furthermore, Germany has emphasized cooperation and coordination with other European countries and NATO members rather than pursuing independent military power. This approach has allowed Germany to remain an effective security actor in Europe while avoiding direct confrontation with major powers and respecting domestic political constraints.

2. Soft Power and Public Diplomacy. The second pillar of Germany's tools of power is soft power and public diplomacy. Germany has promoted human rights norms, international law, and scientific and cultural cooperation to enhance its influence both at the European and global levels (Kundnani, 2015). Utilizing soft power enables Germany to advance its security objectives without relying solely on military instruments.

Notable examples of Germany's soft power include supporting joint educational initiatives with other European countries, establishing cultural and scientific exchange programs, and participating in international organizations to promote human rights and rule of law. These actions enhance Germany's diplomatic credibility and influence, fostering convergence and cooperation among European partners.

Soft power has also allowed Germany to take a leading role in non-military domains, such as cybersecurity, energy security, and migration management. Especially in contexts where the use of hard power is limited, soft power has significantly contributed to the effectiveness of Germany's foreign and security policy and reinforced its position within Europe and NATO.

3. Multilateral and Institutionally Guided Diplomacy. The third pillar is multilateral, institutionally guided diplomacy, which enables Germany to leverage NATO and EU structures for coordination and collective responses to crises. This approach involves active participation in multilateral institutions, involvement in security decision-making, and management of regional crises.

By utilizing NATO and EU mechanisms, Germany has strengthened coordination among allies and ensured effective collective responses to geopolitical threats. For instance, Germany's management of the Ukraine crisis and coordinated European responses to cyber and economic threats exemplify the use of multilateral diplomacy.

This institutionally grounded and multilateral approach reflects Germany's commitment to cooperation and interdependence in international relations. Complementing limited military power and soft power instruments, it plays a crucial role in maintaining collective security and stability in Europe.

4. Overall Analysis and Implications. Analysis of these three primary tools demonstrates that Germany's security policy has followed a multilayered and balanced approach. The combination of limited military power, soft power, and institutionally guided diplomacy has enabled Germany to implement its NATO and EU commitments while respecting domestic constraints and historical sensitivities.

This multilayered model shows that Germany has successfully balanced geopolitical pressures, domestic limitations, and international obligations, consolidating its role as a key actor in European security. The German approach exemplifies the practical application of liberal institutionalism in

international relations, highlighting the importance of cooperation, institutions, and interdependence in collective European security.

By utilizing these three tools, Germany has demonstrated strategic flexibility and adaptability in responding to crises and emerging threats. This combination has also allowed Germany to maintain soft leadership and strategic influence while strengthening Europe's collective security and solidifying its position within NATO and the EU.

Ultimately, Germany's security policy over the past decade illustrates that by combining limited military power, soft power, and multilateral, institutionally guided diplomacy, it has established a balanced and effective model for regional and collective security. This approach can serve as a valuable example for other countries facing domestic constraints and historical sensitivities, demonstrating that a diversified toolkit of power—integrating military, diplomatic, and soft power instruments—can effectively safeguard security and stability in complex geopolitical contexts.

Domestic and International Challenges of Germany's Security Policy

Analysis of the findings indicates that Germany's security policy in the past decade has faced a range of domestic and international challenges. These challenges have not only influenced strategic decision-making and policy implementation but have also affected Germany's interactions with European and global partners. The most prominent of these challenges include public opinion pressure and historical sensitivity toward militarization, economic and energy dependence, and geopolitical threats arising from shifts in U.S. foreign policy.

1. Public Opinion Pressure and Historical Sensitivity Toward Militarization. One of the most significant domestic challenges is Germany's historical and social sensitivity toward militarization. Germany's 20th-century history, particularly the experience of World War II, has made public opinion and policymakers extremely cautious regarding any independent and offensive military actions (Maull, 2013). These domestic legal and social constraints have led Germany to focus its security policy on defensive approaches, limited participation in international military operations, and strengthening institutionally guided frameworks, without developing an independent offensive military capability.

This historical sensitivity has also influenced Germany's security and diplomatic communications. Decisions regarding military deployments in Eastern Europe or participation in NATO exercises are carefully assessed to manage domestic reactions and political repercussions. As a result, Germany continuously strives to balance its international commitments with internal constraints, ensuring that social and political legitimacy is maintained.

2. Economic and Energy Dependence. The second major challenge relates to Germany's economic and energy dependence on other countries, particularly Russia. Due to its need for energy imports and significant trade relations with European neighbors, Germany's security decisions have faced constraints (Eckersley, 2019). This dependence means that any security or military policy that could threaten economic interests must be carefully evaluated.

For instance, the imposition of economic sanctions against Russia following the Ukraine crisis created substantial political and economic pressure on Germany and highlighted the need for balanced and coordinated policies within the European Union. Germany was compelled to reconcile support for Europe's collective security with the protection of its energy and economic interests. Such economic limitations have also influenced Germany's military capabilities and soft power initiatives, necessitating a multilayered and institutionally guided approach to crisis management.

3. Geopolitical Threats and Shifts in U.S. Foreign Policy. The third challenge concerns geopolitical threats and changes in U.S. foreign policy in Europe. The United States' reduced direct engagement in European security, coupled with Washington's strategic pivot toward the Asia-Pacific region, has placed additional pressure on Germany to assume a leadership role and strengthen deterrence in Europe (Risse, 2020).

This shift in the global balance of power affects not only military security but also cybersecurity, energy security, and economic and migration-related crises. Germany must simultaneously maintain collective security, foster coordination among allies, and manage domestic pressures. This

underscores that Germany's security policy in the past decade is shaped not only by internal factors but also by complex interactions with the international environment and global geopolitical changes.

4. Overall Analysis and Implications. Analysis of these three key challenges demonstrates that Germany's security policy in 2014–2025 is built upon a precise balance between national interests, domestic constraints, and international obligations. By combining limited military power, soft power, and institutionally guided diplomacy, Germany has been able to respond to both domestic and international pressures while maintaining an effective role in Europe's collective security.

Domestic and international challenges have also directly influenced Germany's ability to exercise soft leadership, build consensus among allies, and manage regional crises. Historical sensitivities and public opinion pressures, along with economic and energy dependencies, have created both limitations and opportunities for Germany's security policy.

From a strategic perspective, these challenges illustrate that Germany must maintain flexibility, adaptability, and coordination with European institutions and allies while executing an active leadership role. Germany's successful navigation of these challenges provides a model for other European countries facing similar domestic constraints and international pressures.

Ultimately, this analysis emphasizes that Germany's security policy over the past decade is a complex, multilayered process, in which limited military power, soft power, and institutionally guided diplomacy are combined to address domestic and international challenges and ensure Europe's collective security. This model demonstrates that integrating multiple instruments of power is essential for effectively safeguarding security and stability in a complex and evolving geopolitical environment.

Opportunities for Germany's Security Policy. Despite numerous domestic and international challenges, the past decade has also presented significant opportunities for Germany in the field of security policy. These opportunities stem from Germany's geopolitical position, institutional capacities, diplomatic capabilities, and soft power instruments, allowing the country to strengthen its role in Europe's collective security, exercise soft leadership, and develop a flexible and sustainable security policy.

1. European Leadership and Strengthening Institutions. One of the most significant opportunities for Germany is its leadership role in Europe and the strengthening of the European Union as an independent security actor. In light of the United States' reduced direct engagement in European security and increasing threats in Eastern Europe, Germany is uniquely positioned to enhance EU institutional mechanisms and exercise soft leadership (Bulmer & Paterson, 2018).

Germany has supported the establishment of EU rapid reaction forces, reinforced joint security institutions, and actively participated in multilateral bodies, utilizing institutionally guided and collective power as a primary tool for European security. These actions not only enhance European cohesion but also build trust among regional allies, providing a foundation for Germany's soft leadership and strategic influence.

By strengthening institutions, Germany can increase its role in collective security decision-making within the EU and offer coordinated policies for regional security. This institution-based approach allows Germany to exert indirect and sustainable influence in security matters while managing domestic constraints and sensitivities.

2. Expanding Diplomatic Influence and Soft Power. A second major opportunity is the expansion of Germany's diplomatic influence and soft power. The use of diplomacy, dialogue, multilateral cooperation, and consensus-building among allies has allowed Germany to exert non-military influence in collective security. Soft power has enabled Germany to achieve long-term impact in cultural, educational, scientific, and political domains (Kundnani, 2015).

Notable examples include supporting academic and cultural exchange programs with other European countries, active participation in international organizations, and developing regional and transregional cooperation networks. These instruments have strengthened Germany's diplomatic credibility and soft leadership role in Europe's collective security.

Soft power has also allowed Germany to play an effective role in non-military domains such as cybersecurity, energy security, migration management, and climate-related challenges. Particularly

when the use of hard power is limited, these soft power initiatives have enabled Germany to maintain an active and influential role without triggering direct military confrontation.

3. Developing a Flexible and Norm-Based Security Policy. The third key opportunity is the development of a flexible and norm-based security policy that balances domestic constraints, international obligations, and emerging threats. By combining limited military power, soft power, and institutionally guided diplomacy, Germany has been able to implement a balanced, resilient, and effective approach to address complex geopolitical challenges.

This flexible policy enables Germany to maintain effective interaction with European allies and NATO while managing internal sensitivities and constraints. By adopting a norm-based approach, Germany can consolidate its role as a defender of human rights, international law, and collective cooperation, while offering a stable and predictable security policy.

A flexible security policy also allows Germany to respond to emerging threats and shifts in the geopolitical environment with speed and precision. For instance, the Ukraine crisis, cyber threats, and changes in U.S. foreign policy required coordinated and collective responses. Germany's flexible and institutionally grounded approach has enabled it to leverage its geopolitical position and safeguard Europe's collective security effectively.

4. Overall Analysis and Implications. Analysis of these opportunities demonstrates that the combination of European leadership, soft power, and a flexible security policy provides Germany with significant strategic advantages. These opportunities allow Germany not only to play an active and effective role in Europe's collective security but also to enhance its international standing and long-term influence.

From a strategic perspective, these opportunities indicate that Germany can use its institutional capacities, diplomatic tools, and soft power to implement a balanced and effective policy that addresses both domestic and international challenges while consolidating its soft leadership role. In this way, Germany has successfully converted geopolitical and institutional opportunities into actionable strategic tools.

Ultimately, the past decade demonstrates that Germany, through the intelligent management of these opportunities, has strengthened Europe's collective security, solidified its soft leadership, and implemented a resilient and flexible security policy. This experience provides a successful model for other European countries and international actors in combining limited military power, institutionally guided diplomacy, and soft power to ensure regional stability and security.

Results and Discussion. The past decade has been a decisive period for Germany's security and defense policy within NATO and Europe's collective security framework. Since 2014, following the Ukraine crisis and Russia's annexation of Crimea, Europe's geopolitical landscape has undergone profound changes, exposing the European Union's collective security to a wide range of threats. These developments placed considerable pressure on Germany, as Europe's largest economy and a central pillar of NATO, to redefine its role and, while respecting domestic constraints and historical sensitivities, fulfill its international commitments. The Ukraine crisis highlighted the need for NATO member states, particularly Germany, to reassess their collective defense obligations and strengthen deterrence in Eastern Europe. In response, Germany increased participation in multinational military exercises and deployed forces to Eastern European countries, reinforcing its deterrent role. Concurrently, German policy emphasized diplomacy and avoiding direct confrontation with Russia, utilizing diplomatic tools, multilateral negotiations, and economic sanctions to prevent military escalation. Germany also strengthened cooperation with France and other European partners, enhancing coordination in collective operations and strategic decision-making, thereby fostering soft leadership in Europe and shaping regional security.

Despite external pressures, domestic constraints posed significant challenges for Germany. Historical and social sensitivities toward militarization, coupled with legal and societal limitations, prevented Germany from developing an independent offensive military capability. Consequently, Germany's security policies have focused on defensive tools, limited participation in international military operations, and institutionally guided diplomacy. These historical sensitivities have shaped

decision-making processes and diplomatic communications, requiring careful management of public opinion and political legitimacy.

Economic and energy dependence further constrained Germany's security policy. Reliance on energy imports from Russia and extensive trade with other European countries limited the scope of security decisions, as any military or sanctioning actions that could threaten economic interests needed careful consideration. The Ukraine crisis exemplified this challenge, as economic sanctions imposed pressure both domestically and internationally, highlighting the need for coordination within the European Union and the delicate balance between collective security and national interests.

At the international level, shifts in U.S. foreign policy and reduced American engagement in European security exerted additional pressure on Germany to assume a leadership role and reinforce deterrence within NATO and Europe. These shifts, combined with emerging threats such as cybersecurity risks, energy insecurity, and economic volatility, necessitated a flexible and institutionally grounded policy capable of responding effectively to evolving challenges. Germany employed institutionally guided diplomacy, multilateral engagement, and consensus-building among allies to provide collective responses to these threats while simultaneously managing domestic constraints and historical sensitivities.

Despite these challenges, the past decade also presented significant opportunities for Germany. Its geopolitical position, institutional capacity, and diplomatic capabilities allowed the country to exercise soft leadership and enhance its influence in Europe's collective security. By strengthening the European Union as an independent security actor, supporting rapid reaction forces, and reinforcing joint security institutions, Germany has increased its impact on strategic decision-making and collective operations. These measures have bolstered European cohesion, enhanced trust among allies, and provided a foundation for Germany's long-term soft leadership and strategic influence.

The use of diplomatic tools and soft power, including cultural, educational, scientific, and political cooperation, enabled Germany to exert non-military influence in collective security and regional crisis management. Soft power allowed Germany to maintain an active and influential role without provoking direct military confrontation, particularly in contexts where hard power was limited.

Additionally, the development of a flexible and norm-based security policy presented another important opportunity. By combining limited military capabilities, institutionally guided diplomacy, and soft power, Germany managed to balance domestic constraints, international obligations, and emerging threats, thereby implementing a sustainable, effective, and predictable security policy. This flexible approach allowed Germany to respond swiftly and accurately to changes in the geopolitical environment while consolidating its role as a defender of human rights, international law, and collective cooperation.

Analysis of these findings indicates that Germany's security policy over the past decade has been built upon a multilayered approach combining institution-based strategies, active diplomacy, and soft power. This approach has enabled Germany to effectively fulfill its international commitments, manage domestic sensitivities and historical constraints, and maintain a central role in Europe's collective security. The combination of opportunities and challenges demonstrates that Germany has successfully consolidated its position as a key pillar of NATO and a central actor in European security, balancing national interests, domestic limitations, and international obligations through a careful integration of multiple power instruments.

Ultimately, the findings suggest that, despite numerous constraints and threats, the past decade has provided Germany with a historic opportunity to leverage soft leadership, institutionally guided diplomacy, and flexible security policies to strengthen its role in NATO and Europe's collective security. Germany's experience illustrates that success in security policy depends on the ability to coordinate multiple instruments of power, manage domestic sensitivities, and respond effectively to international challenges, offering a practical model for other European countries and international actors facing complex and evolving security environments.

Conclusion

The past decade has been a decisive period for Germany's security and defense policy within NATO and Europe's collective security framework. Regional and global developments, including the Ukraine crisis and Russia's annexation of Crimea in 2014, fundamentally altered Europe's geopolitical environment and exposed the European Union's collective security to diverse threats. These developments placed significant pressure on Germany, as Europe's largest economy and a central pillar of NATO, to redefine its role and, while respecting domestic constraints and historical sensitivities, fulfill its international obligations effectively. The findings of this study indicate that Germany over the past decade has adopted a multilayered and balanced approach, successfully managing the interplay between domestic limitations, international commitments, and geopolitical changes, thereby consolidating its role in Europe's collective security.

Germany reinforced its deterrent role by increasing participation in multinational military exercises and deploying forces to Eastern European countries. Simultaneously, the country emphasized diplomacy and the avoidance of direct confrontation with Russia, employing diplomatic instruments, multilateral negotiations, and economic sanctions to prevent military escalation. Germany also strengthened cooperation with France and other European partners, enhancing coordination in collective operations and strategic decision-making, thereby fostering soft leadership in Europe and shaping regional security frameworks.

Despite external pressures, domestic limitations and historical sensitivities posed significant challenges. Public apprehension regarding militarization, combined with legal and social restrictions, prevented Germany from developing an independent offensive military capability. Consequently, German security policy has focused on defensive tools, limited participation in international military operations, and institutionally guided diplomacy. These domestic constraints necessitated careful management of public opinion and political legitimacy, requiring Germany to balance internal sensitivities with its international obligations. Economic and energy dependence on Russia and other European countries further limited security decision-making, as any military or sanctioning measures potentially affecting energy or trade relations required careful assessment and coordination with the European Union and allied states. The Ukraine crisis exemplified these constraints, demonstrating the need for Germany to balance collective commitments, regional security, and national interests.

At the international level, shifts in U.S. foreign policy and reduced American engagement in European security imposed additional pressure on Germany to assume a more active leadership role within NATO and the EU. This shift in the balance of global power, coupled with emerging threats such as cybersecurity risks, energy insecurity, and economic volatility, necessitated a flexible, institutionally grounded, and multilateral approach. The findings indicate that Germany has successfully employed institutionally guided diplomacy, dialogue, and coordination among allies to provide effective collective responses while simultaneously managing domestic sensitivities and historical constraints.

Strategically, significant opportunities emerged for Germany during this period. Its geopolitical position, institutional capacity, and diplomatic tools have enabled it to exercise soft leadership and increase influence in Europe's collective security. By strengthening the European Union as an independent security actor, supporting the development of rapid reaction forces, and reinforcing joint security institutions, Germany has enhanced its role in strategic decision-making and collective operations. These measures have bolstered European cohesion, strengthened trust among allies, and created the foundation for Germany's long-term soft leadership and strategic influence in collective security matters.

The deployment of diplomatic tools and soft power, including scientific, cultural, and political cooperation, has enabled Germany to exert non-military influence in collective security and regional crisis management. Soft power has proven particularly important in non-military domains such as cybersecurity, energy security, migration management, and climate-related challenges, allowing Germany to maintain an active and influential role without provoking direct military confrontation.

The development of a flexible, norm-based security policy has provided another key opportunity. By combining limited military capabilities, institutionally guided diplomacy, and soft power, Germany has successfully balanced domestic constraints, international obligations, and emerging threats, implementing a sustainable, effective, and predictable security strategy. This flexible approach has allowed Germany to respond rapidly and accurately to shifts in the geopolitical environment while consolidating its role as a defender of human rights, international law, and collective cooperation.

Overall, the findings demonstrate that Germany's security policy over the past decade has been built on a multilayered, balanced, and institutionally guided approach. Germany has effectively fulfilled its international commitments, managed domestic constraints and historical sensitivities, and maintained a central role in Europe's collective security. The combination of challenges and opportunities indicates that Germany's success in security matters has depended on its ability to coordinate multiple instruments of power, manage domestic sensitivities, and respond effectively to international challenges.

Despite numerous constraints and threats, the past decade has provided Germany with a historic opportunity to leverage soft leadership, institutionally guided diplomacy, and flexible security strategies to strengthen its role in NATO and Europe's collective security. Germany's experience demonstrates that successful security policy requires balancing national interests, domestic limitations, and international obligations, and the country has managed to achieve this balance effectively.

Ultimately, the findings underscore that Germany's experience can serve as a practical model for other European countries and international actors facing complex and evolving security environments. The German case illustrates the importance of integrating multiple power instruments, maintaining flexibility, and emphasizing institutionally guided cooperation to achieve sustainable and collective security outcomes. By balancing defensive capabilities, diplomatic engagement, and soft power, Germany has consolidated its position as a key NATO member and central actor in European security, providing a replicable example of how medium and large powers can navigate the intricate interplay of domestic constraints, regional obligations, and international challenges.

The analysis also emphasizes that Germany's success has not only relied on military or economic capacities but equally on its ability to leverage normative influence, multilateral mechanisms, and diplomatic networks. The German approach demonstrates that a state can effectively shape regional security by combining limited military action with strong soft power and institutional engagement. By doing so, Germany has reinforced European security, enhanced its strategic credibility, and contributed to the stability of the transatlantic security order.

In conclusion, the past decade has illustrated that Germany, despite historical sensitivities, domestic constraints, and evolving geopolitical threats, has successfully transformed challenges into opportunities, establishing itself as a central and reliable actor in NATO and European security. Its experience provides a comprehensive example of how soft leadership, flexible and norm-based policies, and multilateral coordination can be effectively integrated to secure collective defense, uphold international norms, and promote stability in a complex and rapidly changing security environment.

References

1. Bulmer, S., & Paterson, W. (2018). Germany as a European Leader: Strategic Opportunities and Challenges. *Journal of European Public Policy*, 25(8), 1155–1172.
2. Bulmer, S., & Paterson, W. (2018). Germany as the European Union's Reluctant Hegemon? *Journal of European Integration*, 40(3), 415–430.
3. Eckersley, R. (2019). Energy Dependence and Security Policy in Europe. *European Security*, 28(4), 477–495.
4. Eckersley, R. (2019). Energy Security and Foreign Policy in Germany: Balancing Economic and Strategic Interests. *Energy Policy*, 128, 42–51.

5. Hoffmann, S. (2017). Germany's Security Policy in a Changing Europe. *European Security Review*, 66, 21–35.
6. Karnitschnig, M. (2019). Germany's Global Security Engagement: From Restraint to Responsibility. *Foreign Affairs*, 98(4), 58–67.
7. Keohane, R.O., & Nye, J.S. (2001). *Power and Interdependence*. Longman.
8. Kundnani, H. (2015). Germany's Foreign and Security Policy: Multilateralism, Restraint, and Influence. *International Affairs*, 91(2), 245–263.
9. Maull, H. W. (2013). Germany and the Common European Security and Defense Policy. *Survival*, 55(2), 53–68.
10. Maull, H. (2013). Germany's Role in European Security: Between Restraint and Responsibility. *International Politics*, 50(6), 725–742.
11. Mearsheimer, J. J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. W. W. Norton & Company.
12. Müller, H. (2020). The Bundeswehr and NATO: Modernization and Strategic Challenges. *Defense Studies*, 20(1), 1–18.
13. Paterson, W. E. (2012). Germany and the European Union: From Economic Power to Political Leadership. *German Politics*, 21(3), 1–19.
14. Risse, T. (2020). Germany, Russia, and the Ukraine Crisis: Strategic Dilemmas in European Security. *Journal of European Public Policy*, 27(7), 1012–1031.
15. Risse, T. (2020). Shifting Alliances: Germany and the Changing Transatlantic Order. *Journal of European Integration*, 42(3), 361–379.
16. Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. McGraw-Hill.
17. Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press.

Received: 05.11.2025

Approved: 14.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/45-51>

Dağbəyi Allahverdiyev

Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0003-2679-2024>
dagbeycahani@gmail.com

Əli Allahverdiyev

Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0008-3667-145X>
alidir@gmail.com

Nigar Allahverdiyeva

Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-0977-3854>
nigarallahverdiyeva556@gmail.com

Günəl Allahverdiyeva

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0000-0478-1834>
gunel@gmail.com

Güldanə Qasımova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0004-1840-174X>
guldane97@gmail.com

Geosiyasi mənafelər və sosial-iqtisadi tərəqqi layihələrinin səmərəliliyinin təşkili

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: mövcud dünyanın geoiqtisadi siyasətində informasiya və innovasiyalı müdafiə meyarları, sosial-iqtisadi sabitliyin və vətəndaş rifahının əsasları tədqiq edilmişdir. Sosial-iqtisadi siyasətdə əsas meyar kimi informasiya mühitinin etibarlılığı ilə əlaqəli təhlil aparılmışdır. İnnovasiya siyasətində vətəndaş etimadının artırılması, dövlətin idarəetmə keyfiyyətini və sosial-iqtisadi layihələrin rifah təminat metodları araşdırılmışdır. Tədqiqatda innovasiya siyasətinin sosial-iqtisadi rifahın artım zərurəti elmi-nəzəri və praktiki əsasları vətəndaş məmnunluğu kontekstində müqayisəli şərh edilir.

Açar sözlər: *sosial-iqtisadi siyasət, vətəndaş məmnunluğu, ictimai etimad, iqtisadi rifah, dövlət idarəçiliyi*

Dagbeyi Allahverdiyev

Institute of Economics
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
PhD in Economics
<https://orcid.org/0000-0003-2679-2024>
dagbeycahani@gmail.com

Ali Allahverdiyev

Baku State University
<https://orcid.org/0009-0008-3667-145X>
alidir@gmail.com

Nigar Allahverdiyeva

Baku State University

<https://orcid.org/0000-0003-0977-3854>

nigarallahverdiyeva556@gmail.com

Gunel Allahverdiyeva

Azerbaijan University of Architecture and Construction

Master's student

<https://orcid.org/0009-0000-0478-1834>

gunel@gmail.com

Guldana Gasimova

Azerbaijan State University of Economics

Master's student

<https://orcid.org/0009-0004-1840-174X>

guldaneg97@gmail.com

Organization of the Effectiveness of Geopolitical Interests and Socio-Economic Development Projects

Abstract

The purpose of the study is to examine information-based and innovation-oriented security criteria within the geo-economic policies of the contemporary world as fundamental determinants of socio-economic stability and public welfare. The research conducts an analytical assessment of the reliability of the information environment as a key criterion in socio-economic policy formation. Furthermore, the study explores mechanisms for strengthening public trust through innovation policy, improving the quality of public governance, and ensuring welfare-oriented approaches in the implementation of socio-economic projects. The scientific-theoretical and practical foundations of innovation policy as a prerequisite for socio-economic welfare growth are comparatively interpreted within the context of citizen satisfaction.

Keywords: *socio-economic policy, citizen satisfaction, public trust, economic welfare, public governance*

Giriş

XXI əsr dövlət idarəçiliyinin əsaslarını təşkil edən informasiya siyasəti sosial-iqtisadi sabitlik vəhdətində qarşılıqlı geosiyasi mənafeələrdə iqtisadi səmərəliliyi şərtləndirir. Qlobal rəqəmsallaşma prosesində mövcud informasiya məkanında əsas reallıqlar və psixoloji təsir metodları sosial-iqtisadi siyasətə etimadı müəyyən edir, dövlətin bu istiqamətdə iqtisadi siyasətini tənzimləyir (Məmmədov, 2022). Beləliklə, beynəlxalq konfliktlər və regional münaqişələr, enerji təhlükəsizliyi, innovasiya siyasəti, davamlı sosial-iqtisadi rifah siyasətini aktuallaşdırmışdır. Belə şəraitdə vətəndaş məmnunluğu həm idarəetmənin effektivliyi, həm də sosial-iqtisadi səmərəliliyi mühüm geosiyasətin əhəmiyyətli meyarları hesab edilir. Geosiyasi mənafeələr dövlətlərin sosial-iqtisadi siyasətində təsirləri real iqtisadi effektivlik nəticəsində insan rifahının davamlı artımı ilə şərtlənir.

Geosiyasətdə sosial-iqtisadi siyasətin əsas məqsədi və mahiyyəti vətəndaş rifahının təminatını və sosial siyasəti möhkəmləndirməkdir. Bu məqsədlər əsasən iqtisadi meyarlarla deyil, həm də ictimai məmnunluq indeksi ilə ölçülür. Məhz bu baxımdan, informasiya siyasətində sosial-iqtisadi planlaşdırma bir-birini tamamlayan strateji məqsəd kimi səciyyəlidir.

Belə ki, Beynəlxalq təşkilatların (OECD, UNDP, Dünya Bankı) hesabatlarına əsasən, informasiyada etibarlı siyasətə əsaslanan ölkələrdə dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi ilə müəyyən edilir. Belə şərait informasiya mühitinin sabitliyi ilə sosial-iqtisadi rifah artımını zəruri edir (İsmayılov, 2021).

Tədqiqatda əsasən geosiyasi mənafeələrdə informasiyanın sosial-iqtisadi siyasətə təsir metodunu təhlil etmək, vətəndaş məmnunluğunu elmi əsaslarla müqaisə etmək və bu istiqamətdə sistemli strateji yanaşma təklif etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat

Geosiyasi meyarların dövlət siyasətinə təsiri. Geosiyasi mənafeələr dövlətlərin xarici siyasətində strateji seçimləri müəyyən edir. Dünya ölkələrində mövcud olan münaqişə zonaları dövlətlərin geosiyasi və iqtisadi prioritetlərini (müdafiə xərcləri, infrastruktur, sosial təminat və s.) real artım şərtlərini müəyyənləşdirir.

Mövcud beynəlxalq münasibətlər sistemində diplomatiya hərbi və iqtisadi gücə malik dövlətlərin aləti olmaqdan imtina etmiş, eləcə də kiçik və orta dövlətlər üçün də təsirli güc mərkəzi kimi xarakterizə edilir (Həbibbəyli, 2022). Qloballaşma, regional münaqişələr və çevik iqtisadi diplomatiyanın əhəmiyyətinin artması fonunda bəzi dövlətlər siyasi-iqtisadi vasitələrlə geosiyasi reytingindən daha böyük olmağa nail olmuşlar. Bu mənada, mövcud beynəlxalq münasibətlərdə dövlət diplomatiyasının sosial-iqtisadi uğurlu və fərqli nümunələri mövcuddur. Bu kontekstdə, enerji və ərzaq təminatında geosiyasət əsasən qeyd edilən prinsipləri də əhatə edir: -Enerji resursları və ölkələrin davamlı iqtisadi artımı ilə müəyyən edilir; -Kommunikasiya-logistika xətləri sosial-iqtisadi tərəqqini həvəsləndirir; -Sosial-iqtisadi siyasət isə geosiyasi kontekstdə iqtisadi səmərəliliyin əhəmiyyətini artırır.

Beləliklə, davamlı iqtisadi artım sosial-iqtisadi rifah modeli və dövlət siyasətinin əsaslarını təşkil edir. Sosial təminat, məşğulluq, təhsil və səhiyyə kimi siyasi-iqtisadi istiqamətlər vətəndaş məmnunluğunun əsas struktur elementləri kimi xarakterizə edilir (Allahverdiyev, 2008).

Davamlı sosial-iqtisadi artım siyasətində vətəndaş rifahı. Belə prinsiplərdə əlverişli geosiyasi şərait xarici siyasi-iqtisadi təzyiqlərə müqaviməti formalaşdırır. Beləliklə, sosial-iqtisadi siyasətin məqsədləri əsasən geosiyasətin prioritetləri hesab edilir: -Makroiqtisadi sabitlik; -İnvestisiya mühitinin əlverişliliyi; -İnnovasiyalı siyasətin iqtisadi artım şərtlərini əhatə edir.

Belə ki, sosial-iqtisadi siyasət dövlətin əsas funksiyalarından biridir və vətəndaşların davamlı rifah artımını təmin etmək, iqtisadi resursların səmərəliliyini təmin etməkdir. Bu siyasət aşağıdakı cədvəldə əks edilmişdir.

Cədvəl 1.
Əsas makroiqtisadi meyarlar

Tarix	Ümumi daxili məhsul (ÜDM)		Əhalinin nominal gəlirləri		Nominal orta aylıq əmək haqqı		İstehlak qiymətləri indeksi
	Cəmi, mln. manat	Artım tempi, %	Cəmi, mln. Manat	Artım tempi, %	Cəmi, manat	Artım tempi, %	12 aylıq, %
2016	60425,2	96,9	45395,1	108,9	498,6	107,4	15,7
2020	72578,1	95,8	55754,1	98,2	707,3	111,4	
2021	93203,2	105,6	57206,8	102,6	732,1	103,4	
2022	133972,7	104,7	69163,0	120,9	839,4	115,7	
2023	123128,5	105,9	78124,5	113,5	933,8	111,2	3,7
2024	126337,5	104,9	83093,4	106,7	1009,5	108,1	4,9
2025	106435,4	101,3	73505,9	108,1			5,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və DSK-in məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, sosial-iqtisadi siyasətin uğuru yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də vətəndaş məmnunluğu və ictimai etimadla müəyyən edilir. Bu kontekstdə davamlı iqtisadi tərəqqinin təşkili, Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımı, investisiya imkanlarının əhatəliliyi və yeni iş yerlərinin yaradılması ilə şərtlənir (İsmayılov, 2021).

Sosial iqtisadi bərabərlik, yüksək və orta gəlirli əhəlinin sosial fərqlərin tənzimlənməsi əsasən iqtisadi dəstək proqramlarının təşkili ilə balanslaşdırılır. Davamlı iqtisadi rifah artımı, təhsil, səhiyyə, mənzil və mədəni tərəqqi sahələrində xidmətlərin əlçatanlığının təşkili hesab edilir: Davamlı rifah artımının müəyyənliyi; Vətəndaş məmnunluğu sosial-iqtisadi siyasətin effektivliyini qiymətləndirən parametrlər və əsas meyarlar hesab edilir; Əhəlinin maliyyə artımı və sosial-iqtisadi rifahı; Sosial təminatdan istifadə imkanları (təhsil, səhiyyə, sosial dəstək proqramları); Sosial-siyasi mühitin mövcudluğu; Sosial-iqtisadi qərarların qəbul edilməsində reallığın nəzərə alınması. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, vətəndaş məmnunluğu sosial rifahın strateji hədəfləri kimi qəbul olunur və dövlətin iqtisadi siyasətinin planlaşdırılmasında mühüm meyarlar kimi səciyyələnir (Əlirzayev, 2022).

Fikrimizcə, innovasiya siyasəti, informasiya təhlükəsizliyi və sosial-iqtisadi siyasət bir-birini tamamlayan strateji elementlərdir və vətəndaş məmnunluğu bu meyarların vəhdətindən formalaşır.

Əsas nəticələr isə bunlardır: -İnnovasiyalı tərəqqili siyasət ictimai etimadı gücləndirir və sosial sabilliyin tənzimlənməsində əhəmiyyətlidir; -Sosial-iqtisadi siyasət yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də vətəndaş məmnunluğu və sosial rifah meyarları ilə ölçülür, -İntegrativ yanaşma (innovasiya + sosial-iqtisadi siyasət) davamlı tərəqqi, ictimai etimad və sosial sabillikdə strateji əhəmiyyəti müəyyən edir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsindən məlum olur ki, dövlətin innovasiya siyasəti, rəqəmsal informasiya istiqamətlərinə sərmayə yönəltməklə sosial rifah artımı və vətəndaş etimadının güclənməsinə əsaslanır. Belə innovasiyalı sosial-iqtisadi şərait regionların davamlı tərəqqisi kimi geosiyasi zərurətdən formalaşır. Bu kontekstdə, mövcud sosial-iqtisadi artım təminatı isə ölkənin geosiyasi sabitliyini gücləndirir.

İnnovasiyalı tərəqqi siyasəti səmərəli iqtisadi mühitdə sosial sabitliyi, geosiyasi şəraitdə isə investisiya artımını şərtləndirərək milli həmrəyliyi zəruri edir (İsmayılov, 2021). Belə sosial-iqtisadi artım şəraiti geosiyasi təhdidlərə qarşı kollektiv davranış formalaşdırır (Hacıyev, 2026). Beləliklə, investisiya iqtisadi səmərəliliyin əsas istehsalı kimi innovasiyalı siyasətin tətbiqi nəticəsində məşğulluğun intensivliyini və yeni iş yerlərini şərtləndirir.

Beləliklə, şərh edilən elmi-nəzəri metodlar və əsas prinsiplər tədqiq etdiyimiz mövzuya sistemli və integrasiyalı yanaşmanı şərtləndirir. Davamlı iqtisadi artımda məmnunluğun müəyyənləşdirilməsi innovasiya və sosial-iqtisadi siyasətin vəhdəti elmi analitik təhlil metodu kimi səciyyəvidir. Bu meyarlar aşağıdakı prinsipləri əhatə edir: -Sosial-iqtisadi siyasətin rifah artımına təsirinin əhatəli təhlili; -Sosial meyarların, vətəndaş məmnunluğu və ictimai etimad indekslərinin sosial-iqtisadi rifahla əlaqələrini müqayisə etməkdir; -Kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının tətbiqi, müqayisəli təhlili vasitəsilə mövcud şəraitin real nəticələri layihələrin müqayisəli təhlilini əks etdirir. Belə ki, sosial-iqtisadi layihələrin təhlilinin elmi nəzəri əsasları üç əsas prinsipi əhatə edir: -İnnovasiya siyasətində strateji funksiya. İnnovasiya siyasətinin mühüm meyarı əsasən sosial-iqtisadi sabitlik və vətəndaş rifahı əsasında şərtlənir; -Sosial-iqtisadi siyasətdə vətəndaş məmnunluğunun reallaşdırılması, bu layihədə sosial-iqtisadi siyasətin ümumilikdə iqtisadi meyarları əsasında artım kontekstində vətəndaş rifahının real tərəqqisi kimi şərtlənir. Belə şərait vətəndaş məmnunluğu və onun iqtisadi, sosial-psixoloji amillərinin vəhdətindən formalaşır. Beləliklə, informasiya təhlükəsizliyi və sosial-iqtisadi siyasət bir-birini tamamlayan strateji məqsəddir. Beynəlxalq təcrübəyə görə etibarlı informasiya mühiti əsasında sosial-iqtisadi siyasətin effektivliyi formalaşır. Belə elmi tədqiqatın əsas istiqamətlərini informasiya və innovasiya siyasəti sosial-iqtisadi rifah tərəqqisi əsasında reallaşır. İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsasən belə meyarlar sistemli təhlili zəruri edir. Bu meyarlar şəxsiyyət məmnunluğunun strateji hədəflərinin təyin edilməsində sosial-iqtisadi siyasətin effektivliyi ilə müəyyənləşir. Eləcə də, innovasiyalı iqtisadi siyasət, dövlət idarəçiliyi, informasiya təhlükəsizliyi və sosial-iqtisadi rifah vəhdətini şərtləndirən konseptual əsasları təşkil edir.

İnnovasiya siyasətində sosial-iqtisadi sabitlik effektivliyi. İnnovasiyalı iqtisadi siyasət əsasən dövlətin və cəmiyyətin strateji sabitliyini qorumaqda mühüm meyar hesab edilir. Bu metod sosial

müdafiə ilə yanaşı, həm də sosial-iqtisadi, siyasi proseslərin etibarlı idarə olunması ilə səciyyələnir. Bu prinsiplər informasiyalı iqtisadi siyasətlə əlaqəli olub qeyd olunan istiqamətləri əhatə edir: - Davamlı iqtisadi tərəqqinin qorunması, dövlətin informasiya sistemləri əsasında innovasiyalı sosial müdafiənin təşkili; -İqtisadi-hüquqi sahədə vətəndaş mənafələrinin möhkəmləndirilməsi; -İctimai etimadın qorunması üçün normativ hüquqi siyasətə etimadın formalaşdırılması. Belə şərait innovasiya siyasəti və sosial sabitliyin qarşılıqlı əlaqəsini zəruri edir.

Sosial-iqtisadi sabitliyin qorunmasında informasiya təhlükəsizliyi qeyd olunan metodlarla tənzimlənir:

Etimad və tərəqqinin müdafiəsi, şəffaf informasiya mühiti vətəndaşın dövlət qərarlarına inamı artırır. İqtisadi səmərəliliyin tənzimlənməsi, sosial-iqtisadi sabitlik və səmərəli iqtisadi artım xarici iqtisadi əlaqələrin interpretasiyası əsasında tənzimlənir. Sosial-iqtisadi risklərin tənzimlənməsi, informasiya iqtisadiyyatı və cəmiyyətin real iqtisadi və sosial sabitliyinin əsasını təşkil edir.

Beləliklə, etibarlı innovasiya siyasəti və sosial xidmətlərin şəffaf idarə olunması vətəndaş məmnunluğunu artırır, iqtisadi tərəqqini dəstəkləyir. Dövlətin geosiyasi effektivliyi siyasi-hüquqi və iqtisadi diplomatiyanı əhatə edir. Belə ki, qlobal informasiyanın real sosial-iqtisadi şəraitə təsiri bəzi dövlətlərdə (misal üçün Qətər) yumşaq güc siyasətini dövlətin iqtisadi və geosiyasi nailiyyəti kimi innovasiya siyasətinə integrasiya etdirmişdir. Belə realiaqlar qeyd etməyə əsas verir ki, Qətər iqtisadi diplomatiyası mövcud beynəlxalq münasibətlərdə sosial-iqtisadi layihələri dövlətlər üçün funksional və təkrarlana bilən iqtisadi model formalaşdırır. Beləliklə, dövlətlərin mövcud beynəlxalq münasibətlərində siyasi-iqtisadi diplomatiya davamlı rifah artımını təşkil edən ölkələri nümunəvi dövlət kimi xarakterik hesab edir (Nuriyev, 2007). Bu kontekstdə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində dövlətin innovasiya siyasətinin layihə proqramlarında ictimai etimadın və sosial rifahın yüksəlməsinə xidmət edən nümunələr mövcuddur.

Dövlətlərin beynəlxalq siyasi-iqtisadi təcrübəsində qeyd edilən strateji layihələr prioritet təşkil edir. Məsələn: informasiya siyasətinin prioritetləri; Dövlət informasiya sistemlərinin etibarlılığı və şəffaflığı təmin edilməsi, dezinformasiya və kibertəhlükələrə qarşı effektiv tədbirlər həyata keçirilməlidir. Sosial-iqtisadi siyasətin vətəndaş məmnunluğu əsas hədəf kimi hesab edilməsi, iqtisadi və sosial proqramların planlaşdırılmasında vətəndaşların ehtiyac meyarları əsas götürülməlidir. İntegrativ idarəetmə modeli, innovasiya və sosial-iqtisadi siyasət bir-birilə əlaqəli, sinerji effekti formalaşdırır. İnnovasiyalı şəffaflığın gücləndirilməsi, vətəndaşların qərar qəbul etmə prosesində iştirakı və məlumat əldə etmə imkanları formalaşdırır. Bu kontekstdə, dövlətin innovasiyasının siyasi sabitliyə, iqtisadi mühitə və ictimai etimada təsiri səciyyəvidir. Belə təcrübəyə əsasən Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə davamlı siyasi-iqtisadi rifah üçün ictimai həmrəyliyin qorunması prioritet hesab edilir. Belə ki, maliyyə bazarlarında kapitalın sərbəst hərəkəti üçün maneələrin aradan qaldırılması və tənzimləmə effekti insan rifahına fokuslanmanı zəruri edir (İmanov, 2023). Bunun üçün maliyyə siyasətinin dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasında əhəmiyyətini qiymətləndirərək mövcud sosial-iqtisadi şərait nəzərə alınmasını şərtləndirir. İnnovasiya siyasətində sosial sabitlik effektiyi sosial-iqtisadi tərəqqinin müxtəlif istiqamətində layihələrin birgə maliyyələşməsi və həyata keçirilməsi, beynəlxalq insan rifahının prioritet istiqaməti kimi xarakterikdir. Qloballaşma dövlətlər tərəfindən düşünülmüş iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Belə iqtisadi sabitlik daxili və xarici iqtisadi siyasətin dialektik vəhdətini və qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almalıdır (Əliyev, 2008).

Səmərəli dövlət siyasəti iqtisadi tərəqqi, təhsilin və səhiyyənin inkişafı, sosial qeyri-bərabərliyin tənzimlənməsi üçün əhəmiyyətlidir. Dövlət ətraf mühitin mühafizəsinin, siyasi və makroiqtisadi sabitliyin, sosial təminatın və təhsil təminatının əsas qarantıdır. Belə ki, sosial-iqtisadi layihələr inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünyada, kapital və işçi qüvvəsi bazarlarında sosial sabitliyin tənzimlənməsində əsas təşkilatçıdır. Dünya iqtisadi tərəqqisində müşahidə edilən əsas meyarlardan biri qərb ölkələri tərəfindən qapalı iqtisadi sistemi mövcudluğudur. Fikrimizcə, sosial-iqtisadi tərəqqi layihələri qeyd edilən prinsiplər və iqtisadi model əsasında tənzimlənir. Davud iqtisadi modeli, kapital və davamlı iqtisadi tərəqqi və sosial sabitlik faktorlarının iqtisadi əsası şərtlənir. Cobb-Douglas funksiyası, sabit artım və innovasiyalı iqtisadi tərəqqi üçün baza funksiyasıdır. Koqnitiv və bihevioral nəzəriyyələr, informasiya manipulyasiyalarının fərdi və ictimai davranışa təsirini təhlil

edir. Geosiyasətdə dövlətlərin əsas siyasət konsepsiyası effektivliyi sosial-iqtisadi idarəetmənin keyfiyyəti və vətəndaş məmnunluğunun şərtləndirən əsas cəhətlər hesab edilir. Davamlı sosial-iqtisadi rifah tərəqqisinin strategiyası və güclü sosial siyasət geosiyasi təzyiqlərin neytrallaşdırılmasında mühüm faktor kimi səciyyələnir. Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında paytaxt və regionların tarazlı inkişafının təmin edilməsi, davamlı tərəqqinin təşkili əsas hədəflər kimi müəyyənəndirilmişdir. Bu istiqamətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının davamlı inkişaf məqsədləri ilə uzlaşaraq və sosial-iqtisadi layihələrin idarəedilməsində daha effektiv metod formalaşdırır.

Belə ki, Azərbaycanın “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmiş dövlət prioritetlərinə uyğun olaraq, ətraf mühitin tənzimlənməsi, yaşıllıqların bərpası və təbii ehtiyatlarından davamlı enerji mənbələrinin səmərəliliyinin təmin edilməsi istiqamətində və sosial-iqtisadi layihələrin planlaşdırılması, icrası və nəticəyönlü idarə olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə elmi mülahizələr təbiətin iqtisadi artıma təsiri və resurslardan istifadədə uzunmüddətli səmərəliliyin təmin edilməsini hədəfləyir.

Hələ XX əsrdə H.Makavellinin “Hökmdar” əsərində sosial-iqtisadi layihələrin tənzimlənməsi məsələləri konseptual formada öz əksini tapmışdır. Lakin Roma müqaviləsi əsasında yaradılan iqtisadi siyasət sonradan öz təsirini sosial iqtisadi siyasətə doğru inkişaf etdirmişdi. Belə ki, Roma müqaviləsində sosial məsələlərdən yalnız işçilərin sosial hüquqlarının müdafiəsi öz əksini tapmışdısa, XX əsrin 70-ci illərində sosial-iqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsi zərurəti formalaşmışdır ki, burada əsas istiqamət kimi səmərəli sosial müdafiə sisteminin tənzimlənməsi təşkil edirdi (Allahverdiyev, 2022). Ölkə Prezidentinin 2026-cı ili “*Şəhərsalma və Memarlıq İli*” elan etməsi elmi-tədqiqat fəaliyyətinin inkişafını, elmin, təhsilin və istehsalatın daha intensiv əlaqələndirilməsi nəticəsində sosial-iqtisadi sabitliyi şərtləndirir. Bu kontekstdə layihələrin sosial-iqtisadi əsaslandırılması, iqtisadi səmərəliliyin tənzimlənməsini zəruri edir. Şərq və Qərb memarlıq ənənələrinin təcrübəsi insan kapitalını, əmək miqrasiyası və bazar münasibətlərinin əlaqəli inkişafını əhatə etmişdir (Hacıyev, 2026). Belə ki, sosial-iqtisadi layihələrin tənzimlənməsi davamlı sosial rifah artımının formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Layihələrin idarəedilməsində turizm və xidmət sahələrinin tərəqqisi yeni iş yerlərini təmin edir və məşğulluğun artımı ilə davamlı sosial-iqtisadi artım formalaşdırır. Bu baxımdan mövcud sosial-iqtisadi siyasətdə layihələrin idarə olunmasında iqtisadi qərar ölkənin sosial sabitliyini möhkəmləndirir və uzunmüddətli davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi ilə ekoloji məsuliyyətin layihəsinin idarəetməsi əsasən yaşıl maliyyə sabitliyinin tətbiqi, enerji səmərəliliyi və ekoloji risklərin azaldılması istiqamətində iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış qərarların qəbulu üçün əlverişli institusional mühit formalaşmışdır.

Nəticə

Sosial-iqtisadi sabitlik siyasəti yalnız maliyyə təminatı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, davamlı iqtisadi artım və strateji layihələrin səmərəli idarə olunması prinsiplərinə əsaslanır. Effektiv sosial-iqtisadi siyasət və şəffaf idarəetmə mexanizmləri vətəndaş məmnunluğunu artırmaqla, sosial sabitliyi möhkəmləndirir və dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətini yüksəldir. Layihələrin planlaşdırılması, icrası və monitorinqi sosial və iqtisadi faydaların optimallaşdırılmasına xidmət edir, resursların səmərəli istifadəsini təmin edir və risklərin vaxtında idarə olunmasına imkan yaradır.

Etibarlı və şəffaf sosial-iqtisadi siyasət və effektiv layihə idarəçiliyi vətəndaş məmnunluğunu artırır, sosial sabitliyi möhkəmləndirir və dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətini yüksəldir (Marshall, 1993). Bu proses ekonomik performans göstəriciləri ilə sosial nəticələrin birləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, layihələr yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial faydalılıq formalaşdırır.

Sosial-iqtisadi siyasət və vətəndaş rifahı bir-biri ilə əlaqəli, təhlil nəticəsi və qarşılıqlı təsirli sistem kimi qiymətləndirilir. Dövlətin məqsədi iqtisadi artımın təşkili ilə bərabər həm də vətəndaşların sosial rifah artımını təmin etməklə insan kapitalını və keyfiyyətini formalaşdırmaqdır. Belə iqtisadi təhlükəsizlik mühiti layihələrin strateji iqtisadi məqsədlərini sosial-iqtisadi tərəqqi əsasında vətəndaş məmnunluğu formalaşdırır və sosial sabitliyi təmin edir.

Eyni zamanda, sosial-iqtisadi sabilliyin təminatı iqtisadi səmərəliliyi və layihələrin effektiv icrası vasitəsilə dövlətin tərəqqisini təşkil edir. Sosial-iqtisadi layihələrin səmərəliliyini artırır, regionların tərəqqisini və uzunmüddətli sosial-iqtisadi sabilliyin təmin olunmasını şərtləndirir. Sosial layihələrin tənzimlənməsində iqtisadi qərarların qəbuluna, iqtisadi fəaliyyətin əlaqələndirilməsi qaydalarına və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsində uyğun olaraq qeyd edilən iqtisadi sistemləri fərqləndirirdi: iqtisadi tərəqqiyə dəstək olan sistem; planlı iqtisadi sistem; bazar iqtisadi sistemi; qarışıq iqtisadi sistem, iqtisadi tərəqqi. Lakin mövcud dünya iqtisadi siyasəti və layihələrin idarəedilməsində sosial-iqtisadi siyasətin əsasını təşkil edir və vətəndaşın iqtisadi tərəqqisini şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, D. (2022). *Dünya iqtisadiyyatı: iqtisadi mənafeələr, mövcud reallıqlar və perspektivlər*. Elm.
2. Allahverdiyev, H. (2008). *İqtisadi dövlət tənzimlənməsi*. Maarif.
3. Əlirzayev, Ə. (2022). *İqtisadi tərəqqi və siyasi idarəetmənin əsasları*. Elm və Təhsil.
4. Əliyev, İ. (2010). *İnkişaf məqsədimizdir*. Şərq-Qərb.
5. Əliyev, F. (2008). *Azərbaycan elminin inkişaf istiqamətləri*. Elm və Təhsil.
6. İsmayılov, M. (2021). *Azərbaycanın iqtisadi mənafeyi*. Elm və Təhsil.
7. İmanov, N. (2023). *İqtisadiyyatın liberallıq potensialı*. Elm.
8. Hacıyev, İ. (2026). Elm və şəxsiyyətin vəhdəti. "Xalq" qəzeti, 22 yanvar.
9. Həbibbəyli, İ. (2022). *Dövlət siyasətinin müəyyənlilikləri*. Elm.
10. Marşall, A. (1993). *Siyasi iqtisadın prinsipləri*. Nauka.
11. Məmmədov, N. (2022). *Geosiyasətə giriş*. Elm.
12. Nuriyev, Ə. (2007). *Regional siyasətin əsasları*. Elm.

Daxil oldu: 06.11.2025

Qəbul edildi: 11.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/52-61>

Офелия Тагиева

Бакинский Славянский Университет
<https://orcid.org/0009-0002-3555-2297>
ofeliya.salimova@yandex.com

Концептогенез историко-культурных маркеров в художественном дискурсе

Резюме

Статья посвящена исследованию историко-культурных маркеров в художественном дискурсе с позиции их концептогенеза. Основное внимание уделено выявлению когнитивно-семиотических механизмов, посредством которых лексические единицы фиксируют исторические, социальные и духовные аспекты культурного опыта. Эти механизмы функционируют как интегративные семантические узлы, обеспечивая сопряжение языковых номинаций с концептуальными структурами культурной памяти. В процессе концептогенеза они выступают когнитивными маркерами, позволяющими реконструировать динамику историко-культурных моделей и выявлять скрытые когнитивно-семиотические связи между социальными практиками, ритуальными нормами и символической репрезентацией эпохи.

В работе рассматриваются социокультурно-функциональные, денотативно-апеллятивные, конфессионально-маркированные и историко-фактуальные маркеры как концептологически насыщенные элементы, обеспечивающие интеграцию коллективной памяти и художественной интерпретации. Социокультурно-функциональные номинации демонстрируют специфику профессиональной, бытовой и экономической деятельности эпохи, выступая маркерами институциональных практик. Денотативные апеллятивы формируют устойчивые типологии социальных образов и фиксируют психологические и культурные установки, обеспечивая мгновенное распознавание характеров и социальных ролей. Конфессионально-маркированные номинативы раскрывают сакральные и этические концепты, способствуя реконструкции духовной среды и моральных ориентиров общества. Историко-фактуальные референты обеспечивают фиксацию конкретных событий, символов и личностей, интегрируя политико-социальные и культурные коды в художественное повествование.

Использование концептогенетического подхода позволяет выявить скрытые смысловые связи между языковыми номинациями, культурной памятью и социально-исторической динамикой. Статья подчеркивает, что историко-культурные маркеры функционируют как когнитивные и семиотические механизмы моделирования историко-культурного опыта народа, создавая многомерные семантические сети.

Ключевые слова: когнитивная семиотика, историко-культурные маркеры, концептогенез, культурная память, семантические сети, социально-культурные коды, когнитивное моделирование

Ofeliya Tağıyeva

Bakı Slavyan Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-3555-2297>
ofeliya.salimova@yandex.com

Bədii diskursda tarixi-mədəni markerlərin konseptogenezi

Xülasə

Məqalə bədii diskursda tarixi-mədəni markerlərin konseptogenezi mövqeyindən tədqiqinə həsr olunmuşdur. Əsas diqqət leksik vahidlərin tarixi, sosial və mədəni-mədəni təcrübənin aspektlərini necə kodlaşdırdığını müəyyənləşdirən koqnitiv-semiotik mexanizmlərin aşkarlanmasına yönəldilir. Bu mexanizmlər integrativ semantik düşünlər kimi fəaliyyət göstərərək, dil nominasiya vahidlərinin mədəni yaddaşın konseptual strukturları ilə uzlaşdırılmasını təmin edir.

Konseptogenez prosesində onlar tarixi-mədəni modellərin dinamikasını rekonstruksiya etməyə və sosial təcrübələr, ritual normalar və dövrün simvolik representasiyası arasında gizli koqnitiv-semiotik əlaqələri üzə çıxarmağa imkan verən, koqnitiv markerlər kimi çıxış edir.

İşdə sosiomədəni-funksional, denotativ-apellyativ, konfessional işarələnmiş və tarixi-faktoloji markerlər kollektiv yaddaşın və bədii interpretasiyanın integrasiyasını təmin edən konseptoloji baxımdan zəngin elementlər kimi nəzərdən keçirilir. Sosiomədəni-funksional nominasiyalar dövrün peşə, məişət və iqtisadi fəaliyyətinin spesifikasiyasını nümayiş etdirərək institusional praktikaların markerləri rolunu oynayır. Denotativ apellyativlər sosial obrazların sabit tipologiyalarını formalaşdırır və psixoloji-mədəni yönümləri sabitləşdirərək xarakterlərin və sosial rolların dərhal tanınmasını təmin edir. Konfessional işarələnmiş nominativlər sakral və etik konseptləri üzə çıxarır, cəmiyyətin mənəvi mühitinin və əxlaqi orientirlərinin rekonstruksiyasına şərait yaradır. Tarixi-faktoloji referentlər konkret hadisələrin, simvolların və şəxsiyyətlərin sabitləşdirilməsini təmin edir, siyasi-sosial və mədəni kodları bədii nəqlətməyə integrasiya edir.

Konseptogenetik yanaşmanın tətbiqi dil nominasiyaları, mədəni yaddaş və sosial-tarixi dinamika arasında gizli məna əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Məqalədə vurğulanır ki, tarixi-mədəni markerlər xalqın tarixi-mədəni təcrübəsinin modelləşdirilməsində koqnitiv və semiotik mexanizmlər kimi fəaliyyət göstərərək çoxölçülü semantik şəbəkələr yaradır.

Açar sözlər: *koqnitiv semiotika, tarixi-mədəni markerlər, konseptogenez, mədəni yaddaş, semantik şəbəkələr, sosial-mədəni kodlar, koqnitiv modelləşdirmə*

Ophelia Taghiyeva

Baku Slavic University

<https://orcid.org/0009-0002-3555-2297>

ofeliya.salimova@yandex.com

Concept Genesis of Historical and Cultural Markers in Artistic Discourse

Abstract

The article is devoted to the study of historical and cultural markers in artistic discourse from the perspective of their concept genesis. The primary focus is placed on identifying the cognitive and semiotic mechanisms through which lexical units encode historical, social, and spiritual dimensions of cultural experience. These mechanisms function as integrative semantic nodes, ensuring the correlation of linguistic nominations with conceptual structures of cultural memory. In the process of concept genesis, they operate as cognitive markers that make it possible to reconstruct the dynamics of historical and cultural models and to reveal implicit cognitive-semiotic links between social practices, ritual norms, and the symbolic representation of a given epoch.

The paper examines sociocultural-functional, denotative-appellative, confessionally marked, and historical-factual markers as conceptually saturated elements that ensure the integration of collective memory and artistic interpretation. Sociocultural-functional nominations demonstrate the specificity of professional, every day, and economic activities of a particular era, serving as markers of institutional practices. Denotative appellatives form stable typologies of social images and register psychological and cultural attitudes, enabling immediate recognition of characters and social roles. Confessionally marked nominatives reveal sacred and ethical concepts, contributing to the reconstruction of the spiritual environment and moral guidelines of society. Historical-factual referents ensure the fixation of specific events, symbols, and personalities, integrating political-social and cultural codes into the artistic narrative.

The application of a concept-genetic approach makes it possible to identify latent semantic connections between linguistic nominations, cultural memory, and socio-historical dynamics. The article emphasizes that historical and cultural markers function as cognitive and semiotic mechanisms

for modeling the historical and cultural experience of a people, thereby creating multidimensional semantic networks.

Keywords: *cognitive semiotics, historical and cultural markers, concept genesis, cultural memory, semantic networks, socio-cultural codes, cognitive modeling*

Введение

В научной перспективе выявление предпосылок и закономерностей концептогенеза способствует развитию теории когнитивистики и расширяет возможности лингвокультурологического анализа текста. Это, в свою очередь, позволяет более глубоко реконструировать межтекстуальные связи и культурно-исторические коды, заложенные в художественном дискурсе. «Новый уровень знаний, которых достиг человек XXI века, замена логоцентрической модели понимания мира на поликультурную, интерес к локальным повествованиям и национальным особенностям литератур, а также многозначность самого художественного произведения, требующего все более скрупулезного и глубокого проникновения в его суть, приводят к интенсивным поискам оптимальных средств анализа текста» (Первушина, 2012, с. 77). В этом отношении настоящее исследование направлено на системное изучение процессов формирования и функционирования историко-культурных маркеров, их концептуальной дифференциации и семантической организации в контексте художественного дискурса.

Концептогенез историко-культурных маркеров в художественном дискурсе представляет собой сложный когнитивно-семиотический процесс, в рамках которого номинации и экспрессивные единицы текста формируют динамическую систему широких смысловых конструкций. Исследование данных этнокультурных маркеров позволяет выявить механизмы интерпретации авторского замысла и реконструкции культурно-исторических контекстов, интегрированных в повествовательную структуру. «Интерпретация текста представляется как постепенный переход от эксплицитно выраженных форм к глубинным системам знания, представляющим общую базу знаний носителей языка. Кроме языковых знаний она включает знания о ситуации, контексте, фоновые знания, социальные и культурные стереотипы и т.д. (Голубева, 2010, с. 9). Особое значение в этом процессе приобретает анализ предикативно-оценочных компонентов, через которые историко-культурные маркеры осуществляют коммуникативное воздействие на читателя.

Разноаспектному анализу маркеров-реалий в художественном дискурсе и его интерпретации с позиций различных функциональных подходов посвящён широкий круг научных работ. В частности, данная проблематика представлена в исследованиях А.И.Новикова, А.Н.Андреева, Н.С.Болотновой, Л.В.Борисовой, А.А.Гугнина, М.М.Иоскевич, Т.Ф.Плехановой, Г.И.Богина и др. Заметим, что ретроспективный обзор по указанной тематике последовательно и аргументированно представлен в работе А.М.Шуралёва (Шуралёв, 2013). Вместе с тем историко-культурные маркеры в аспекте их концептологического генезиса до настоящего времени не становились предметом специального исследования. Хотя отдельные методологические и теоретические предпосылки подобного анализа в научной литературе фиксируются (Əliyeva, 2019; Первушина, 2012), во многих случаях такие исследования сохраняют преимущественно теоретический характер и не опираются на систематизированный корпус эмпирических данных художественной литературы. Таким образом, обозначенная лакуна определяет актуальность настоящего исследования и задаёт необходимость комплексного рассмотрения механизмов концептогенеза историко-культурных маркеров-реалий в художественном дискурсе (Тюпа, 2002).

Настоящее исследование направлено на изучение закономерностей формирования и функционирования историко-культурных маркеров в художественном дискурсе, но с условием, что в центре внимания находится их концептогенетический потенциал, проявляющийся в процессах смысловой актуализации, культурной репрезентации и интерпретационной динамики. Особое значение при этом приобретает выявление механизмов включения данных единиц в текстовую

структуру и их роли в моделировании авторской и еще шире – национальной картины мира. Полученные результаты позволяют уточнить функционально-семантический статус указанных маркеров и расширить инструментарий лингво-когнитивного анализа текста.

Исследование

Историко-культурные маркеры представляют собой особый пласт лексических ресурсов языка, характеризующийся высокой степенью концептуальной и культурной насыщенности, что нередко затрудняет их адекватное понимание и может приводить к интерпретационным искажениям. В связи с этим их исследование в пространстве художественного текста приобретает принципиальную значимость как в лингво-когнитивном, так и в когнитивно-психологическом аспектах. Кроме того, обращение к данным единицам позволяет проследить, каким образом читатель осуществляет декодирование культурно маркированных смыслов и соотносит их с собственным, национальным фоновым знанием. Изучение историко-культурных маркеров в аспекте концептогенеза позволяет реконструировать механизмы формирования ключевых культурных смыслов и исторических представлений, закреплённых в коллективном сознании конкретного народа. В данном ракурсе маркеры-реалии выступают не только языковыми знаками, но и когнитивными узлами, через которые проявляется культурная память, ценностная и историческая самоидентификация этноса.

Не вдаваясь в детализированное рассмотрение подходов к определению данного понятия, отметим, что вслед за В.В.Воробьёвым, О.Г.Иванищевой, Л.С.Бархударовым, С.В.Ивановой, Л.Е.Ильиной и др. (Qubатов и Вахшьева, 2003, с. 132-133; Шуралёв, 2006, с. 11-15) под историко-культурными маркерами понимаются слова и словосочетания, обозначающие уникальные предметы, явления, обычаи, обряды либо исторические факты, характерные для определенного народа, эпохи или культуры, обладающие выраженным национальным колоритом, часто не имеющие точных эквивалентов в других языках и иногда относящиеся к сфере непереводаемой дословно лексики. Стало быть, анализ данных единиц в художественном дискурсе позволяет выявить механизмы репрезентации культурной памяти и способы концептуального моделирования исторической действительности средствами языка.

Таким образом, историко-культурные маркеры в художественном дискурсе выступают не только средством номинации, но и механизмом актуализации культурно-исторической информации, встроенной в текстовую семантику. Их интерпретация в значительной степени определяется как авторской стратегией, так и уровнем фоновых знаний читателя, что обуславливает многоуровневый характер смыслопорождения. В связи с этим представляется целесообразным перейти к непосредственному анализу функционирования историко-культурных маркеров в художественном тексте в аспекте их концептуального генезиса.

1. *Социокультурно-функциональные номинации.* Данная группа языковых маркеров представляет собой лексические единицы, обозначающие не просто предмет или лицо, а социально и исторически закреплённую функцию – вид труда, ремесла или профессиональной деятельности, характерной для определённой эпохи и культурного уклада. «В художественном тексте подобная номинация выполняет роль культурно-языкового кода, поскольку в сжатой форме маркирует историческую среду, социальную стратификацию и этнокультурный опыт, обеспечивая эффект «временной достоверности» и погружения читателя в реконструируемую реальность» (Плеханова, 2011, с. 18). Ср.: «На спине человека, под ситцевой рубахой – синей, с белыми горошинами – торчат острые лопатки. Худой, руки черные, волосы лохматые, с подпалинами. Рубаха тоже прожжена в нескольких местах. Шея тонкая и жилистая... – Смолокур, – сказал он» (В.М. Шукшин, «Стенька Разин»); «Помер Андрей Родивоныч, и смолокур с тем мешком подальше от Муромских лесов убрался – в уездном своем городе в кутцы записался» (П.И. Мельников-Печерский, «На горах») и др. В указанных контекстах слово «смолокур» актуализирует целый пласт традиционной русской хозяйственной культуры: лесные промыслы, технологию получения смолы, специфику деревенского быта и экономических отношений в историческом пространстве русского народа. Кроме того, данная «функциональная реалья выступает как когнитивно-концептологический маркер исторической эпохи, обеспечивая реконструкцию типологии трудовых практик, социальной стратификации и институционализированных

экономико-культурных отношений, закрепленных в коллективной и национальной культурной памяти» (Борисова, 1999, с. 51).

Или же: «Взял я лихача, и помчал он нас мимо брани встречных извозчиков, мимо облитых грязью пешеходов» (А.И. Куприн, «Чёрный туман»); «У меня Матвей, лихач, рысак, и является к моим услугам, когда я назначаю» (Ф.М. Достоевский, «Подросток»); «— Мы их, бабушка, в Сергиеву пустынь на лихаче прокатим, — вот и божественное будет!» (М.Е.Салтыков-Щедрин, «Господа Головлёвы») и мн. др. В этих примерах лексема «лихач» функционирует как типичная функциональная историко-культурный маркер, поскольку обозначает не индивидуального персонажа, а социально закреплённую роль в городской повседневности XIX в. — профессионального извозчика, ориентированного на скорость, риск и демонстративную манеру езды. В этом смысле «лихач» выступает не просто номинацией лица, а культурно-кодовой единицей, репрезентирующей конкретный фрагмент исторической урбанистической культуры, включающей транспортные практики, нормы поведения, социальные типы и коммуникативные модели.

В контексте А.И.Куприна («Взял я лихача...») языковой маркер актуализирует концепт динамичного городского пространства, где движение, шум, «брань встречных извозчиков» и грязь формируют семантику повседневного хаоса и социального напряжения. Здесь «лихач» концептогенетически связывается с представлениями о скорости как форме власти над пространством, а также с культурной нормой агрессивной уличной коммуникации. Тем самым маркер становится механизмом создания исторически достоверной картины города и его поведенческой среды.

У Ф.М.Достоевского («У меня Матвей, лихач, рысак...») социокультурно-функциональная номинация получает дополнительную концептологическую нагрузку: она маркирует статусность и социальное превосходство субъекта речи. Включение «лихача» в систему «моих услуг» превращает его в элемент концепта социальной иерархии, где извозчик мыслится как обслуживающий ресурс, а не самостоятельная фигура. В результате маркер участвует в концептогенезе представлений о зависимости, власти и «сервисной» структуре городской жизни.

В тексте М.Е.Салтыкова-Щедрина («...на лихаче прокатим...») «лихач» приобретает оттенок иронической культурной контаминации, поскольку сопрягается с религиозным пространством («Сергиева пустынь») и выражением «божественное будет». Здесь социокультурно-функциональная номинация вступает в конфликт с сакральным кодом, создавая эффект смыслового диссонанса и выявляя псевдорелигиозность как социально-психологическое явление. Таким образом, «лихач» становится инструментом концептогенеза не только исторического быта, но и авторской оценки культурных практик эпохи.

Следовательно, во всех случаях «лихач» проявляет себя как концептогенетически активная социокультурно-функциональная реалья, которая одновременно фиксирует историческую форму деятельности и запускает более широкие смысловые комплексы: городской темп, социальную стратификацию, поведенческую агрессию, а также идеологические и оценочные акценты художественного дискурса.

2. *Денотативно-апеллятивные реалии.* Они представляют собой лексемы, обозначающие типизированные социальные или культурные образы, которые фиксируются в коллективной памяти и становятся легко узнаваемыми для носителей языка. Они функционируют как концептологические маркеры, позволяя через одно слово или словосочетание актуализировать целый комплекс социальных, психологических и культурных характеристик. В художественном дискурсе денотативные апеллятивы выполняют multifunctional роль: с одной стороны, они идентифицируют тип, а с другой — обеспечивают оценочную и экспрессивную нагрузку текста. Ср.: «Нашились сегодня обломовы, что с утра до вечера бродят по кабинетам и улицам, наблюдая жизнь, но никогда в неё не вмешиваясь. Они сидят в тени своих привычек и сожалений, словно довольствуясь тем, что мир проходит мимо, не трогая их покой» (А. Васильев, «Ночь гнева»); «Толстовец — комический тип, но он весьма законченно даёт представление о людях, которые прячутся» (М. Горький, «Жизнь Клима

Самгина») и др. Семиотически данные маркеры выступают кодом культурной идентичности, позволяя интерпретировать текст как многослойное отражение эпохи, социального строя и психологических установок. В совокупности, денотативно-апеллятивные маркеры подобного типа не только обогащают лексико-семантическую ткань художественного дискурса, но и служат инструментом когнитивного моделирования социальной действительности, закрепляя культурные и исторические концепты в сознании читателя.

В указанных примерах, например, «*обломовы*» не просто обозначают персонажей с определенными чертами характера, но и репрезентируют концепт социального инертного класса, его мировоззрение и привычки. функционирует как концептологический маркер, позволяющий через одного персонажа актуализировать целый пласт социальных и культурных представлений о пассивности, конформизме и привычках определенного слоя общества. В художественном тексте она выполняет компактную экспрессивно-оценочную функцию, обеспечивая читателю мгновенное распознавание типажа и его ценностной позиции без необходимости подробного описания. Помимо этого, языковой маркер способствует структурированию повествования, создавая типологическую сеть персонажей и социальных ролей, через которую автор моделирует динамику общества и выявляет конфликтные ситуации. В аспекте концептогенеза «*обломовы*» отражают не только индивидуальные свойства героев, но и историко-культурный опыт, закреплённый в коллективной памяти, демонстрируя устойчивые модели поведения и социальные стереотипы.

Маркер «*толстоцев*» выполняет сходную функцию, но с более комическим и идеологически окрашенным оттенком. Как указывает М. Горький, «*толстоцев*» представляет собой законченный тип личности, через которого репрезентируются особенности людей, склонных к самоизоляции, моральной рефлексии и уходу от социальных конфликтов. В аспекте концептогенеза данный маркер фиксирует историко-культурные нормы и ценности определённого слоя общества конца XIX – начала XX в., одновременно отражая философско-этические установки, связанные с движением «*толстоцев*». Итак, «*толстоцев*» как апеллятивная реалья становится многоуровневым семантическим маркером, через который выявляются и социальные стереотипы, и культурно-исторические ценности, а также авторская оценка этих феноменов. В совокупности с маркером «*обломовы*» подобные типажи позволяют проследить механизмы концептогенеза социальных типов в художественном дискурсе и понять, каким образом литература закрепляет и трансформирует культурные коды общества.

Или же: «У крыльца стоял одинокий ванька, ночник, в сермяге, весь запорошенный все еще валившимся мокрым и как будто теплым снегом. Было парно и душно. Маленькая лохматая, пегая лошаденка его была тоже вся запорошена и кашляла; я это очень помню» (Ф.М. Достоевский, «Записки из подполья»); «Около ресторана извозчики дороги, – думал Котлов, – нужно отойти немного... Там дальше дешевле.... Около Кремля он нанял ночного *ваньку*» (А.П. Чехов, «Ванька»); «– Черт его батька знает, какой городище! Что ты думаешь: у вокзала только одни лихачи стоят. Ни одного ваньки!» (А.И. Куприн, «Черный туман») и др.

В этих фрагментах «*ванька*», как типичная денотативно-апеллятивная реалья, обозначает определенный социальный тип – ночного извозчика, мелкого служащего или подневольного работника городского транспорта. Она не фиксирует уникальную личность, а репрезентирует стереотипизированный образ, понятный и узнаваемый для читателя, обладающий определённой функционально-социальной и культурной нагрузкой. В художественном дискурсе использование «*ваньки*» выполняет концентрированную экспрессивно-оценочную функцию, позволяя автору через одну номинацию передать образ города, его социальную структуру и бытовую практику. Данный маркер фиксирует типологию социального поведения, специфику работы и условий жизни городских служащих, что делает её инструментом когнитивного моделирования историко-культурной среды. Через «*ваньку*» читатель получает доступ к представлениям о городском пространстве, иерархии труда и социальной зависимости, а также к психологическим и поведенческим характеристикам низших социальных слоев. Кроме того, данный маркер выполняет нарративно-структурную функцию, облегчая автору экономию текста и концентрируя смысловые нагрузки: через одного «*ваньку*» активизируются целые

концепты городского быта, профессий и взаимодействий персонажей. В совокупности такие «апеллятивные реалии являются концептогенетически насыщенными единицами, фиксирующими культурные, социальные и исторические коды, и позволяют исследователю проследить, каким образом литература формирует и передаёт коллективные представления о социальной реальности» (Павлова и Потовская, 2024, с. 35).

Итак, использование подобных языковых маркеров в тексте позволяет автору сжато кодировать сложные культурные и психологические смыслы, что существенно облегчает их восприятие и интерпретацию читателем. С точки зрения концептогенеза, «апеллятивные реалии формируются под воздействием историко-культурного опыта, литературных традиций и социального сознания, закрепляя устойчивые стереотипы поведения и типологии личности. Их анализ в художественном тексте открывает возможность для выявления механизмов моделирования социальных и культурных концептов и исследует, каким образом литература участвует в формировании коллективного когнитивного опыта» (Буркова, 2014, с. 1404). Таким образом, денотативно-апеллятивные маркеры представляют собой важный инструмент концептологического анализа, связывающий языковую форму, культурный код и историческую интерпретацию.

3. *Конфессионально-маркированные номинативы.* Они представляют собой лексемы, обозначающие объекты, практики, обряды, верования и символы, непосредственно связанные с духовной и религиозной сферой жизни общества. Они фиксируют концепты сакрального, отражают систему ценностей, моральные нормы и культурно-религиозные модели поведения конкретного народа. В художественном дискурсе такие языковые маркеры выполняют концептогенетическую функцию, позволяя через отдельные слова и выражения актуализировать целый пласт религиозной традиции и мировоззрения персонажей. С их помощью автор создаёт когнитивно насыщенный образ эпохи, где религиозные нормы, обряды и верования интегрированы в социально-культурный контекст. Ср.: «– Это невеста Фомки беспалого, – говорил Заяц, указывая на дочь. – Вот в Филиппов пост свадьбу будем играть. Фомка-то давно на нее губы распустил...» (Д.Н. Мамин-Сибиряк, «Золотуха»); «Н. Федоров был убежденный христианин, но как будто не понимал тайны Креста и Голгофы, не принимал искупительного смысла смерти» (Н.А. Бердяев, «О назначении человека») и др.

В приведённом фрагменте маркер «*Филиппов пост*» актуализирует традиционный календарно-обрядовый цикл, фиксируя особенности русских свадебных и постовых практик. Она выполняет социально-культурную и оценочную функцию, показывая связь бытового события с религиозными нормами и моральными установками. В другом примере маркер «*Крест и Голгофа*» выступает как символический и концептуальный маркер, через который выражается философско-религиозная позиция героя и его понимание духовных истин. Оба примера демонстрируют, что конфессионально-маркированные номинативы в тексте функционируют не только как лексические единицы, но и как концептологически насыщенные коды, передающие духовный опыт и религиозно-культурные ценности. В совокупности они позволяют читателю реконструировать историко-культурную и морально-этическую среду, в которой разворачиваются события повествования.

Конфессионально-маркированные номинативы могут выступать как «символические маркеры, фиксирующие духовные ориентиры и морально-этические установки общества. Они обеспечивают семантическую плотность текста, передавая не только фактическую информацию, но и эмоционально-ценностную окраску, присущую религиозной сфере. Исследование подобных языковых маркеров позволяет выявить механизмы концептуализации сакрального в художественном тексте и его взаимодействие с бытовой и социальной реальностью» (Ситников, 2019, с. 318). Таким образом, конфессионально-маркированные номинативы становятся инструментом когнитивного моделирования духовной и культурной среды, способствуя реконструкции историко-культурного опыта народа. Они позволяют выявить механизмы интеграции сакральных концептов в повседневную жизнь и художественное повествование, а также понять, каким образом литература фиксирует и трансформирует религиозно-духовные ценности эпохи.

4. *Историко-фактуальные референты*. Они представляют собой лексемы, которые фиксируют конкретные исторические события, личности, учреждения или законодательные акты и обладают высокой референциальной точностью. Они выполняют функцию фиксации фактической исторической информации и обеспечивают читателю возможность соотнесения художественного текста с реальными событиями и явлениями прошлого. В рамках концептологического анализа такие маркеры представляют собой инструмент концептогенеза исторической памяти, через который формируются и передаются культурные и социальные знания о прошлом. Они способствуют созданию историко-культурного контекста произведения, обеспечивая авторскую репрезентацию эпохи и ее ключевых институтов. Ср.: «Но благоверный же государь император Петр Великий совсем привел их в затмение своею табелью о рангах» (А.Н. Радищев, «Путешествие из Петербурга в Москву»); «Теперь, когда мы освободили свои глаза от чужих очков, историческое зрение лучше видит проблески русской образованности и культуры даже в такое время, каким является время Грозного царя» (Н.Э. Гейнце, «Ермак Тимофеевич») и др.

Л.Е.Ильина отмечает, что «собственно-исторические реалии интегрируют в художественный дискурс политико-административные, социальные и культурные коды, позволяя моделировать динамику исторических процессов и их влияние на жизнь персонажей. В аспекте когнитивистики они выступают как семантические маркеры, через которые читатель воспринимает и реконструирует структуру исторической реальности. Их исследование открывает возможности для выявления механизмов интеграции фактической истории и художественного воображения, а также для анализа способов, с помощью которых литература закрепляет и интерпретирует исторические знания» (Ильина, 2015, с. 44). Таким образом, историко-фактуальные референты выступают ключевым элементом когнитивного моделирования историко-культурного опыта народа в художественном тексте.

Или же: «...После кампании двенадцатого года вместе с ранеными прислан был и капитан Копейкин» (Н.В. Гоголь, «Мертвые души»); «Мы современники и вполне не понимаем великого пожара Москвы; мы не можем удивляться этому поступку; эта мысль, это чувство родилось вместе с русскими...» (М.Ю. Лермонтов, «Станный человек»); «Значок классности стоил не меньше, чем оригинальный кусок берлинской стены, снабжённый сертификатом» (Н. Накропин, «Иммигрантский Дневник») и др.

Примеры показывают, что историко-фактуальные референты в художественном дискурсе выполняют ключевую функцию смыслообразования, обеспечивая фиксацию конкретных исторических событий, личностей, символов и материальных объектов. Эти языковые маркеры выступают как концептологически насыщенные единицы (кстати, в этом отношении З.В.Асадов вводит понятие этноэидемы, под которым понимает те образы и символы национальной картины мира, которые невозможно полноценно передать с помощью перевода или семантизации) (Асадов, 2012, с. 196–200), через которые формируется восприятие исторической действительности, позволяя читателю соотнести художественное повествование с коллективной исторической памятью. Они интегрируют в текст политико-социальные, общественно-культурные и эмоционально-ценностные коды, обеспечивая глубокую репрезентацию исторической эпохи и её влияния на сознание и поведение персонажей.

С точки зрения концептогенеза, историко-фактуальные референты служат механизмом структурирования исторических концептов, где конкретные события и факты становятся когнитивными опорами для построения образа времени и общества. Их использование позволяет автору актуализировать коллективный опыт, выразить отношение к историческим процессам и зафиксировать культурно-исторические установки, формируя у читателя многомерное понимание прошлого. «Следовательно, именно понятие культурного контекста является центральным при изучении объективации концепта в тексте. Знание культурного контекста призвано распознать определенные оттенки смысла, с помощью чего воспроизводятся важнейшие характеристики концепта» (Голубева, 2010, с. 11). Таким образом, данные маркеры-реалии не только фиксируют фактическую информацию, но и конструируют смысловые связи между историей, культурой и индивидуальным восприятием, создавая систему когнитивно-ценностных ориентиров. В

совокупности, историко-фактуальные референты обеспечивают концептуальную интеграцию фактического и художественного знания, становясь инструментом когнитивного моделирования историко-культурного опыта народа. Они позволяют реконструировать причинно-следственные связи между событиями и культурными практиками, создавая многомерную картину социальной и духовной жизни эпохи. Кроме того, такие референты способствуют выявлению скрытых смысловых и символических паттернов, обеспечивая глубокое понимание историко-культурной динамики в художественном дискурсе.

Заключение

В ходе исследования была подтверждена значимость историко-культурных маркеров как многомерных когнитивных единиц, способных структурировать восприятие художественного текста. Они выступают не просто языковыми номинациями, а концептуальными узлами, интегрирующими в повествование социальные, культурные и исторические контексты.

Анализ выявил, что социокультурно-функциональные маркеры фиксируют специфику профессиональной и бытовой деятельности, формируя устойчивые представления о трудовых практиках и институциональных ролях эпохи. Денотативно-апеллятивные маркеры обеспечивают типологизацию социальных образов, позволяя через компактные лексические единицы передавать целый пласт социальных и психологических характеристик. Конфессионально-маркированные маркеры проявляют себя как носители сакральных и моральных концептов, обеспечивая реконструкцию духовного опыта народа и моделирование этических норм. Историко-фактуальные референты функционируют как когнитивные маркеры, фиксирующие динамику исторических событий и институциональных изменений, обеспечивая многоплановое осмысление прошлого.

Исследование показало, что все группы маркеров-реалий взаимодействуют, создавая сложные семантические сети и обеспечивая многомерность интерпретации текста. Они позволяют реконструировать культурную память и историческую идентичность, формируя у читателя когнитивные карты эпохи. Концептогенез данных языковых маркеров проявляется через синтез номинации, экспрессивной оценки и культурной репрезентации. «Художественный текст, опираясь на реалии, превращается в инструмент моделирования социокультурной среды. Реалии обеспечивают интеграцию индивидуального и коллективного опыта, фиксируя культурные коды и национальные стереотипы. Они выступают посредниками между исторической фактологией и художественным воображением. Понимание их функционирования реалий позволяет глубже анализировать авторские стратегии и механизмы смыслообразования» (Жлобо, 2009, с. 183). Стало быть, концептологическая перспектива раскрывает взаимосвязь языка и культурной памяти, показывая, как художественные тексты транслируют исторические и социальные знания.

Таким образом, историко-культурные маркеры представляют собой ключевые элементы когнитивного и культурного анализа. Их системное изучение способствует развитию междисциплинарных подходов к культуре, литературе, истории и лингвокогнитивистике. Важно отметить, что эти маркеры формируют многоуровневую структуру семантических отношений, которая отражает сложность культурно-исторического опыта. Применение концептогенетического подхода позволяет выявлять скрытые слои историко-культурного знания и динамику социального мышления. Наконец, их анализ способствует пониманию того, как художественная литература участвует в формировании коллективного сознания и поддерживает непрерывность культурной традиции.

Литература

1. Асадов, З.В. (2012). Этноэидемы как способ преодоления лакунизации древних текстов. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, 10(45), 196–200.
2. Борисова, Л.В. (1999). *Интерпретация художественного текста (проза)*. Наука.

3. Буркова, Т.А. (2014). Апеллятивные антропонимы в обиходно-разговорном стиле (на материале немецкого языка). *Вестник Башкирского университета*, 19(4), 1402–1406.
4. Əliyeva, A.Z. (2019). Kulturoloji aspektdə müxtəlif tərcümə üsulları. *Tərcümə problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları*, 25–27.
5. Жлобо, Н.Э. и др. (2009). *Современная методология анализа художественного текста*. МГЛУ.
6. Ильина, Л.Е. (2015). Исторические реалии как объект перевода (на примере произведения Ж.Каркопино). *Современные проблемы науки и образования*, 2(2), 38–45. <https://science-education.ru/ru/article/view?id=21703>
7. Qubotov, Ə.B., Baxşıyeva, N.A. (2003). Realilər, leksik-semantik xüsusiyyətləri və tərcüməsi. *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi*, 4, 131–135.
8. Голубева, К.Г. (2010). Исследование культурного контекста как основа для определения смысловых составляющих концепта в художественном тексте. *Известия ВГПУ*, 1, 8–12.
9. Павлова, Т.А., Потовская, К.С. (2024). Культурная реальия как феномен языка и художественного текста. *Филология: научные исследования*, 2, 30–37.
10. Первушина, Л.В. (2012). Анализ художественного произведения в его историко-культурном контексте. *Вестник Полоцкого гос. ун-та*, 10, 76–83.
11. Ситников, А. (2019). Подход к анализу религиозной реальности в социальной феноменологии А.Шюца. *Социологическое обозрение*, 18(3), 309–327. <https://sociologica.hse.ru/2019-18-3/308146479.html>
12. Шуралёв, А.М. (2006). *Экспликация культурного кода художественного текста*. РИО РУНМЦ.
13. Шуралёв, А.М. (2013). *Концептологический аспект анализа художественного текста на уроках литературы*. Дисс. ... доктора педагог. наук. МГПУ.
14. Тюпа, В.И. (2002). *Художественный дискурс*. Изд-во Тверского гос. ун-та.

Поступило: 04.11.2025

Принято: 07.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/62-67>

Günay Mehraliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0000-0003-4923-8004>
gunay-m2014@yandex.com

Şəxssiz konstruksiyaların müqayisəli koqnitiv təhlili: ingilis və Azərbaycan dilləri nümunəsində

Xülasə

Müasir dilçilikdə şəxssiz konstruksiyaların araşdırılması dilin həm qrammatik quruluşunu, həm də konseptual mexanizmlərini üzə çıxarmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şəxssiz konstruksiyalar subyektin birbaşa ifadə olunmadığı, predikativ mərkəzin isə hadisə və ya vəziyyəti obyektiv şəkildə əks etdirdiyi sintaktik vahidlərdir. Bu konstruksiyalar dilin yalnız formal xüsusiyyəti deyil, həm də düşüncə və qavrayış proseslərinin dilə proyeksiyası kimi nəzərdən keçirilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində şəxssiz konstruksiyaların quruluşu, semantikasi və funksional imkanları oxşar semantik baza üzərində formalaşsa da, onların ifadə vasitələri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Azərbaycan dilində şəxssizlik əsasən təbiət hadisələri (*Yağış yağır*), fizioloji və psixoloji hallar (*Mənə elə gəlir*), müəyyən olunmamış icraçılı konstruksiyalar (*Qapını döyürlər*) və mövcudluğu bildirən strukturlar (*Gec oldu*, *Lazımdır*) ilə ifadə olunur. İngilis dilində isə şəxssiz konstruksiyalar daha çox formal elementlər vasitəsilə reallaşır: *it-constructions* (*It is raining*, *It seems...*), *there-constructions* (*There is a book on the table*), passiv strukturlar (*It was said that...*) və modal ifadələr (*It is necessary to try*).

Koqnitiv baxımdan şəxssiz konstruksiyalar gerçəkliyin subyekt deyil, proses və obyekt mərkəzli modelləşdirilməsini göstərir. Yəni insan təcrübəsində bəzi hadisələr və vəziyyətlər icraçının iştirakı olmadan da konseptual olaraq mövcud olur. Bu xüsusiyyət şəxssiz konstruksiyaların həm universal semantik nüvəsini, həm də dillərarası fərqli ifadə mexanizmlərini üzə çıxarır.

Bu konstruksiyalar hadisə və ya prosesin icraçısını neytrallaşdıraraq diqqəti hadisənin özünə yönəldir. Beləliklə, subyektin konseptual fonundan çıxarılması və obyektivliyin önə çəkilməsi şəxssizliyin əsas koqnitiv mexanizmi kimi müəyyənləşdirilir. Məsələn, *It is necessary to learn foreign languages* və *Vacibdir ki, xarici dillər öyrənilsin* konstruksiyaları müxtəlif dillərdə fərqli strukturda olsa da, eyni koqnitiv məzmunu daşıyır: vaciblik kateqoriyasının subyektlə əlaqəsiz, ümumi və obyektiv şəkildə təqdim olunması.

Açar sözlər: *şəxssiz konstruksiyalar, koqnitiv dilçilik, müqayisəli təhlil, it-constructs, there-constructions, obyektivlik*

Gunay Mehraliyeva
Azerbaijan University of Languages
PhD student
<https://orcid.org/0000-0003-4923-8004>
gunay-m2014@yandex.com

Comparative Cognitive Analysis of Impersonal Constructions: Evidence from English and Azerbaijani

Abstract

In modern linguistics, the study of impersonal constructions is of great significance for revealing both the grammatical structure of language and its conceptual mechanisms. Impersonal constructions are syntactic units in which the subject is not explicitly expressed, while the predicative center objectively reflects an event or state. These constructions are not merely a formal feature of language but also a projection of cognitive and perceptual processes into linguistic form.

Although the structure, semantics, and functional potential of impersonal constructions in English and Azerbaijani are based on a similar semantic foundation, the means of their expression differ considerably. In Azerbaijani, impersonality is mainly expressed through natural phenomena (*Yağış yağır* – “It is raining”), physiological and psychological states (*Mənə elə gəlir* – “It seems to me”), indefinite agent constructions (*Qapını döyürlər* – “They are knocking at the door”), and structures indicating existence (*Gec oldu* – “It is late,” *Lazımdır* – “It is necessary”). In English, however, impersonal constructions are mostly realized through formal elements such as *it-constructions* (*It is raining, It seems...*), *there-constructions* (*There is a book on the table*), passive structures (*It was said that...*), and modal expressions (*It is necessary to try*).

From a cognitive perspective, impersonal constructions demonstrate the modeling of reality not through the subject, but in a process and object-centered manner. In human experience, certain events and states are conceptualized as existing independently of any agent. This feature reveals both the universal semantic core of impersonal constructions and their cross-linguistic differences in expression. Such constructions neutralize the agent of the event or process and shift attention to the event itself. Thus, the removal of the subject from the conceptual background and the emphasis on objectivity represent the main cognitive mechanism of impersonality. For example, *It is necessary to learn foreign languages* and *Vacibdir ki, xarici dillər öyrənilsin* differ structurally but share the same cognitive meaning: the category of necessity is presented independently of the subject, in a general and objective way.

Keywords: *impersonal constructions, cognitive linguistics, comparative analysis, it-constructions, there-constructions, objectivity*

Giriş

Şəxssiz konstruksiyalar (və ya şəxssiz konstruksiyalar) dilçilikdə subyektin bilavasitə ifadə olunmadığı, yəni predikativ mərkəzin şəxslə bağlı olmadığı konstruksiyalar kimi müəyyən edilir (Malchukov və Siewierska, 2011). Bu tip konstruksiyalarda hadisə və ya vəziyyətin mövcudluğu ön planda olur, lakin həmin hadisəni icra edən, ya da ona məruz qalan konkret subyekt dil vahidində açıq şəkildə göstərilir. Belə konstruksiyalar həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində mövcuddur, lakin onların quruluş və funksional imkanları müxtəlifdir.

Azərbaycan dilində şəxssiz konstruksiyalar əsasən *təbiət hadisələri, psixoloji və fizioloji hallar, müəyyən olunmamış icraçı hərəkətlər və obyektiv reallığın təsviri* zamanı işlədilir. Məsələn: *Yağış yağır. Qaranlıq düşdü. Mənə elə gəlir*. Bu nümunələrdə subyektin olmaması danışanın diqqətini hərəkətin icraçısına deyil, hadisənin özünə yönəldir.

İngilis dilində isə şəxssiz konstruksiyaların mühüm bir qismini *it-constructs* (*It is raining, It seems, It is believed that...*), həmçinin, *passiv quruluşlar* (*It is said that..., He was told to leave*) təşkil edir. Bundan əlavə, *there-constructions* da (*There is a book on the table*) ingilis dilində şəxssizliyin ifadə formalarından biri sayılır. Deməli, hər iki dildə şəxssizlik ümumi bir konseptual məntiqə – subyektin ikinci plana keçməsinə – əsaslanırsa da, onun dil səviyyəsində ifadəsi fərqli sintaktik və morfoloji vasitələrlə həyata keçirilir.

Şəxssiz konstruksiyaların koqnitiv baxımdan öyrənilməsi mühüm nəzəri və praktik nəticələrə imkan verir. Koqnitiv dilçilik kontekstində şəxssiz konstruksiyalar *dil və şüur münasibətlərini, gerçəklik qavrayışının dilə proyeksiyasını, konseptual modelləşməni* üzə çıxarır (Evans & Green, 2006). Şəxssizlik, əslində, dilin obyektivlik və universallıq iddiasını əks etdirən vasitələrdən biridir. Bu baxımdan, məsələn, *It is necessary to learn foreign languages* və ya *Vacibdir ki, xarici dillər öyrənilsin* konstruksiyaları həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində insan faktorunun qismən neytrallaşdırıldığı universal bir semantik nüvəni daşıyır.

Tədqiqat

1. Koqnitiv dilçilikdə şəxssiz konstruksiyalar. Koqnitiv yanaşmada şəxssiz konstruksiyaların mahiyyəti daha geniş izah olunur. Burada əsas diqqət *dil və idrak münasibətlərinə*, yəni insanın gerçəkliyi necə qavrayıb dil vasitəsilə necə modelləşdirməsinə yönəlir (Evans və Green, 2006).

Şəxssiz konstruksiyalar göstərir ki, bəzən insan hadisələri subyekt mərkəzli deyil, *obyekt və proses mərkəzli* şəkildə dərk edilir.

Məsələn, “Yağış yağır” cümləsi koqnitiv baxımdan “təbiət hadisəsi” konseptini birbaşa aktivləşdirir və konkret icraçı tələb etmir. Eyni məntiq “It is raining” formasında da mövcuddur, lakin burada əlavə olaraq “it” formal subyekt istifadə edilir ki, bu da ingilis dilinin sintaktik sisteminin tələbidir.

Koqnitiv dilçilikdə belə konstruksiyalar “subyektin konseptual fonundan çıxarılması” prosesi kimi izah olunur (Malchukov və Siewierska, 2011). Yəni, insan şüurunda hadisə öz-özlüyündə ön plana çəkilir, icraçı isə ya qeyri-müəyyən qalır, ya da tamamilə arxa plana keçir.

2. *Azərbaycan dilində şəxssiz konstruksiyaların quruluşu və semantikasi*. Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində şəxssiz konstruksiyalar xüsusi bir cümlə növü kimi təsnif edilir və onların quruluşu, semantik xüsusiyyətləri müxtəlif dilçilik məktəblərində geniş araşdırılmışdır. Şəxssiz konstruksiyaların əsas xüsusiyyəti budur ki, belə konstruksiyalarda hərəkətin və ya vəziyyətin daşıyıcısı olan subyekt ya ümumiyyətlə ifadə olunmur, ya da qeyri-müəyyən şəkildə nəzərdə tutulur. Nəticədə hadisənin və ya prosesin özü kommunikativ mərkəzə çevrilir.

Azərbaycan dilində şəxssiz konstruksiyaların strukturunda morfoloji baxımdan müstəqil subyekt olmur. Predikativlik isə feilin şəxssiz formaları və ya qeyri-şəxsi semantika daşıyan ifadələrlə təmin olunur. Bu, danışanın diqqətini hadisənin icraçısından çox, hadisənin faktına yönəldir (Əsgər, 2015; İsmayılova, 2023).

Azərbaycan dilçiliyində şəxssiz konstruksiyalar semantik-funksional meyarlara əsasən bir neçə qrupa bölünür:

- *Təbiət hadisələrini bildirən şəxssiz konstruksiyalar* – əsasən meteoroloji və kosmik hadisələri əks etdirir: *Qar yağır, Şimşək çaxır, Hava isindi*. Bu tip konstruksiyalarda hadisənin icraçısı təbiət qüvvəsi olsa da, dil səviyyəsində konkret subyekt ifadə olunmur.

- *Fizioloji və psixoloji halları bildirən şəxssiz konstruksiyalar* – insanın daxili hiss və duyğularını ifadə edir: *Mənə elə gəlir, Yorğunluq hiss olunur, Üzüm ağrıyır*. Burada subyekt formal olaraq mövcud olsa da (məsələn, “mənə”), o, hərəkətin icraçısı deyil, daşıyıcısı kimi çıxış edir.

- *Müəyyən olunmamış icraçı şəxssiz konstruksiyalar* – icraçının konkret göstərilmədiyi, lakin hadisənin baş verdiyi konstruksiyalardır: *Qapını döyürlər, Zəng vururlar, Yazırlar*. Bu konstruksiyalar agentin adını çəkmədən hadisənin faktını vurğulayır.

- *Mövcudluğu və obyektiv vəziyyəti bildirən şəxssiz konstruksiyalar* – *Gec oldu, Lazımdır, Vacibdir, Olmaz*. Bu cür konstruksiyalarda hadisə ümumi, obyektiv fakt kimi təqdim edilir, icraçı isə qətiyyənlə nəzərdə tutulmur (Əsgər, 2015; İsmayılova, 2023).

1. *İngilis dilində şəxssiz konstruksiyaların quruluşu və semantikasi*. İngilis dilinin sintaktik sistemində şəxssiz konstruksiyalar xüsusi qrammatik və semantik funksiyaları ilə seçilir. Bu konstruksiyaların əsas xüsusiyyəti subyektin ya ümumiyyətlə olmaması, ya da formal elementlə əvəz olunmasıdır. Beləliklə, hərəkət və ya vəziyyətin özü ön plana çəkilir, icraçı isə ya arxa plana keçir, ya da tamamilə neytrallaşdırılır. İngilis dilində şəxssizlik, əsasən, *it-konstruksiyalar* (it-constructions), *there-konstruksiyalar* (there-constructions), *passiv konstruksiyalar* və müəyyən *modal-strukturlar* vasitəsilə ifadə olunur.

It-konstruksiyalar. İngilis dilində şəxssizliyin ən geniş yayılmış forması “it” ilə qurulan konstruksiyalardır. Bu tip konstruksiyalarda “it” semantik yük daşımayan, yalnız sintaktik boşluğu dolduran “dummy subject” (formal subyekt) funksiyasını icra edir (Blevins, 2003). Məsələn:

It is raining.

It seems that he is right.

It is difficult to explain this phenomenon.

Bu nümunələrdə “it” hadisənin icraçısı deyil, yalnız qrammatik subyekt rolunu oynayır. Beləliklə, predikativ mərkəzin məzmunu hadisənin özünə yönəlir. Koqnitiv baxımdan bu, “proses mərkəzli qavrayış” modelini əks etdirir: danışan hadisəni kimin həyata keçirdiyini deyil, hadisənin öz faktını konseptual olaraq önə çəkir.

There-constructions. İngilis dilində şəxssizliyin başqa bir forması “there” ilə başlayan mövcudluq konstruksiyalarıdır. Burada “there” məkan bildirən zərf kimi deyil, formal subyekt kimi çıxış edir:

There is a book on the table.

There are many people in the hall.

Belə konstruksiyalarda diqqət obyektin mövcudluğuna yönəldilir, icraçı və ya hərəkətin daşıyıcısı vacib sayılır. “There-constructions” gerçəkliyin “mövcudluq konsepti” üzərində qurulmuş koqnitiv modelini nümayiş etdirir. Bu konstruksiyalarda danışan üçün əsas məsələ subyektin kimliyi deyil, obyektin varlığı və ya situasiyanın mövcudluğudur.

Passiv quruluşlar. Passiv formalar da ingilis dilində şəxssizliyin ifadəsində mühüm rol oynayır. Passivdə hərəkətin icraçısı ya gizlədilir, ya da ikinci plana keçir:

It was said that he left the country.

He was told to wait outside.

Birinci nümunədə “it was said” formasında şəxssizlik daha açıq görünür. Burada hadisənin kim tərəfindən deyildiyi vacib deyil; faktın mövcudluğu əsasdır. Passiv konstruksiyalar vasitəsilə danışan hadisəni obyektiv fakt kimi təqdim edir, subyektiv iştirakını isə minimuma endirir.

Modal-strukturlar və ümumiləşdirilmiş subyektlər

Şəxssizlik modal ifadələrdə də özünü göstərir:

It is necessary to try.

One must be careful.

Burada “it” və “one” konkret subyekt ifadə etmir, yalnız ümumi qayda və ya vacibliyi bildirir. Xüsusilə “one” universal insan subyektini rolunu oynayaraq ümumiləşdirmə funksiyasını yerinə yetirir. Bu konstruksiyalar vasitəsilə ingilis dili danışan şəxsin konkret mövqeyini arxa plana keçirir, hadisəni ümumiləşdirilmiş qayda və ya normativ fakt kimi təqdim edir.

2. *Müqayisəli koqnitiv təhlil.* Müasir dilçilikdə müqayisəli koqnitiv təhlil metodunun tətbiqi müxtəlif dillərin sintaktik və semantik hadisələrinin insan şüurundakı konseptual modelləşməsi baxımından öyrənilməsinə geniş imkanlar açır. Bu yanaşma yalnız formal strukturun deyil, həm də dil vasitəsilə reallaşan idrak mexanizmlərinin tədqiqini hədəfləyir. Şəxssiz konstruksiyalar bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar reallığın dil kodunda subyektədən asılı olmayan təsvir formalarını üzə çıxarır və insan təcrübəsinin obyektivləşdirilmə üsullarını əks etdirir (Croft və Cruse, 2004).

İngilis və Azərbaycan dillərində aparılan müqayisə göstərir ki, şəxssiz konstruksiyaların formal quruluşu və leksik-semantik ifadə vasitələri fərqlənir. İngilis dilində bu tip cümlələrin əsasını formal subyektlərin (it, there və s.) iştirakı təşkil edir. Bu xüsusiyyət sintaktik strukturda subyekt yuvasının qorunması prinsipindən irəli gəlir. Azərbaycan dilində isə şəxssizlik hadisənin birbaşa predikat və ya modal sözlər vasitəsilə ifadə olunması ilə reallaşır. Bu, Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində hadisənin “subyekt mərkəzliyindən” azad şəkildə qavranılması ilə bağlıdır. Beləliklə, hər iki dildə konseptual model eyni idrak məzmununa malik olsa da, onun kodlaşdırılması fərqli mexanizmlər üzərindən baş verir.

Təbiət hadisələrinin ifadəsi, mövcudluq və varlıq anlayışları, normativlik, emosional və fizioloji hallar, həmçinin qeyri-müəyyən icraçı konstruksiyalar müqayisəli təhlil üçün xüsusi maraq doğurur. Bu sahələrdə hər iki dilin koqnitiv paralelləri aydın görünür: hadisələr subyektə bağlanmadan təsvir olunur, icracının neytrallaşdırılması obyektivlik effekti yaradır, normativlik isə insan faktorundan asılı olmayan “universal zərurət” kimi kodlaşdırılır. Lakin fərqlər əsasən formal səviyyədədir: ingilis dilində sintaktik tələblərə görə formal subyektlərin iştirakı labüddür, Azərbaycan dilində isə həmin funksiya feilin və ya modal sözün semantikasına hopdurulmuşdur.

Koqnitiv modelləşmə baxımından hər iki dilin şəxssiz konstruksiyaları eyni idrak mexanizmlərini aktivləşdirir:

Obyektivlik – hadisə fakt kimi təqdim olunur;

Ümumiləşdirmə – icraçı konkretləşdirilmir;

Neytrallıq – danışanın mövqeyi arxa plana keçir;

Hadisə mərkəzliyi – diqqət subyektin üzərindən hadisəyə yönəldilir.

Bu prinsiplər göstərir ki, insan şüuru reallığı modelləşdirərkən yalnız subyekt-fokuslu yanaşmaya əsaslanmır. Əksinə, hadisələr subyektdən asılı olmayan, obyektiv faktlar kimi də qavranıla bilər. İngilis və Azərbaycan dillərində şəxssiz konstruksiyaların təhlili göstərir ki, bu dillər müxtəlif tipoloji xüsusiyyətlərə malik olsa da, insan idrakının universallığını əks etdirən dərin semantik paralelləri bölüşürlər.

Nəticə

Azərbaycan dilində şəxssiz konstruksiyalar sintaktik sistemin mühüm tərkib hissəsi olaraq hadisə və vəziyyətləri subyektlə əlaqəsiz şəkildə təqdim edir. Onların quruluşu əsasən feil formalarının şəxssizləşməsi, qeyri-müəyyən icraçılı strukturlar və normativ ifadələr vasitəsilə reallaşır. Semantik baxımdan isə bu konstruksiyalar obyektivliyin, ümumiləşdirmənin və neytrallığın ifadəsinə xidmət edir. Koqnitiv baxımdan şəxssizlik insan şüurunda hadisələrin subyektdən asılı olmadan qavranılması və dil vasitəsilə modelləşdirilməsinin göstəricisidir.

İngilis dilində şəxssiz konstruksiyaların quruluşu sintaktik baxımdan “dummy subject”lər (it, there), passiv formalar və modal-strukturlar üzərində əsaslanır. Semantik baxımdan isə bu cümlələr proses və ya hadisəni subyektin iştirakı olmadan təqdim edir, obyektiv faktların ifadəsinə, ümumiləşdirməyə və neytrallığa xidmət edir. Bu xüsusiyyətlər göstərir ki, şəxssizlik ingilis dilində yalnız qrammatik kateqoriya deyil, həm də dilin koqnitiv mexanizmlərini əks etdirən mühüm struktur-semantik vasitədir.

İngilis və Azərbaycan dillərində şəxssiz konstruksiyalar müxtəlif formal mexanizmlərə əsaslansa da, onların koqnitiv-semantik mahiyyəti oxşardır. Hər iki dil hadisəni subyektdən asılı olmayan obyektiv fakt kimi modelləşdirir və bununla da reallığın “hadisə-mərkəzli” konseptualizasiyasına xidmət edir. Müqayisə göstərir ki, şəxssizlik fenomeni universal koqnitiv təcrübənin dil səviyyəsində müxtəlif formalara bürünməsinin bariz nümunəsidir.

Nəticə etibarilə, müqayisəli koqnitiv təhlil göstərir ki, fərqli formal mexanizmlərə baxmayaraq, hər iki dilin şəxssiz konstruksiyaları insan təcrübəsinin obyektivləşdirilməsi, hadisələrin subyektdən asılı olmadan modelləşdirilməsi və faktların neytral təqdimatı funksiyasını yerinə yetirir. Bu isə koqnitiv dilçilikdə şəxssiz cümlələrin yalnız sintaktik kateqoriya deyil, həm də idrak proseslərinin ifadə vasitəsi olduğunu təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Blevins, J.P. (2003). Passives and impersonals. *Journal of Linguistics*, 39(3), 473–520. <https://doi.org/10.1017/S0022226703002351>
2. Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press.
3. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: An introduction*. Lawrence Erlbaum Associates.
4. Əsgər, İ. (2015). *Cümlə tədrisinin aktual problemləri: Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərs vəsaiti*. Elm və Təhsil.
5. Goldberg, A. E. (1995). *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. University of Chicago Press.
6. Haspelmath, M. (2001). Non-canonical marking of subjects and objects. In A. Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon, & M. Onishi (Eds.), *Non-canonical marking of subjects and objects* (pp. 1–23). John Benjamins.
7. İsmayılova, T. (2023). *Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələrin sintaktik xüsusiyyətləri*. Bakı Slavyan Universiteti Nəşriyyatı.
8. Məmmədli, V. (2019). *İngilis və Azərbaycan dillərində şəxssiz konstruksiyaların müqayisəsi*. Azərbaycan Dillər Universiteti Nəşriyyatı.
9. Loureiro-Porto, L. (2010). A review of early English impersonals: Evidence from necessity verbs. *English Studies*, 91(6), 674–699. <https://doi.org/10.1080/0013838X.2010.512770>
10. Malchukov, A., & Siewierska, A. (2011). *Impersonal constructions: A cross-linguistic perspective*. John Benjamins Publishing Company.
11. Radford, A. (2009). *An introduction to English sentence structure*. Cambridge University Press.

12. Radden, G., & Dirven, R. (2007). *Cognitive English grammar*. John Benjamins Publishing Company.
13. Siewierska, A. (2008). Introduction: Impersonalization from subject-centred vs. agent-centred perspective. *Transactions of the Philological Society*, 106(2), 123–145. <https://doi.org/10.1111/j.1467-968X.2008.01212.x>
14. Talmy, L. (2000). *Toward a cognitive semantics* (Vols. 1–2). MIT Press.
15. Van Gelderen, E. (2002). *An introduction to the grammar of English: Syntactic arguments and socio-historical backgrounds*. John Benjamins Publishing Company.

Daxil oldu: 02.11.2025

Qəbul edildi: 14.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/68-72>

Gulnar Nazarova

Azerbaijan Tourism and Management University

PhD student

<https://orcid.org/0000-0002-5870-7397>

gulnar.nezerova@au.edu.az

Cultural Perspectives on the Museumization of the Baku Khans' Palace

Abstract

The Baku Khans' Palace is one of the main architectural monuments located in Icherisheher, which is considered a historical and cultural part of Baku and represents the cultural heritage of the city. According to information obtained from sources, since the country's independence, the Republic of Azerbaijan has been carrying out many restoration and reconstruction works in the Icherisheher. The initiatives of Great Leader Heydar Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, and First Vice-President Mehriban Aliyeva are crucial in this work. The Baku Khans' Palace is also included in this restoration process. After intensive reconstruction work, the palace continues to function as a museum. Thus, the palace is not only a historical and cultural monument but also a museum that plays an important role in the tourism sector of Azerbaijan. Currently, there are many tourists from different countries of the world visiting this unique palace. The description of the place reflecting the palace culture and the park expressing the landscape around the palace creates a very interesting environment for visitors. In addition, the article also studies an adaptive method that ensures the restoration and functional reuse of monuments. The presented article is based on a cultural analysis of the palace's contribution to cultural heritage, as well as its role in the development of local tourism.

Keywords: *Icherisheher, Baku Khans' Palace, tourism, cultural heritage, adaptive reuse, cultural analysis*

Gülınar Nəzərova

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

dissertant

<https://orcid.org/0000-0002-5870-7397>

gulnar.nezerova@au.edu.az

Bakı Xanları Sarayının muzeyləşdirilməsində mədəni perspektivlər

Xülasə

Bakı Xanları Sarayı Bakının tarixi və mədəni hissəsi hesab edilən İçərişəhərdə yerləşən və şəhərin mədəni irsini təmsil edən əsas memarlıq abidələrindən biridir. Mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, müstəqillik illərindən bəri Azərbaycan Respublikası tərəfindən İçərişəhərdə çoxsaylı bərpa və yenidənqurma işləri davam etdirilir. Bu işdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsləri əvəzsizdir. Həmçinin, Bakı Xanları Evi də bu bərpa prosesinə daxildir. İntensiv yenidənqurma işlərindən sonra saray muzey kimi fəaliyyətini davam etdirir. Belə ki, saray təkcə tarixi və mədəni abidə deyil, həm də Azərbaycanın turizm sektorunda mühüm rol oynayan muzeydir. Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrindən bu unikal sarayı ziyarət edən çoxlu sayda turist var. Saray mədəniyyətini əks etdirən məkanın təsviri, eləcə də sarayın ətrafındakı mənzərəni ifadə edən park ziyarətçilər üçün çox maraqlı bir mühit yaradır. Bundan əlavə, məqalədə abidələrin bərpasını və funksional olaraq təkrar istifadəsini təmin edən adaptiv metod da araşdırılır.

Tədqim edilən məqalə sarayın mədəni irsə verdiyi töhfənin, eləcə də yerli turizmin inkişafındakı rolunun kulturoloji təhlilinə əsaslanır.

Açar sözlər: *İçərişəhər, Bakı Xan Sarayı, turizm, mədəni irs, adaptiv yenidən istifadə, mədəni təhlil*

Introduction

Baku is a historical and cultural city of Azerbaijan, with the central area known as Old City or Inner City. İcherişəhər has many monuments, including a tower, a mosque, a palace, and a bathhouse (İbrahimov, 2006, pp. 97–149) that serve different functions within the tourism sector. These cultural monuments symbolize the national cultural and historical values of Azerbaijan. Additionally, they are involved with the visitors from different parts of the world. One of the most significant monuments of İcherişəhər is the Baku Khans' Palace, which functioned as the residence of the Baku khans and their families in the XIX century. At the present, the palace has been transformed into a museum and works as an important cultural trip destination for both local and international tourists. The research evaluates the Baku Khans' Palace from two perspectives: as a historical architectural monument and as a modern museum. Therefore, the transformation of the palace shows the main relevance of the present study. The object of this study is the Baku Khans' Palace, and the subject examines how its transformation into a museum contributes to cultural tourism. The aim of this scientific paper is to explore the role of the Baku Khans' Palace, which was transformed into a museum, in promoting culture and cultural tourism. The study focuses on the following tasks to achieve this aim:

- To examine the historical, architectural, and cultural value of the palace;
- To review the restoration and the adaptive reuse carried out in the palace;
- To analyze the palace's role in the tourism sector;
- To assess how the museum helps visitors engage with Azerbaijani history and culture.

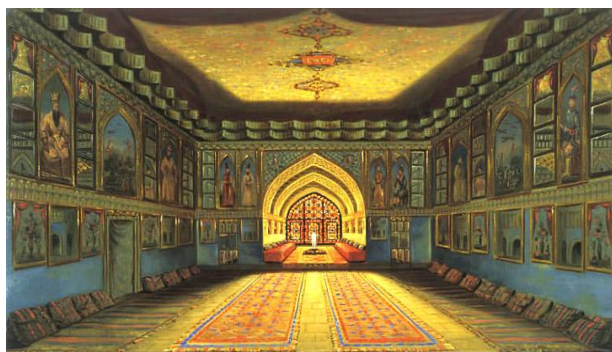
The sources of this research article include scientific studies by local and international researchers, as well as related online resources. The article uses methods such as historical-architectural and cultural analysis, along with the study of related field documents.

Research

Following the death of Nadir Shah in 1747, Azerbaijan was divided into several khanates. One of them was the Baku Khanate (Aşurbəyli, 2009, p. 202). Although the Baku Khanate was small in terms of territory, it had strategic importance in northern Azerbaijan and played an important role in regional political dynamics. The Baku Khans' Palace, which is located in the southeastern corner of İcherişəhər near the Goshə Gala or Şamaxı gates, represents a critical symbol of Baku Khanate. The palace complex consists of the palace of the last Baku Khan, Hüseynqulu Khan, and the residences of prominent figures such as Abdurrahim Bey and Mehdiqulu Bey. The historical sources indicate that the Khans preserved multiple suburban gardens, and auxiliary properties were highly regarded for their aesthetic and functional significance. The travelers and researchers, such as S.G. Gmelin, E. Kempfer, and A.F. Ulski, explored the palace. They studied its surroundings as extraordinarily rich and systematized, noting walled gardens blending Eastern and European styles, pools, exotic animals such as gazelles and peacocks, and elaborately arranged floral compositions. The palace and its gardens functioned not only as a residence but also as a center of administration, socio-political activity, and cultural display. As a result, it reflects the hierarchical and urban organizational structures of the Baku Khanate. Archival and historical sources also confirm that earlier rulers, including II Mirza Muhammad Khan, Hüseynqulu Khan, and Muhammad Gulu Khan, applied the palace's garden estates for leisure and representation, highlighting the continuity of political and cultural traditions (Ələkbərova, 2019; Əliyeva, 2018; İbrahimov & İbrahimov, 2020).

The Baku Khans' Palace was a cultured architectural ensemble that combines residential, ceremonial, and functional structures. The main residential building, the seven-room, two-story Bedroom House called Yatag evi, was built by Dargahqulu Khan in the 1730s-1740s. And so, it reflects the architectural style and social status of the ruling elite. The palace includes the following buildings: residential and guest houses, usually two stories high, courtyards (five to seven in number) with central pools and fruit gardens, balakhana upper balconies, verandas, lattice windows, and

double-chimney kitchens, a mosque, bathhouse (notably the partially underground “Qum” bath), and a hunting lodge, water supply systems, including underground kahriz networks and ovdan reservoirs, auxiliary structures such as kitchens, servants’ quarters, workshops, and well-planned courtyards.



The mirrored hall of the last Baku khan by A.W. Kizevetter. (Azerhistory)

Decorative elements included mirror halls, vaulted Shahnishin platforms with stained glass, and intricately carved walnut doors and frames. German ethnographer A.W.Kizevetter, depicting a mirrored guest room with gold decorations, carpets, central fountains, and Shahnishin platforms, discovered a notable visual record in a painting. This painting provides unique insights into the lost interior of the palace. In addition, the “Qum” baths, with their octagonal plan containing changing and washing rooms and a boiler room, demonstrate the hydraulic engineering of Absheron. The palace extended beyond the fortress walls into suburban gardens called forstadt, including summer residences on the Absheron Peninsula. Historical maps, such as the 1809 schematic and Ulskiy’s 1861 hydrographic plan, indicate the presence of workshops, kitchens, stables, and other service structures. During the Russian occupation of Baku in 1806, the palace and its surroundings suffered significant destruction and looting. Russian military historian Lieutenant General V.A.Potto has documented the historical events and the fortress walls in the Baku Khanate. General Bulgakov temporarily resided in the Khan Palace and he noted its distinctly Eastern luxury. Valuable cultural artifacts were removed or destroyed, including oil-painted wall decorations, silk fabrics, carpets, mirrors, and carved doors. The residential buildings were partially reconstructed between 1806 and 1807, retaining traces of the original design and adding Russian architectural elements (Ələkbərova, 2019; Əliyeva, 2018; Ibrahimov & Ibrahimov, 2020).

Adaptive reuse is widely used as an active strategy for the preservation of monuments in different regions of the world. Several sites, such as mosque, church, and palace, are restored and adapted for new functions. When combined with periodic maintenance and minimal intervention principles, adaptive reuse demonstrates the effective conservation of inactive monuments. Transforming imperial residences into museums, heritage hotels, cultural centers, and tourism-oriented spaces not only preserves architectural authenticity but also generates revenue for maintenance and public involvement. Adaptive reuse thus emerges as a reliable conservation model that balances historical integrity with contemporary needs. Experiences from this process highlight the importance of integrated heritage management plans, stakeholder collaboration, and policy support to ensure the sustainable preservation of historic monuments and the continuity of cultural heritage (Choudhary, et al., 2024). As is known, museums play an important role in the development of cultural tourism and significantly contribute to tourism development, national identity, and cultural diversity (Zubitashvili, 2024). Consequently, there are several monuments that have been successfully restored and transformed into a museum through adaptive reuse in the Icherisheher (Museums, n.d.; Nəzərova, 2019; Nezerova, 2023). And the Baku Khan’s Palace is one of the such monuments.

The archaeological research and archival studies in the 21st century have revealed additional details about the palace infrastructure, including palace and residential structures, khan mosque, water supply systems (kahriz) and ovdan reservoirs, an underground bathhouse complex, remains of a

pottery workshop, kitchens, etc. Restoration, conservation, and landscaping works in the area began in 2018. The area also includes the “Baggal” souvenir and traditional handicrafts exhibition and sales gallery, a book house, and a café presenting national cuisine. A beautiful park has been established around the Baku Khan Palace Complex, which has become one of the favorite recreational areas for both residents of the capital and visitors. The Baku Khan Palace, which holds an important place in the history of Baku, is presented to the public as a museum after comprehensive reconstruction, conservation, and restoration works in the near future. The history of ancient Baku is showcased in a modern, dynamic, and digital format for a wide audience. The museum features audio guides, as well as artistic-historical and animated films presented in thematic rooms using virtual reality technologies (Ilham Aliyev and first lady Mehriban Aliyeva viewed restoration and conservation works carried out in a part of Icherisheher).

Conclusion

Generally, the Baku Khans' Palace is not only a historical residence but also an important monument to the political, cultural, and architectural achievements of the Azerbaijani khanates, reflecting centuries of statehood, artistic sophistication, and urban planning. The palace is of strategic importance in terms of its historical, architectural, and cultural heritage. The rebuilding of the Baku Khans' Palace and its opening as a museum have helped make Baku even more attractive to tourists. Turning the palace into a museum has also set new standards for how historical and cultural heritage can be preserved, studied, and shared, while offering visitors an interactive and educational experience. From a research point of view, it would be valuable to support more academic studies on the palace. It is advisable to cooperate with experts and continue research to gain a deeper understanding of the palace's history and architecture.

References

1. Aşurbəyli, S.B. (2009). *Bakı şəhərinin tarixi: orta əsrlər dövrü*. Apostrof.
2. *Baku 1848-1849 gg. glazami nemetskogo khudozhnika-ethnografa V.Kizevettera (FOTO)*. (n.d.). Azerhistory. <https://azerhistory.com/?p=38190>
3. Choudhary, M., Chaudhary, P., Verma, A. (2024). The Role of Adaptive Re-use of Built Heritage Monuments of Jammu and Bundelkhand: (A Systematic Assessment of Conservation and Restoration of Forts and Palaces). *International Journal of Humanities and Social Science Invention (IJHSSI)*, 13(10), 22–33. DOI: 10.35629/7722-13102233. [https://www.ijhssi.org/papers/vol13\(10\)/13102233.pdf](https://www.ijhssi.org/papers/vol13(10)/13102233.pdf)
4. Ələkbərova, S. (2019, September 8). *Bakı xanları sarayı və yeni aşkar olunmuş qiymətli əsər. Azərbaycan*, 197, 5.
5. Əliyeva, R. (2018). *Bakı xanlarının saray kompleksi və onun qorunması. Memarlıq, Şəhərsalma Tarixi və Bərpası*, 2(16), 10–18.
6. İbrahimov, K.F. & İbrahimov, T.K. (2020). *Bakı xan sarayının tarixi və taleyi. Tarix, İnsan və Cəmiyyət*, 1(28), 59–72.
7. İbrahimov, K.F. (2006). *İçərişəhər Bakı. Çinar-Çap və Ş-Q*.
8. *Ilham Aliyev and first lady Mehriban Aliyeva viewed restoration and conservation works carried out in a part of Icherisheher*. (2020, June 29). President of the Republic of Azerbaijan. <https://president.az/az/articles/view/39361>
9. *Museums*. (n.d.). <https://www.icherisheher.gov.az/activity/historical-reference>
10. Nəzərova, G.F. (2019). Çin məscidinin Azərbaycan turizminin inkişafında rolu. *Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı il dönmünə həsr olunmuş XXIV ənənəvi elmi-praktiki konfransının məqalələr toplusu*, 521–526.

11. Nezerova, G. (2023). İçerişehir müzelerinin turizm sektöründe rolü. *International University Museums Association Platform Journal of Cultural Heritage UNIMUSEUM*, 1, 12–18.
12. Zubitashvili T. (2024). The Role of Museums for the Issue of Tourism Development. *Sciental Journal of Education Humanities and Social Sciences*, 2(1), 25–30. DOI:10.62536/sjehss.v2i1.9. https://www.researchgate.net/publication/378471953_The_Role_of_Museums_for_the_Issue_of_Tourism_Development

Received: 06.11.2025

Approved: 14.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/73-78>

Fatimə Qaralı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0009-2654-3293>

fatimeqarali4@gmail.com

Təhsildə proqramlaşdırma dillərinin gələcəyi

Xülasə

Məqalədə təhsildə proqramlaşdırmanın tələbələrə sadə və anlaşıqlı şəkildə öyrədilməsi istiqamətində effektiv pedaqoji yanaşmalar tətbiq edilmişdir. Məqalədə ilkin proqramlaşdırma anlayışlarının şagird və tələbələr üçün çətinlik yaratmasının əsas səbəblərini təhlil edir və bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün praktik metodlar təklif edir. Eyni zamanda, tələbələrin problem həll etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və alqoritmik düşüncənin formalaşdırılması üçün konstruktivist və fəaliyyətyönlü yanaşmaların üstünlükləri göstərilir. Tədqiqat nəticələri proqramlaşdırmanın daha səmərəli və əlçatan şəkildə öyrədilməsi üçün müəllimlərə praktik tövsiyələr təqdim edir və bu istiqamətdə yerli, xarici təcrübələr öyrənilərək tədqiqata cəlb edilmişdir. Həmçinin, məqalədə anket sorğuların keçirilməsi üçün müəyyən formalar da təklif edilmişdir. Tədqiqatda təhsildə proqramlaşdırmanın tələbələrə sadə şəkildə öyrədilməsi məsələsini araşdırmaq üçün bir neçə elmi-metodoloji yanaşmadan istifadə edilmişdir. İlk olaraq mövzu üzrə aparılmış ədəbiyyat icmalısı vasitəsilə proqramlaşdırmanın tədrisinə dair müasir metodlar, sadələşdirmə strategiyaları və pedaqoji modellər öyrənilmişdir. Daha sonra müşahidə metodu tətbiq edilərək real dərslər prosesində tələbələrin çətinlikləri, müəllimlərin istifadə etdiyi izah və tədris üsullarının effektivliyi analiz olunmuşdur.

Açar sözlər: *proqramlaşdırmanın tədrisi, süni intellekt, alqoritmik düşüncə, başlanğıc proqramlaşdırma, pedaqoji metodlar, vizual alətlər*

Fatima Garali

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0009-0009-2654-3293>

fatimeqarali4@gmail.com

The Future of Programming Language in Education

Abstract

The article applies effective pedagogical approaches to teaching programming to students in education in a simple and understandable way. The article analyzes the main reasons why initial programming concepts create difficulties for students and suggests practical methods to overcome these difficulties. At the same time, the advantages of constructivist and action-oriented approaches for developing students' problem-solving skills and forming algorithmic thinking are shown. The research results provide practical recommendations for teachers to teach programming in a more efficient and accessible way, and local and foreign experiences in this direction were studied and involved in the research. Also, the article suggests certain forms for conducting questionnaires. Several scientific-methodological approaches were used in the study to investigate the issue of teaching programming to students in a simple way in education. First, modern methods, simplification strategies, and pedagogical models for teaching programming were studied through a literature review on the topic. Then the observation method was applied and the difficulties of students in the real lesson process, the effectiveness of the explanation and teaching methods used by teachers were analyzed.

Keywords: *programming teaching, artificial intelligence, algorithmic thinking, initial programming, pedagogical methods, visual tools*

Giriş

Tədqiqatda təhsildə proqramlaşdırmanın tələbələrə sadə şəkildə öyrədilməsi məsələsini araşdırmaq üçün bir neçə elmi-metodoloji yanaşmadan istifadə edilmişdir. İlk olaraq mövzu üzrə aparılmış ədəbiyyat icmalı vasitəsilə proqramlaşdırmanın tədrisinə dair müasir metodlar, sadələşdirmə strategiyaları və pedaqoji modellər öyrənilmişdir. Daha sonra müşahidə metodu tətbiq edilərək real dərslər prosesində tələbələrin çətinlikləri, müəllimlərin istifadə etdiyi izah və tədris üsullarının effektivliyi analiz olunmuşdur.

Tədqiqat çərçivəsində həm tələbələr, həm də müəllimlər arasında proqramlaşdırma ilə bağlı sorğu və anket aparılaraq öyrənmə motivasiyası, dərk etmə səviyyəsi və mövcud tədris üsullarına münasibət müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, təhsildə proqramlaşdırma sahəsində təcrübəsi olan müəllimlərlə yarımstrukturlaşdırılmış müsahibələr keçirilmiş, tətbiq edilə biləcək ən praktik və aydınlaşdırıcı metodlar barədə fikirlər toplanmışdır.

Tədris prosesində sadələşdirilmiş tapşırıqlar, vizual alətlər və mərhələli izahlar tətbiq edilərək eksperimental müdaxilə həyata keçirilmiş, bu yanaşmanın tələbələrin öyrənmə nəticələrinə təsiri müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir. Toplanmış məlumatlar təhlil və sintez metodları vasitəsilə ümumiləşdirilmiş və proqramlaşdırmanın daha əlçatan şəkildə öyrədilməsi üçün optimal metodoloji çərçivə formalaşdırılmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqat təhsildə proqramlaşdırmanın sadə və mərhələli şəkildə öyrədilməsi üçün yeni metodoloji çərçivə təqdim etməklə elmi yenilik ortaya qoyur. Araşdırma nəticəsində vizual alətlər, oyunlaşdırma elementləri və real həyatdan götürülmüş tapşırıqların integrasiyasına əsaslanan kombinə olunmuş tədris modeli işlənmişdir. Bu model tələbələrin alqoritmik düşüncəsini formalaşdırmaqla yanaşı, abstrakt anlayışların daha tez mənimsənilməsinə imkan yaradır.

Tədqiqatın digər yeniliyi ondan ibarətdir ki, proqramlaşdırmanın öyrədilməsi zamanı tələbələrin yaşadığı çətinliklər ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təsnifləşdirilmiş və bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün praktiki həll mexanizmləri təklif edilmişdir. Həmçinin, eksperimental sınaqlar sadələşdirilmiş izah strategiyalarının öyrənmə prosesinə müsbət təsir göstərdiyini empirik olaraq sübut etmiş, bu da tədris prosesində tətbiq oluna biləcək yeni bir pedaqoji yanaşmanın elmi əsaslarını formalaşdırmışdır.

Tədqiqat

Müasir dövrdə rəqəmsal savadlılıq və informasiya texnologiyalarından istifadə bacarığı əmək bazarının əsas tələblərindən birinə çevrilmişdir. Proqramlaşdırmanın tədrisi isə bu savadlılığın formalaşdırılmasında mühüm yer tutur. Lakin aparılan araşdırmalar göstərir ki, tələbələrin əksəriyyəti proqramlaşdırmanın ilkin anlayışlarını mənimsəməkdə çətinlik çəkir, alqoritmik düşüncə tərzini qısa müddətdə formalaşdırma bilmir. Bu səbəbdən proqramlaşdırmanın sadə, aydın və tələbə yönümlü metodlarla öyrədilməsi pedaqoji araşdırmaların aktual istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Proqramlaşdırmanın sadələşdirilmiş formada tədrisi tələbələrin dərk etmə prosesini asanlaşdırmaqla yanaşı, onların fənnə olan marağını da artırır. Mərhələli tədris modeli, vizuallaşdırmanın tətbiqi, oyunlaşdırma elementləri, real həyatdan götürülmüş nümunələr və interaktiv tapşırıqlar kimi metodlar tələbələrin proqramlaşdırmanın məntiqini daha dərinlən qavramasına şərait yaradır. Bu metodlar mürəkkəb anlayışların abstrakt şəkildə deyil, sadələşdirilmiş və konkret nümunələr üzərində təqdim olunmasına imkan verir (Neumann & Baumann, 2021).

Metodistlər müəyyən etmişlər ki, təlim materiallarının mənimsənilməsi və uyğun fəaliyyət növlərinin tətbiqi dörd əsas metodoloji mərhələyə bölünür: ilkin təsəvvürlərin formalaşdırılması; onların inkişafı; qazanılan bilik və bacarıqların tətbiqi; onların qiymətləndirilməsi. Orta məktəb dərslərində tədris prosesinin sadə olan metodoloji mərhələləri ciddi gözlənilmişdir (Kurniawan, et al., 2021). Bu mərhələlər proqramlaşdırmanın öyrədilməsində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, öyrədilən hər bir mövzu aşağıdakı mərhələlər üzrə mənimsədilir:

- Maraqoyatma (motivasiya);
- Fəaliyyət;
- İzahlar;

- Bu maraqlıdır;
- Açar sözlər;
- Öyrəndiklərinizi yoxlayın;
- Araşdırmaq-Öyrənək;
- Ümumiləşdirici sual və tapşırıqlar.

Dərsin təlim nəticələri hər bir dərsin sonunda şagirdin nail olacağı nəticələndir. Eyni zamanda, dərs prosesində sadə alqoritmik sxemlərdən və blok əsaslı proqramlaşdırma mühitlərindən istifadə tələbələrin düşünmə tərzini strukturlaşdırmağa kömək edir. Bu yanaşma ilkin mərhələdə məntiqi əlaqələrin formalaşmasını təmin edir, daha sonra isə yüksək səviyyəli proqramlaşdırma dillərinin öyrənilməsi üçün zəmin yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, vizual alətlərdən istifadə edən tələbələrin problem həll etmə və kod yazma bacarıqları daha sürətlə inkişaf edir (Pələngov və Mehraliyeva, 2017, s. 102). Praktiki işlərin düzgün seçilməsi də tədrisin sadələşdirilməsində xüsusi rol oynayır. Real həyatdan götürülmüş praktik tapşırıqlar, gündəlik həyatda qarşılaşa biləcək problemlərin proqramlaşdırma vasitəsilə həll olunması tələbələrdə motivasiyanı artırır və biliklərin tətbiqinə şərait yaradır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, praktik yönümlü tədris tələbələrin fənni daha yaxşı mənimsəməsinə və özünü inkişaf etdirməsinə müsbət təsir edir (Medeiros, et al., 2018).

Bununla bağlı kütləvi informasiya vasitələrindən apardığımız araşdırmalar zamanı şahidi olduq ki, burada qeyd olunur ki, 2023-cü il tarixli fevralın 21-dən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (ADPU) və Təhsil Texnologiyalar Mərkəzində “Alqoritmika” Beynəlxalq Riyaziyyat və Proqramlaşdırma Məktəbi ilə birgə “Gələcək üçün kod” adlı təlimlərə start verilib.

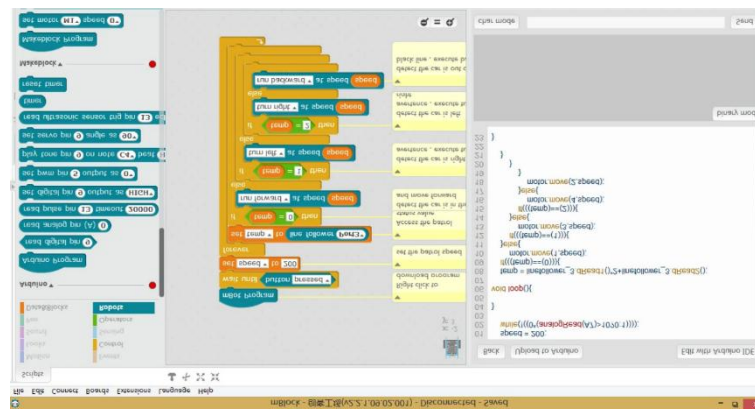
Bununla əlaqədar Təhsil Nazirliyinin Aparat rəhbəri Həsən Həsənlı, ADPU-nun rektoru Cəfər Cəfərov, “Rəqəmsal bacarıqlar” layihəsinin rəhbəri Nilufər Rəhimova və universitetin digər nümayəndələrinin iştirakı ilə görüş keçirilib. Bildirilib ki, təlimlərin əsas məqsədi ADPU tələbələri arasında məktəblərdə informatika fənninin tədrisi üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması, onlarda proqramlaşdırma, kodlaşdırma, o cümlədən bu kimi digər bilik və bacarıqların aşılmasıdır (İsmailov, 2018; Zaripov, 2025).

Məqalədə əsas tədqiq olunan məsələlərdən biri də süni intellektin öyrənməyə təsiridir. Süni intellekt texnologiyasının ən irəli sahələrindən biri olaraq, insan beyнинin düşünmə, öyrənmə, qərarvermə və analiz qabiliyyətlərini kompüter sistemləri vasitəsilə simulyasiya etmə bacarığına malik olan elmi və texnoloji sahədir.

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi çərçivəsində Abdulla Qəhrəmanovun rəhbərliyi ilə “Birinci sinifdən proqramlaşdırılmanın tədrisi” layihəsi reallaşmağa başlamışdı. Bu layihə çərçivəsində Scratch Jr və Scratch 2.0 proqramlaşdırma dilləri bazasında ibtidai siniflərdə baza şəkildə alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırmanın əsaslarının öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur (Bax: şəkil-1) (İsmailov, 2018).



Şəkil-1



Şəkil-2

Bu istiqamət üzrə apardığımız xarici müəlliflərin əsərlərindən də bəlli olur ki, Bau D., Gray J., Kelleher C., Sheldon J., Turbak F. (Bau, et al., 2017) -Learnable Programming: Blocks and Beyond “Blok əsaslı proqramlaşdırma başlanğıc səviyyəsində kodlaşdırma üçün ümumi dilə çevrilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, blok əsaslı proqramlaşdırma ilə təcrübə qazanmaq, tələbələrin ənənəvi mətn əsaslı proqramlaşdırma dillərini öyrənməsinə kömək edir. Blok mühitləri yeni başlayanlar üçün öyrənmə prosesini asanlaşdırır, yaddaş yükünü azaldır və səhvlərin qarşısını alır; bu da proqramlaşdırmaya girişdəki maneələri azaldır.”

Alammery A. yazır: “İlkin proqramlaşdırma kurslarını tədris etmək asan məsələ deyil. Bu kursların müəllimləri proqramlaşdırmanın təbiəti, tələbələrin xüsusiyyətləri və istifadə olunan ənənəvi tədris metodları ilə bağlı bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Qarışıq (blended) öyrənmə bu problemlərin həllində perspektivli yanaşma hesab olunur. Bir çox tədqiqat göstərib ki, qarışıq öyrənmə ənənəvi tədrisdən daha səmərəli ola bilər və tələbələrin öyrənmə təcrübəsini yaxşılaşdırır” (Alammery, 2019).

Qeyd edək ki, Ali Təhsil Müəssisələrində bu istiqamətdə sistemli şəkildə araşdırmaların aparılması və kompleks şəkildə tədqiqatın təhlili məqsədilə gələcəkdə bu istiqamətdə dissertasiyaların və elmi məqalələrdə aşağıdakı formada anket sorğularının aparılmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Qiymətləndirmə şkalası:

- 1 – Tam razı deyiləm
- 2 – Razı deyiləm
- 3 – Qismən razıyam
- 4 – Razıyam
- 5 – Tam razıyam

Cədvəl 1.
Öyrənmə Motivasiyası

Nö	İfadə	1	2	3	4	5
1	Proqramlaşdırma fənnini öyrənmək mənim üçün maraqlıdır	☐	☐	☐	☐	☐
2	Proqramlaşdırma bilikləri gələcək karyeram üçün vacibdir	☐	☐	☐	☐	☐
3	Dərslərdə verilən tapşırıqlar məni daha çox öyrənməyə həvəsləndirir	☐	☐	☐	☐	☐
4	Dərs zamanı motivasiyam tez-tez azalır	☐	☐	☐	☐	☐

Nəticə

Ümumilikdə onu qeyd edə bilərik ki, süni intellektin sürətlə inkişafı bir çox insanı düşündürür ki, gələcəkdə ənənəvi dillərə ehtiyac qalacaqmı. Bu sualın qısa və aydın cavabı ondan ibarətdir ki, bəli, süni intellektdən sonra da ənənəvi dillərə ehtiyac olacaq, lakin bu dillərin cəmiyyətdəki rolu müəyyən dərəcədə dəyişəcək. Dil yalnız informasiya ötürmək vasitəsi deyil. O, bir xalqın mədəniyyətini, tarixini, düşüncə tərzini və emosional dünyasını daşıyır. Süni intellekt texnologiyaları mətnləri tərcümə edə, xülasə çıxara və ya danışdığı mətnə çevirə bilər, lakin dilin mədəni və mənəvi qatlarını tam şəkildə əvəz etmək gücündə deyil. İnsanların kimliyi və özünüifadəsi hələ də ana dili üzərindən formalaşır.

Süni intellekt dilləri sıradan çıxarmır, əksinə, onlardan istifadəni asanlaşdırır. Gələcəkdə insanlar xarici dilləri əvvəlki qədər dərindən öyrənməyə ehtiyac duymaya bilər, çünki süni intellekt bu boşluğu qismən dolduracaq. Bununla belə, insan–insan ünsiyyəti, emosional bağlar, ədəbiyyat, poeziya və gündəlik sosial münasibətlər yenə də təbii dillər üzərində qurulacaq.

Eyni zamanda, süni intellektlə ünsiyyət üçün yeni bacarıqlar ortaya çıxır. Düzgün sual vermək, fikri aydın ifadə etmək və tənqidi düşünmək daha vacib olacaq. Lakin bu bacarıqlar ənənəvi dillərin yerini tutmur, əksinə, onların üzərində inkişaf edir. Nəticə etibarilə, süni intellekt dövründə dillər yox olmayacaq. Onların funksiyası dəyişəcək, lakin insan cəmiyyətində dil həmişə əsas ünsiyyət və mədəniyyət vasitəsi olaraq qalacaq.

Proqramlaşdırmanın tələbələrə sadə şəkildə öyrədilməsi həm tədrisin səmərəliliyini artırır, həm də tələbələrdə texnoloji bacarıqların daha effektiv formalaşmasına xidmət edir. Bu sahədə tətbiq edilən innovativ və tələbə yönümlü metodlar gələcəkdə proqramlaşdırma fənninin tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Proqramlaşdırmanın tələbələrə sadə şəkildə öyrədilməsi üçün bir sıra pedaqoji və praktiki tövsiyələr irəli sürülür. İlk növbədə, dərs vəsaitlərinin sadələşdirilmiş və vizual əsaslı hazırlanması vacibdir. Bu, tələbələrin proqramlaşdırmanın əsas anlayışlarını daha tez mənimsəməsinə, mürəkkəb anlayışları asanlıqla qavramasına kömək edəcəkdir. Blok əsaslı proqramlaşdırma mühitlərindən, məsələn, Scratch və Blockly kimi platformalardan başlanğıc mərhələdə istifadə tələbələrin alqoritmik düşüncəsini inkişaf etdirmək və kod sintaksisi ilə bağlı çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün effektivdir.

Tədris prosesində mövzular sadədən mürəkkəbə doğru ardıcılıqla təqdim olunmalı və hər mərhələnin sonunda praktik tapşırıqlar vasitəsilə mövzular möhkəmləndirilməlidir. Oyunlaşdırma elementlərinin dərsə inteqrasiyası, bal toplama, səviyyə keçmə və əyləncəli kodlaşdırma tapşırıqları tələbələrin motivasiyasını artırır və dərsə marağı gücləndirir. Həmçinin, real həyatdan götürülmüş praktik tapşırıqlar tələbələrə gündəlik problemləri həll etməyə imkan verərək biliklərin tətbiqinə şərait yaradır. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə yanaşması da tövsiyə olunur; tələbələrin fərdi öyrənmə sürətləri nəzərə alınmalı, zəif tələbələrə əlavə dəstək verilməli, daha sürətli öyrənənlər üçün isə inkişaf etdirici tapşırıqlar təqdim olunmalıdır. Laboratoriya və praktiki məşğələlərin sayının artırılması tələbələrə kod yazmaq, test etmək və nəticəni analiz etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan yaradır.

Müəllimlərin peşəkar inkişaf proqramlarının gücləndirilməsi də zəruridir. Müasir proqramlaşdırma dilləri, didaktik metodlar və rəqəmsal tədris alətləri üzrə müəllimlər üçün seminar və təlimlər təşkil olunmalıdır. Rəqəmsal platformaların, məsələn Code.org, Replit və GitHub Classroom kimi mühitlərin dərs prosesinə inteqrasiyası tələbələrə interaktiv öyrənmə imkanı verir və onların layihələr üzərində işləmə bacarığını artırır.

Nəhayət, tələbə nailiyyətlərinin davamlı monitorinqi və rəyverilməsi də vacibdir. Qiymətləndirmə prosesi yalnız bilik yoxlaması üçün deyil, həm də tələbələrin inkişafını izləmək və onlara məqsədyönlü rəy vermək üçün həyata keçirilməlidir. Bu tövsiyələr proqramlaşdırmanın sadə, ölçətan və səmərəli şəkildə öyrədilməsinə xidmət edir və tələbələrin texnoloji bacarıqlarının inkişafını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Alammery, A. (2019). Blended learning models for introductory programming courses: A systematic review. *Education and Information Technologies*, 24(6), 3451–3472.
2. Bau, D., Gray, J., Kelleher, C., Sheldon, J., Turbak, F. (2017). *Learnable Programming: Blocks and Beyond*. arXiv preprint arXiv:1705.09413.
3. Cabaleiro-Cerviño, G., & Vera, C. (2020). The Impact of Educational Technologies in Higher Education. *GIST Education and Learning Research Journal*, 20, 155–169.
4. Fətəliyeva, A. (2025). Ali məktəblərdə proqramlaşdırmanın praktiki tapşırıqlarla tədrisi: metodoloji yanaşmalar və təcrübələr. *Azərbaycan məktəbi (Azerbaijan Journal of Educational Studies)*, 2, 94–100.
5. Ismailov, T.İ. (2018). Human Factor in the Spiritual Development Process. *Teacher academician lyceum at Tashkent Pediatric Medical Institute Uzbekistan*, 42, 320–325.
6. Kurniawan, O., Jégourel, C., Lee, N.T.S., De Mari, M., Poskitt, C.M. (2021). *Steps Before Syntax: Helping Novice Programmers Solve Problems using the PCDIT Framework*. arXiv preprint arXiv:2109.08896.
7. Medeiros, R.P., Ramalho, G.L., Falcão, T.P. (2018). A Systematic Literature Review on Teaching and Learning Introductory Programming in Higher Education. *IEEE Transactions on Education*, 62(2), 77–90.
8. Neumann, M., & Baumann, L. (2021). Agile methods in higher education: Adapting and Using eduScrum with Real World Projects. *2021 IEEE Frontiers in Education Conference (FIE): Proceedings, October*, 1–8.
9. Niemelä, M., Kärkkäinen, T., Äyrämö S., et al. (2020). Game learning analytics for understanding reading skills in transparent writing system. *British Journal of Educational Technology*, 51(6), 2376–2390.
10. Pələngov, Ə., Mehraliyeva, G. (2017). İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının təhsilə tətbiqi: orta məktəbdə proqramlaşdırmanın öyrədilməsi haqqında. *Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin elmi işləri*, 102–104.
11. West, M. (2023). *An Ed-Tech Tragedy? Educational technologies and school closures in the time of COVID-19*. UNESCO Publishing.
12. Zaripov, N. (2025). Mathematical and statistical analysis of studentc' mastery levels in the programming environment for teaching informatics and digital technologies. *AIP Conferense Proceeding*.

Daxil oldu: 08.11.2025

Qəbul edildi: 10.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/79-82>

Elgiz Abdurahmanli

Azerbaijan University of Tourism and Management

PhD student

<https://orcid.org/0009-0002-3504-9974>

abdurahmanli_e@mail.ru

The Geopolitical Architecture of Cyberspace: Cyber Sovereignty, Digital Power, and Normative Competition

Abstract

This article examines the geopolitical architecture of cyberspace through the interconnected concepts of cyber sovereignty, digital power, and normative competition. It argues that cyberspace has evolved into a strategic domain in which states reinterpret sovereignty, accumulate technological capabilities as instruments of influence, and compete to shape global digital norms. The study analyzes how national approaches to data governance, platform regulation, and cybersecurity reflect broader ideological and geopolitical divisions. It further explores the hybrid nature of digital power, where state and corporate actors jointly shape technological standards and global regulatory frameworks. The article concludes that cyberspace is characterized by a structural tension between fragmentation and interdependence, creating a complex environment in which authority, influence, and legitimacy are continuously renegotiated.

Keywords: *cyberspace, cyber sovereignty, digital power, digital geopolitics, normative competition, data governance, cybersecurity, global digital governance*

Elgiz Abdurahmanli

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0002-3504-9974>

abdurahmanli_e@mail.ru

Kiberfəzanın geosiyasi arxitekturası: kiber suverenlik, rəqəmsal güc və normativ rəqabət

Xülasə

Bu məqalə kiberfəzanın geosiyasi arxitekturasını kiber suverenlik, rəqəmsal güc və normativ rəqabət anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində təhlil edir. Məqalədə əsaslandırılır ki, kiberfəza suverenliyin yenidən şərh olunduğu, texnoloji imkanların təsir aləti kimi toplandığı və qlobal rəqəmsal normaların formalaşdırılması uğrunda rəqabətin getdiyi strateji bir müstəviyə çevrilmişdir. Tədqiqat milli səviyyədə məlumatların idarə olunması, platforma tənzimlənməsi və kibertəhlükəsizlik sahəsində yanaşmaların daha geniş ideoloji və geosiyasi bölünmələri necə əks etdirdiyini araşdırır. Eyni zamanda, rəqəmsal gücün hibrid xarakteri təhlil olunur; burada dövlət və korporativ aktorlar birlikdə texnoloji standartların və qlobal normativ çərçivələrin formalaşmasında iştirak edirlər. Məqalədə nəticə olaraq göstərilir ki, kiberfəza fraqmentasiya ilə qarşılıqlı asılılıq arasında struktur gərginliklə səciyyələnir və bu mühitdə hakimiyyət, təsir və legitimlik daim yenidən müəyyən olunur.

Açar sözlər: *kiberfəza, kiber suverenlik, rəqəmsal güc, rəqəmsal geopolitika, normativ rəqabət, məlumatların idarə olunması, kibertəhlükəsizlik, qlobal rəqəmsal idarəetmə*

Introduction

Cyberspace has evolved from a technical communications infrastructure into a central arena of geopolitical contestation (Lobaslova, 2020). States no longer perceive digital networks merely as tools of economic modernization; rather, they treat them as strategic domains comparable to land, sea, air, and space. The geopolitical architecture of cyberspace is therefore shaped by three interrelated dynamics: cyber sovereignty, digital power, and normative competition. Together, these dimensions determine how authority is exercised, how influence is projected, and how rules are negotiated in the digital era.

This article analyses the structural components of cyberspace's geopolitical order, focusing on the transformation of sovereignty in the digital realm, the emergence of digital capabilities as instruments of power, and the ongoing competition over global cyber norms.

Research

Cyber Sovereignty: Redefining Authority in the Digital Domain. Traditional sovereignty rests on territorial control and the monopoly of legitimate authority within defined borders (Biersteker, 2013). Cyberspace challenges this Westphalian framework because digital networks transcend physical boundaries, enabling cross-border data flows and decentralized governance structures (Pierucci, 2025). In response, many states have advanced the concept of cyber sovereignty, asserting the right to regulate and control digital infrastructure, data flows, and online content within their jurisdictions.

Cyber sovereignty manifests in several policy instruments. These include data localization laws, national firewalls, domestic cloud infrastructure mandates, and state-controlled digital platforms (Prokopyshyn & Trushkina, 2025). Proponents – primarily state actors advocating cyber sovereignty, national security institutions, and digital industrial policy strategists – argue that such measures enhance national security, protect cultural identity, and safeguard economic interests. Critics – including multi-stakeholder internet governance advocates, liberal democratic policymakers, multinational technology firms, and civil society organizations – argue that excessive digital control contributes to internet fragmentation and undermines openness, interoperability, and innovation.

The tension between open internet governance and state-centred control reflects deeper ideological differences. Liberal democracies generally emphasize multi-stakeholder governance, transparency, and interoperability. Conversely, some states advocate for centralized governance models prioritizing state authority over digital infrastructure. As a result, cyberspace has become a contested domain where sovereignty is reinterpreted rather than abandoned.

Digital Power: Technology as Strategic Capital. Digital power refers to the capacity of states and corporations to shape global outcomes through technological superiority, data control, and cyber capabilities (Lorci, 2024). Unlike conventional military power, digital power operates across economic, informational, and cognitive dimensions.

Three core components define digital power:

First, technological innovation capacity. Leadership in artificial intelligence, semiconductor production, quantum computing, and advanced telecommunications provides strategic advantages. States that control critical technologies influence global supply chains and standards.

Second, data governance and platform dominance. Digital platforms accumulate vast amounts of user data, enabling predictive analytics, targeted communication, and algorithmic influence. Control over such data translates into economic leverage and soft power projection.

Third, cyber capabilities and resilience. Offensive cyber operations, cyber espionage, and critical infrastructure protection form part of modern strategic doctrine. Cyber deterrence has emerged as a complex and evolving concept, as attribution challenges complicate traditional deterrence models.

Digital power is not monopolized by states. Technology corporations function as geopolitical actors, shaping standards, controlling infrastructure, and influencing regulatory frameworks. This hybridization of power blurs the boundary between public and private authority, creating a multilayered governance structure.

Normative Competition: The Struggle for Digital Rules. Beyond infrastructure and capabilities lies the normative layer of cyberspace (Carr & Erskine, 2016). Competing visions of digital order shape international debates over data governance, privacy, cybersecurity, and information control (Mugamba, 2025).

Normative competition operates at three levels:

At the international level, states negotiate frameworks for responsible state behaviour in cyberspace, including norms on critical infrastructure protection and non-interference. However, consensus remains limited due to divergent political systems and security interests.

At the regional level, regulatory models influence global standards. Data protection regimes, cybersecurity directives, and digital market regulations often extend beyond territorial boundaries through extraterritorial application and market size effects.

At the domestic level, national legal frameworks embody ideological preferences regarding freedom of expression, surveillance, and digital rights. These domestic choices aggregate into broader normative blocs that compete for global legitimacy.

The result is a fragmented but interconnected normative environment in which digital standards are instruments of strategic influence (Arslan, 2025). States attempt to export their regulatory models through trade agreements, technological partnerships, and development initiatives.

Fragmentation vs. Interdependence. Despite increasing fragmentation, cyberspace remains structurally interdependent (Lambach, 2020). Global supply chains for hardware components, transnational data flows, and shared digital platforms create mutual vulnerabilities. Complete digital decoupling is economically costly and technically complex (Zhen, et al., 2022).

This duality – fragmentation alongside interdependence – defines the contemporary geopolitical architecture of cyberspace. States pursue autonomy in critical technologies while remaining embedded in global digital networks (Broeders, et al., 2023). Strategic competition thus unfolds within a framework of unavoidable connectivity.

Implications for Global Governance. The future of cyberspace governance will depend on the interaction between sovereignty claims, technological capabilities, and normative alignment (Kadlecová, 2024). Three potential trajectories can be identified:

One trajectory involves further fragmentation, leading to regionally bounded digital ecosystems with limited interoperability.

Another scenario envisions managed competition, where rival blocs coexist but maintain baseline coordination on cybersecurity and critical infrastructure protection.

A third possibility involves renewed multilateral engagement aimed at establishing universal digital norms and cooperative security frameworks.

The direction taken will significantly affect economic integration, innovation ecosystems, and geopolitical stability.

Conclusion

The geopolitical architecture of cyberspace is defined by the interplay of cyber sovereignty, digital power, and normative competition. States reinterpret sovereignty to assert control over digital domains; they accumulate technological and data-driven capabilities as instruments of power; and they compete to shape global norms governing digital space.

Cyberspace is neither a borderless utopia nor a fully fragmented domain. It is a strategically contested environment where authority, influence, and legitimacy are continuously renegotiated. Understanding its architecture requires integrating legal, technological, economic, and geopolitical perspectives. As digital transformation deepens, cyberspace will remain a central arena in the reconfiguration of global power.

References

1. Arslan, S. (2025). Strategic Approach to the Role of Normative Power and its Instruments in Eu Foreign Policy in the Digital Age: 2010–2025. *International Journal of Academic Research in Economics and Management Sciences*, 14(4), 323–359.
2. Biersteker, T. J. (2013). State, sovereignty and territory. *Handbook of international relations*, 245–272.
3. Broeders, D., Cristiano, F., & Kaminska, M. (2023). In Search of Digital Sovereignty and Strategic Autonomy: Normative Power Europe to the Test of its Geopolitical Ambitions. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 61(5), 1261–1280.
4. Carr, M. M., & Erskine, T. (2016). Beyond “Quasi-Norms”: The Challenges and Potential of Engaging with Norms in Cyberspace. NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence.
5. Kadlecová, L. (2024). *Cyber Sovereignty: The Future of Governance in cCyberspace*. Stanford University Press.
6. Lambach, D. (2020). The Territorialization of Cyberspace. *International Studies Review*, 22(3), 482–506.
7. Lobastova, S. (2020). Geopolitics of Cyberspace and Virtual Power. *Journal of Liberal Arts and Humanities*, 3, 97–113.
8. Lorci, E. (2024). Assessing Power and Hierarchy in Cyberspace: An approach of Power Transition Theory. *Applied Cybersecurity & Internet Governance*, 3(2), 7–37.
9. Mugamba, E. (2025). Global Data Governance in Digital Law: A Comparative Analysis of EU and Global Approaches to Cybersecurity Legislation. *Journal of Smart Computing and Quantum Technologies*, 1(1), 1–19.
10. Pierucci, F. (2025). Sovereignty in the Digital Era: Rethinking Territoriality and Governance in Cyberspace. *Digital Society*, 4(1), 27.
11. Prokopyshyn, O., & Trushkina, N. (2025). The Geopolitics of Cybersecurity: A Comparative Analysis of National Strategies for Digital Sovereignty. *Politics & Security*, 12(2), 59–71.
12. Zhen, Y. A. N. G., Jin, C. H. E. N., & Jizhen, L. I. (2022). Global Value Chains in the Era of Digital Economy: Trends, Risks and Countermeasures. *Frontiers of Economics in China*, 17(1).

Received: 05.11.2025

Approved: 13.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/83-89>

Əli Qasimov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

doktorant

<https://orcid.org/0009-0003-9826-3553>

aliisa666@yahoo.com

Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin semantik funksiyaları

Xülasə

Müasir ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi leksik semantika, nitqin təşkili, dil öyrənilməsi və tərcümə nəzəriyyəsi üçün dəyərli elmi nəticələr verir. Frazeologiyanın tədqiqi mədəni fərqləri, ümumi idiomatik irsi və universal konseptual metaforları üzə çıxarır. Geniş miqyaslı korpusların və hesablama alətlərinin meydana çıxması frazeoloji tədqiqatlarda keyfiyyətə yeni mərhələ açmışdır. Korpus dilçiliyi idiomların istifadəsində tezlik nümunələrinin, kollokasiya meyillərinin və diaxron dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Hesablama frazeologiyası isə təbii dilin emalı maşın tərcüməsi, mətnin emosional tonunun analizi və dilin avtomatik generasiya modelləri kimi sahələrin inkişafına kömək edir. İrəliləyişlərə baxmayaraq, frazeologiya ilə sintaksis arasında dəqiq sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi, sərhəd xarakterli nümunələrin kateqoriyalasdırılması və universal tipologiyaların işlənilib hazırlanması kimi məsələlər hələ də aktualdır. Gələcək tədqiqatların idraki, korpus əsaslı və hesablama yanaşmalarını integrasiya edərək, frazeoloji araşdırmaların sahəsini multimodal və mədəniyyətlərarası diskursa qədər genişləndirməyə ehtiyac vardır. Müasir ingilis poeziyasında frazeoloji vahidlərin inkişafı dil və mədəniyyət arasında dinamik əlaqəni ön plana çıxarır. Şairlər bu ifadələrdə dəyişmə və yenilikləri davam etdirdikcə, ünsiyyət və mənanın inkişaf edən təbiəti haqqında yeni fikirlər meydana çıxır. Bir vaxtlar sabit birləşmə kimi anlaşılan frazeoloji vahidlər çağdaş şairlər üçün çevik və çoxşaxəli alətlə çevrilərək, onlara şəxsiyyəti, tarixi və müasir həyatın mürəkkəbliklərini araşdırmağa imkan verir. Bu yolla, onlar poetik dilin davam edən təkamülündə və poeziyanın dünya haqqında anlayışları əks etdirmə və formalaşdırma prosesində həlledici rol oynayır. Tədqiqatda bu məsələlər elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: dil, söz, ifadə, frazeoloji vahid, semantika, üslub

Ali Gasimov

Nakhchivan Teachers Institute

PhD student

<https://orcid.org/0009-0003-9826-3553>

aliisa666@yahoo.com

Semantic Functions of Phraseological Units in Modern English

Abstract

The study of the semantic features of phraseological units in modern English yields valuable scholarly insights for lexical semantics, discourse organization, language learning, and translation theory. Research in phraseology reveals cultural differences, a shared idiomatic heritage, and universal conceptual metaphors. The emergence of large-scale corpora and computational tools has ushered in a qualitatively new stage in phraseological studies. Corpus linguistics enables the identification of frequency patterns, collocational tendencies, and diachronic changes in the use of idioms. Computational phraseology, in turn, contributes to the advancement of fields such as natural language processing, machine translation, sentiment analysis, and automatic language generation models.

Despite these advances, issues such as defining clear boundaries between phraseology and syntax, categorizing borderline cases, and developing universal typologies remain unresolved and continue to be relevant. Future research needs to integrate cognitive, corpus-based, and computational approaches, thereby expanding the scope of phraseological studies toward multimodal and intercultural discourse. The development of phraseological units in contemporary English poetry highlights the dynamic relationship between language and culture. As poets continue to modify and innovate these expressions, new insights emerge into the evolving nature of communication and meaning. Phraseological units, once perceived as fixed combinations, have become flexible and multifunctional tools for contemporary poets, enabling them to explore identity, history, and the complexities of modern life. In this way, they play a decisive role in the ongoing evolution of poetic language and in the process by which poetry reflects and shapes understandings of the world. These issues are subjected to scholarly and theoretical analysis in the present study.

Keywords: *language, word, expression, phraseological unit, semantics, style*

Giriş

Frazeoloji vahidlər (idiomlar) dilin leksik-semantik sistemində xüsusi yer tutur və həm gündəlik, həm də rəsmi nitqdə geniş istifadə olunur. Onlar təkcə sözlərin birləşməsi deyil, həm də mədəniyyətin, tarixi təcrübənin və xalq düşüncə tərzinin daşıyıcılarıdır. Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin istifadəsi dilin ekspressivliyini artırır və nitqin obrazlılığına xidmət edir. Bu baxımdan, frazeoloji vahidlərin semantik funksiyalarını araşdırmaq həm dil öyrənənlər, həm də dilçi tədqiqatçılar üçün aktualdır. “Hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin tam mənimsənilməsində əsas halqadır və eləcə də dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli aləmlərinə açılan pəncərədir” (Mirzəyeva, 2009, s. 25). Müasir dövrdə qloballaşma və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi getdikcə daha çox yayılmışdır. Bu kontekstdə, frazeoloji vahidlərin düzgün başa düşülməsi və istifadəsi, xüsusən ikinci dil kimi ingilis dili öyrənənlər üçün, qarşılıqlı anlaşılanın təmin olunmasında vacib rol oynayır. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin semantik funksiyalarının təhlili leksik-semantik araşdırmaların inkişafına səbəb olur və dilin funksional xüsusiyyətlərini daha dərinədən anlamağa imkan yaradır.

Bu tədqiqatın materialı müasir ingilis dilində geniş istifadə olunan frazeoloji vahidlərdən ibarətdir. Frazeoloji vahidlərin semantik analizinə əsaslanan klassik və funksional-linqvistik metodlardan istifadə edilmişdir. Bu metodlarla frazeoloji vahidlərin leksik tərkibi, metaforik strukturu, kontekstual istifadəsi və kommunikativ funksiyası araşdırılmışdır.

Tədqiqat

Frazeoloji vahidlər leksikologiya və semantikanın ayrılmaz hissəsidir və tez-tez quruluşu, mənası və ünsiyyətdə istifadəsi baxımından araşdırılır. Onlar dilin həm strukturunu, həm də mədəni çalarlarını başa düşmək üçün vacib dil elementləridir. Bundan başqa, onlar hər bir dildə millilik keyfiyyətlərini qoruyan dil vahidləridir. Müasir dövrdə bu və ya digər dildə istifadə olunan vahidlər arasındakı sistem münasibətlərlə yanaşı, onların milli semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də diqqət mərkəzindədir (Mirzəyeva, 2018, s. 120). Frazelogiyanın müasir inkişaf mərhələsində, xüsusilə nəzəri istiqamətlərin və meyillərin inkişafına maraq artmışdır ki, bunlar əsrlər boyu toplanmış zəngin frazeoloji materiala fərqli baxış bucağı ilə yanaşmağa və onu daha diqqətlə anlamaq və tədqiq etməyə imkan verir (Hajiyeva, 2024, s. 89).

Frazeoloji vahidlərin çoxu mahiyyət etibarilə metaforikdir. Onlar sözlərin birbaşa, həqiqi mənalarından kənarda olan anlayış və hərəkətləri ifadə etdiyi dolaylı ifadələrdir. “Metafordan istifadə qavramanın ayrılmaz hissəsi kimi qəbul olunur, bu isə koqnitiv mexanizmi ortaya çıxarır” (Naciscione, 2010, s. 17). Metaforu insanların özlərini və dünyanı anlama vasitəsi olan fundamental zehni qabiliyyətdir hesab edirlər (Raymond & Gibbs, n.d.).

Metaforlar çox vaxt anlayışlarımızın, emosiyalarımızın və hərəkətlərimizin dərk edilməsinə təsir göstərir. Bu mənada, aşağıdakı nümunələr səciyyəvidir:

An (or one's) ace in the hole (Məmmədşadə, 2008, s. 10). Bu ifadə hələ istifadə olunmamış, amma lazım olduqda böyük fayda verə biləcək gizli üstünlük və ya strategiyayı bildirir. Məsələn: *She kept her ace in the hole until the final round of negotiations* (O, son danışıqlar raunduna qədər gizli üstünlüyünü saxladı).

Avoid smb. (or smth) like the plague (Məmmədşadə, 2008, s. 24). Bu ifadə bir şəxsədən və ya vəziyyətdən mümkün qədər qaçınmaq, ondan uzaq durmaq mənasını verir. Məsələn: *He avoids office gossip like the plague* (O, ofisdəki söhbətlərdən mümkün qədər uzaq durur). İngilis dilində fonetik baxımdan yaxın olan sözlər frazeoloji vahidlərin tərkibində müxtəlif anlamlarda işləyə bilər. Məsələn: *solidly adv (elektr) starr: Solidly earthed / grounded power network (starr geerdetes Netz)*. This technology has emerged from the research stage and is solidly into the development phase (*ist aus dem Forschungsstadium heraus und befindet sich nun mitten in der Entwicklungsphase*). Burada möhkəm, bərk, sabit mənasında olan *solidly* sözünün iştirakı ilə *solidly earthed / grounded power network* (möhkəm torpaqlanmış / yerə bağlı enerji) şəbəkəsi ifadələri yaranmışdır. Sözün işləndiyi müstəqil cümləyə nəzər salaq: *This technology has emerged from the research stage and is solidly into the development phase* (Bu texnologiya tədqiqat mərhələsini başa vurub və artıq tamamilə inkişaf mərhələsinə keçib) (Roland, 2011, s. 447).

Həllolma qabiliyyəti, həllolma dərəcəsi anlamını verən *solubility* sözü aşağıdakı məqamlarda işlənir: *Solubility of major contaminants in dry saturated steam* (Quru doymuş buxarda əsas çirkləndiricilərin həllolma qabiliyyəti), *Contaminant solubility in steam* (buxarda çirkləndiricilərin həllolma qabiliyyəti), *Solubility in dry steam decreases as the steam expands* (Quru buxarda həllolma qabiliyyəti buxar genişlədikcə azalır), həll olunan, çözülmə anlamını verən *soluble* aşağıdakı cümlələrin quruluşunda fəal iştirak edir. *These compounds are more soluble in water* (Bu birləşmələr suda daha yaxşı həll olunur), *These impurities are only moderately soluble in hot water* (Bu çirkləndiricilər isti suda yalnız nisbətən həll olunur / nisbətən az həll olunur) (Roland, 2011, s. 447). Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin semantik funksiyası dilin zənginliyinə, ifadəliliyinə və idiomatik xarakterinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Onların semantik funksiyalarının əsas istiqamətlərinə ümumi baxış aşağıdakı kimidir:

1. Mürəkkəb fikirlərin yığcam ifadəsi. Frazeoloji vahidlər danışanlara və yazanlara mürəkkəb düşüncələri, emosiyaları və ya anlayışları yığcam və çox vaxt daha təsirli şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Məsələn, *“break the ice”* və ya *“bite the bullet”* kimi ifadələr geniş izaha ehtiyac olmadan konkret ideyanı kompakt formada çatdırır. *“He had to bite the bullet and admit his mistake”* ifadəsi çətin qərarı qəbul etmək və ya narahat vəziyyətə dözmək kimi mürəkkəb bir ideyanı yığcam şəkildə ifadə edir.

2. Təsviri Obrazlılıq və Emosional Təsir Yaratmaq. Frazeoloji vahidlər çox vaxt güclü obrazlar və emosiyalar oyadan metaforik mənələrə əsaslanır. Onların məcazi təbiəti dili daha canlı, təsirli və yadda qalan edir. Nümunə: *“She is on cloud nine”* ifadəsi kimsənin xoşbəxtlikdən sanki havada üzməsi obrazını yaradır və emosional təsiri gücləndirir.

3. Mədəni və sosial biliklərin ifadəsi. Bir çox frazeoloji vahidlər mədəni, tarixi və ya sosial əhəmiyyət daşıyır və cəmiyyətin dəyərlərini, tarixini və kollektiv təcrübələrini əks etdirir. Məsələn, *spill the beans* və ya *let the cat out of the bag* ifadələrinin qədim ənənələrlə bağlı tarixi kökləri vardır və onların müasir ingilis dilində işlədilməsi bu ortaq bilikləri əks etdirir. *To be a man of the world* ifadəsi təcrübə və müdriklik mənasını bildirir və cəmiyyətin yetkinlik və dünyagörüşü ilə bağlı dəyərlərini əks etdirir. Frazeoloji vahidlərin mürəkkəb fikirləri, duyğuları və ya anlayışları yığcam, çox vaxt daha canlı şəkildə ifadə etməsi onların semantik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə keyfiyyətlərindən biri güclü obrazlar və ya emosiyalar doğuran metaforik mənələrə əsaslanır. “Müasir frazeologiyanın inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi, məhdudiyyət prinsiplərinin, qeyri-frazeoloji tipə aid olan sabit söz birləşmələrində frazeoloji söz yığımı prinsip məhdudiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi frazeologiyanın ümumi nəzəriyyəsinin inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur” (Abdullayeva, 2018, s. 3). Onların obrazlı təbiəti dili daha canlı, cəlbədicə və yaddaqalan edir. Məsələn, *she is on cloud nine* ifadəsi xoşbəxtliyin dərəcəsini çoxaldır.

Frazeoloji vahidlər mədəni və sosial məlumatların çatdırılmasında da semantik imkanlara malikdir. Onlar cəmiyyətin dəyərlərini, tarixini və kollektiv təcrübələrini əks etdirən mədəni, tarixi

və ya sosial əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, *let the cat out of the bag* ifadəsi qədim təcrübələrdən qaynaqlanır və onun müasir ingilis dilində istifadəsi buna dair ortaq biliyi əks etdirir. Və ya *to be a man of the world* yetkinlik və dünyəvi biliklərlə bağlı ictimai dəyərləri əks etdirən təcrübəni nəzərdə tutur.

4. Axıcılığı və təbiiliyi gücləndirmək. Həm şifahi, həm də yazılı nitqdə frazeoloji vahidlər ifadəni daha təbii və axıcı göstərmək üçün istifadə olunur. Ana dili daşıyıcıları tez-tez frazeoloji vahidlərdən istifadə edərək dilin idiomatik ifadələrinə bələd olduqlarını nümayiş etdirirlər. Bu, həmçinin, dil icması daxilində yaxınlıq və mənsubiyyət hissi yaradır. *It's a piece of cake* (asan bir şey) ifadəsi gündəlik danışığı daha səmimi və danışiq üslubuna uyğun edir.

5. Nəzakət funksiyasını yerinə yetirmək. Bəzi frazeoloji vahidlər danışanlara sərt, narahat və ya tabu mövzuları yumşaltmağa, beləliklə də nəzakəti qorumağa və ya birbaşa ifadədən yayınmağa imkan verir. Məsələn, *pass away* ifadəsi *die* (ölmək) sözünün yerinə işlədilir və həssas məlumatı daha yumşaq şəkildə çatdırır. *He's in a better place* ifadəsi bir şəxsin öldüyünü bildirməyin yumşaldılmış formasıdır və frazeoloji vahidlərin evfemistik funksiyasını nümayiş etdirir. Nəzakətin təmini və mənfi hisslərdən yayınma hallarının frazeoloji birləşmələrlə ifadəsində semantik cəhətlər mühüm rol oynayır. Bu xüsusiyyətlər sərt və qaba danışığın təsirini azaltmağa imkan verir, beləliklə, nəzakəti təmin edir.

6. Yumor və zarafatlılığı təmin etmək. Frazoloji vahidlər dilə yumor, istehza və ya zarafatçılıq qatmaq funksiyasını da yerinə yetirə bilər. Söz oyunundan, qəliz ifadə və yumoristik idiomlardan söhbətləri əyləncəli etmək və ya onlara yüngüllük gətirmək üçün geniş istifadə olunur. *When pigs fly* ifadəsi mümkünsüzlüyü gülməli şəkildə ifadə edir, həm yumor, həm də qeyri-mümkünlüyün güclü təsvirini təqdim edir. İfadə müsbət çalar vermək xüsusiyyəti ilə də seçilir.

7. Əxlaqi tövsiyələr vermək və ya tərbiyəvi təsir göstərmək. Frazoloji vahidlərin bir növü olan atalar sözləri tez-tez həyat dərsləri, əxlaqi göstərişlər və ya praktik məsləhətlər verir. Onlar yadda qalan, asan anlaşılan formada təqdim olunduqları üçün nəsillərarası hikmətin qorunmasına xidmət edir. Məsələn, *"A stitch in time saves nine"* ifadəsi kiçik problemləri böyüməmişdən əvvəl həll etməyin faydaları barədə praktik bir dərs verir.

8. Mətnin və nitqin bütövlüyünü təmin etmək. Frazoloji vahidlər diskursun bütövlüyünü gücləndirmək, ideyaları əlaqələndirmək və mətnin və ya söhbətin axıcılığını təmin etmək üçün gərəkli faktlardır. Ortaq dil vasitələrinə əsaslanmaqla onlar şifahi nitqdə və ya yazıda fikirlər arasında əlaqə yaradır. Məsələn, *as a matter of fact* və ya *to put it simply* kimi ifadələr izah gətirmək və ya ideyanı möhkəmləndirmək üçün istifadə olunan frazeoloji vahidlərdir. Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlər həm ünsiyyətin strukturuna, həm də semantikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Onlar ideyaların ifadə olunma tərzini formalaşdırmaqda, danışanlar arasında əlaqə yaratmaqda və dilin zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Frazoloji vahidlərin məcazi, mədəni və ifadəli xüsusiyyətləri onları gündəlik dilin istər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi səviyyəsində əvəzolunmaz dil faktlarına çevirir. Frazoloji vahidlər dilin tarixi boyu mövcud olmuş və mövcudluğunu bu gün də davam etdirməkdədir. Frazologiya xalqın zəngin tarixi təcrübəsini əks etdirərək əmək, gündəlik həyat və mədəniyyət haqqında təsəvvürləri ifadə edir (Ogdanova, 2000).

Yazılı və şifahi nitqdə sərbəstliyin və təbiiliyin artırılması frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərindəndir. İngilis dilində idiomatik ifadələrin mahiyyətinə bələd olanlar tez-tez frazeoloji vahidlərlərdən istifadə edirlər. Mənəvi və ya praktik məsləhətlərin qaynağı olan atalar sözləri daha çox üslub imkanlarına malikdir. Frazoloji vahidlərin bir növü olan atalar sözləri yadda qalan, asan başa düşülən formada həyat dərsləri, əxlaqi göstərişlər və ya əməli məsləhətlər verir. Bu cür ifadələr ənənələrə söykənir və nəsillər boyu müdrikliyin qorunmasına kömək edir. Məsələn, *"A stitch in time saves nine"* atalar sözü kiçik problemləri daha böyük problemlərə çevrilməmişdən əvvəl həll etməyin faydaları haqqında praktik dərs verir. Frazoloji vahidlərin danışiq və ya mətnin axarını saxlayacaq şəkildə fikirləri bir-birinə bağlaması və nitqdə ahəngdarlığı gücləndirməsi onların üslub xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir. Onlar ortaq linqvistik resurslardan istifadə ilə ifadələr və ya söhbətin hissələri arasında əlaqələr qurmağa kömək edir. Məsələn, *as a matter of fact, to put it simply* fikri aydınlaşdırmaq və ya ideyaları gücləndirmək üçün istifadə olunan ifadələrdir.

Beləliklə, müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin semantik funksiyası müxtəlifdir, həm ünsiyyət quruluşuna, həm də üslubuna kömək edir. Onlar fikirlərin necə çatdırılmasında, danışanlar arasında əlaqə yaratmaqda və dili zənginləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Onların obrazlı, mədəni və ifadəli xüsusiyyətləri gündəlik dildə həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi qarşılıqlı əlaqə üçün imkan yaradır. Frazeoloji vahidlərin semantik potensialına çoxmənalılıq, yəni kontekstdən asılı olaraq bir neçə mənə daşımaq (məsələn, *the last straw* (həm “sonuncu çöp”, həm də “səbir kasasını daşıran son damla” mənasında), genişlənmə, yəni məcazi mənaların yeni sahələrə tətbiqi, mədəni assosiasiyalar (ortaq mədəni irsi və ya tarixi hadisələri xatırlatmaq), kontekstual yenidən yozum (siyasi, sosial və ya texnoloji diskursda yeni assosiasiya və mənə yaratmaq) daxildir. Frazeoloji vahidlərin üslubi və semantik ölçülərinin araşdırılması dil nəzəriyyəsinin inkişafına kömək edir, o, dildə sabitlik və yaradıcılıq arasındakı qarşılıqlı əlaqəni üzə çıxarır, semantik dəyişikliklərin idraki və mədəni dəyişiklikləri necə əks etdirdiyini göstərir, frazeoloji variasiya və modifikasiyanın tipologiyalarını zənginləşdirir, funksional üslubşünaslıq və diskurs təhlili üçün empirik məlumatları çoxaldır.

Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin üslubi və semantik imkanları onların kommunikativ gücünün əsasını təşkil edir. Bu ölçülərin tədqiqi nəzəri dilçiliyi zənginləşdirir, dilin praktiki tətbiqlərini gücləndirir və dilin sosial dəyişikliklərə necə uyğunlaşdığını daha dərin başa düşməyə imkan verir. Sürətli qloballaşma və texnoloji təsirin hökm sürdüyü dövrdə belə tədqiqatlar ingilis frazeologiyasının incəliklərinin və ifadəliliyinin tanınmasını, qorunmasını və effektiv şəkildə öyrədilməsini təmin edir. Frazeoloji vahidlərin üslubi və semantik tədqiqi dilin strukturu, mənası və konteksti arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə daha dərin baxış imkanını yaradır. Semantik baxımdan onlar çoxmənalılıq, məcazi genişlənmə və konnotativ qatların formalaşmasına şərait yaradır, üslubi cəhətdən isə yumor, ironiya, vurğu və intertekstual rezonans yaratmaq üçün dəyişdirilə bilər. Üslubi-semantik cəhətlərin başa düşülməsi yalnız dil nəzəriyyəsini zənginləşdirməklə qalmır, həm də müasir ingilis dilində semantik tipologiyaların və üslubi təsnifatların təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Frazeoloji birləşmələr dildən itibər getmir, yəni keçici xarakter daşımır, onlar bəzən mənalarından uzaqlaşsa da, yeni mənalar qazanır.

Fikir və duyğuların asanlıqla ifadə edildiyi frazemlər atalar sözləri və məsəllərdə daha çox ifadəli nitq vasitəsidir. Xalqın düşüncələrinin, adət-ənənələrinin orijinal vasitəçisi olan, varlıq və zəka zənginliyini ifadə edən frazeologizmlərin zənginliyi dildə çox işlədilməsi alimlərin diqqətinə səbəb olmuşdur. Bir sıra frazeoloji vahidlər, məsələn, *under the shadow of* insan düşüncəsinin nəticələrini əks etdirən mürəkkəb dil sisteminin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətini göstərir. İngilis dilində *shadow* (kölgə) sözü müxtəlif elm sahələrində geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Dilçilik araşdırmalarında ingilis dilində *of* qoşması ilə işlənən söz birləşmələrinin işlənmə tezliyi və nəticədə onun bütün ingilis dilindəki qoşmalı söz birləşmələrinin təxminən 70%-ni təşkil etməsi və bütün üslublar üçün səciyyəvi olması qeyd edilir. “2300–2500 işarəlik çap səhifəsində bir bədii ədəbiyyatda 16, 3 elmi nəsrə isə 17 *of* qoşması ilə işlənmiş belə vahidlərə rast gəlinir” (Suçkova, 1998, s. 5). British National Corpus (BNC) statistikasına görə, *under the shadow of* ifadəsi ən çox bədii üslubda (13), qeyri-akademik (9) və akademik (7) üslublarda, həmçinin, qəzet dilində (5) işlənir. Tədqiq olunan 500 korpus nümunəsindən 121-i (24%) əsas meyara – mənfi subyektiv-qiyətləndirici komponentə uyğun gəldiyinə görə təhlil üçün seçilmişdir (Arsentyeva, 1989, s. 47). Frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri dedikdə onların mənası və mənaya xas xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Daha dəqiq desək, bu, frazeoloji birləşmənin yalnız tək-tək sözlərin mənasından ibarət olmayıb, bütöv olaraq spesifik mənəni ifadə etməsi, həm də bu mənənin müəyyən kontekstə, emosiyaya və ya kommunikativ funksiyaya bağlı olması deməkdir. Burada frazeoloji mənənin bütövlüyü, birləşmənin konkret, faktiki mənası, yəni nəyi ifadə etməsi (denotativ mənası), əlavə mənalar, emosional, qiymətləndirici çalarlar, ironiya, hörmət və s. kimi əlavə semantik elementləri (konnotativ mənası) əsas məsələdir.

Ümumiyyətlə, frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri onların mənasının bütövlüyü, metaforikliyi, emosional və qiymətləndirici çalarları və kontekstə bağlılığı ilə müəyyən olunur. Müasir ingilis dilinin frazeoloji vahidləri lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edərək mədəni irsi, idrak nümunələrini, eləcə də özünəməxsus semantik mexanizmləri əks etdirir. Həm sinxron, həm də diaxron yanaşmalar, eləcə də korpus əsaslı məlumatlar əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu

xüsusiyyətlər ingilis dilinin ifadə və ünsiyyət imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir. Frazeoloji vahidlərin tədqiqi uzun müddətdir ki, dilçilikdə mərkəzi mövqedə dayanır. Müasir ingilis dilində frazeolər yalnız lüğətin zənginləşməsinə deyil, həm də məcazi mənə, emosional çalar və sosial-mədəni incəliklərin çatdırılmasına xidmət edir. Onlar forma baxımından sabillik nümayiş etdirir, lakin çox vaxt müəyyən semantik qeyri-şəffaflıq da göstərilir.

Müasir ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri, xüsusilə çoxmənalılıq və sinonimlik aspektləri zəngindir. Onların mənasının onun ayrı-ayrı komponentlərinin mənasından çıxarıla bilmə dərəcəsi semantik cəhətlərinin müəyyənlişməsində əsas rol oynayır. Frazeoloji vahidlər çox vaxt metafor və metonimiyaya əsaslanır. Semantik motivasiya müəyyən frazemə məhz həmin mənəyə malik olmasının səbəbini izah edir, bu da çox vaxt metaforik proyeksiya və ya tarixi kontekstdən qaynaqlanır. İngilis dilinin frazeoloji birləşmələrini semantik baxımdan üç qrupa ayırmaq olar:

1. Tam şəffaf ifadələr. Bu ifadələrin mənası komponentlərdən çıxarıla bilir. Məsələn, *to lose one's temper* (hirsələnək).

2. Qismən şəffaf ifadələr. Bunlarda metaforik element mövcuddur. Məsələn, *to burn the midnight oil* (gecəyarısına qədər işləmək).

3. Qeyri-şəffaf ifadələr. Belə birləşmələrin hissələrindən mənə çıxarılmır. Məsələn, *red herring* (əsas mövzudan yayındıran faktor).

Frazeoloji birləşmələrin semantik şəffaflığı öyrənmə asanlığına təsir göstərir, qeyri-şəffaf idiomlar başqa dilin nümayəndələri üçün daha çətin olur. Frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq və semantik genişlənmənin əhəmiyyəti çoxdur. Konstruktiv dilçilik baxımından frazeoloji vahidlər sosial razılaşma əsasında formalaşmış dil konstruksiyalarının kateqoriyalasdırılmasına töhfə verir. Bu baxımdan insan dilləri konstruksiyaların məcmusu kimi təsvir oluna bilər (Gobbo, 2019, s. 79). Bəzi frazeolər kontekstdən asılı olaraq bir neçə mənə qazana bilər. Məsələn, *to break the bank* ifadəsi hərfi mənədə “qumarxanadakı pulu tükətmək”, məcazi mənədə isə “çox baha olmaq” deməkdir. Çoxmənalılıq frazeoloji birləşmələrin yeni ünsiyyət situasiyalarına uyğunlaşmasını təmin edir və onların dildə yaşamasına şərait yaradır.

COCA korpusu (1990-2019) üzrə müəyyən edilmişdir ki, *break the ice* 3,840, *kick the bucket* 742, *spill the beans* 1,204 dəfə istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, şəffaf və ya qismən şəffaf idiomlar gündəlik nitqdə daha çox işlədilir. Bu, onların daha asan anlaşıla bilməsi ilə bağlı ola bilər. Bir çox vahidlərin semantik xüsusiyyətləri tarixi dəyişikliklərin məhsuludur. *by and large* (ümumilikdə) ifadəsi dənizçilik terminologiyasından, *throw in the towel* (təslim olmaq) isə boksdan götürülmüşdür. Zamanla sözün hərfi mənası unudularaq ifadələrdə semantik qeyri-şəffaflıq artmışdır.

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlər bir neçə əsas semantik funksiyaya malikdir. Onlar ekspressiv funksiyanı yerinə yetirərək nitqi daha rəngarəng və emosional edir. Obrazlılıq funksiyası ilə frazeoloji birləşmələrdə konkret və abstrakt mənələr ifadə olunur. Fikrin qısa və anlaşılan formada çatdırılmasını təmin etməkdə kommunikativ funksiya böyük əhəmiyyətə malikdir. Frazeoloji vahidlərin mədəni funksiyası ingilis dilinə xas dünyagörüşünü əks etdirir. Beləliklə, frazeoloji vahidlərin semantikasının öyrənilməsi həm dilin mənasını, həm də nitq üslubunu zənginləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, R. (2018). Dildə frazeoloji vahidlərin klassifikasiyası. *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi)*, 5, 3–6.
2. Arsent'eva, E.F. (1989). *Sopostavitel'nyi analiz frazeologicheskikh edinits*. KU.
3. Gobbo, F. (2019). *Constructive Linguistics for Computational Phraseology: The Esperanto Case*. EUROPHRAS. https://doi.org/10.26615/978-2-9701095-6-3_010
4. Həjiyeva, L.E. (2024). The subject of phraseology and the problem of its systematic study. *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri*, 2, 88–92.

5. Məmmədzaadə, K. (2008). *İngiliscə-azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət*. Qafqaz Universiteti nəşri.
6. Mirzəyeva, A. (2018). Cümlə şəklində olan frazeologizmlər. *İpək yolu*, 2, 115–121.
7. Mirzəliyeva, M. (2009). *Türk dillərinin frazeologiyası*. Nurlan.
8. Naciscione, A. (2010). *Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse*. John Benjamins Publishing Company.
9. Ogdanova, T.Ts. (2000). *Zoomorphic Lexicon as a Fragment of the Russian Linguistic Picture of the World*. Abstract of Candidate of Philological Sciences Dissertation. Irkutsk State Pedagogical University.
10. Raymond W., Gibbs Jr. (n.d.). *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding*. <https://share.google/8tZlJvWIWqKt1hxiQ>
11. Roland, K. (2011). *Phraseological dictionary*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
12. Suchkova, S.A. (1998). *Substantivnoe slovosochetanie s predlogom OF v dinamike vyskazyvaniya*. Dis.kand. filol. nauk.

Daxil oldu: 04.11.2025

Qəbul edildi: 14.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/90-99>

Şamama Əmirova

Laçın rayon 10 №-li tam orta ümumtəhsil məktəbi

<https://orcid.org/0009-0008-6540-2883>

amirovashamama@gmail.com

Müəllimlərin peşə stressi: maneə yaradan və motivasiya edən amillər

Xülasə

Müasir dövrdə müəllimlərin peşə fəaliyyəti artan iş yükü, sosial gözləntilər və idarəetmə tələbləri fonunda daha mürəkkəb xarakter almışdır. Bu proses müəllimlərin peşə stressi ilə qarşılaşma ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bununla yanaşı, müəllimlik peşəsində onları motivasiya edən, peşəkar inkişaflarına dəstək olan stress mənbələri də mövcuddur. Təqdim olunan məqalədə müəllimlərin peşə fəaliyyəti zamanı yaşadıkları stress amilləri maneə yaradan və motivasiya edən aspektlər üzrə təhlil edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi müəllimlərin peşə stressinə səbəb olan faktorları müəyyənləşdirmək və bu stressin onların peşə motivasiyasına təsirini araşdırmaqdır. Araşdırma keyfiyyət tədqiqat metoduna əsaslanaraq ümumtəhsil müəssisələrində çalışan 12 müəllimin iştirakı ilə aparılmışdır. Məlumatlar yarı-strukturlaşdırılmış müsahibələr vasitəsilə toplanmış və məzmun təhlili üsulu ilə təhlil edilmişdir.

Nəticələr göstərir ki, sənədləşmə yükünün çoxluğu, şagird davranışları, valideynlərin haqsız münasibətləri, aşağı maaş və dərsliklərlə bağlı çətinliklər müəllimlər üçün əsas maneə yaradan stress amilləridir. Bununla yanaşı, şagird nailiyyətləri, peşəkar inkişaf imkanları, müsbət məktəb mühiti və sosial dəstək mexanizmləri müəllimlərin motivasiyasını artıran mühüm faktorlar kimi çıxış edir. Həmçinin, müəllimlər motivasiya edən stressin iş həvəsini artırdığını, maneə yaradan stressin isə psixoloji yorğunluq yaratdığını bildiriblər. Məqalədə əldə olunan nəticələr əsasında psixoloji dəstək proqramları, valideynlərlə maarifləndirmə tədbirləri, sənədləşmənin sadələşdirilməsi, dərsliklərin təkmilləşdirilməsi və sosial fəaliyyət imkanlarının artırılması tövsiyə olunmuşdur.

Açar sözlər: *peşə stressi, stress mənbələri, müəllimlik, motivasiya edən stress, maneə yaradan stress*

Shamama Amirova

Lachin District Secondary School No. 10

<https://orcid.org/0009-0008-6540-2883>

amirova.shamama@gmail.com

Teachers' Professional Stress: Factors that Create Obstacles and Motivate Them

Abstract

In the modern education system, teachers' professional activity has become increasingly complex against the backdrop of an expanding workload, growing social expectations, and rising administrative demands. This process significantly increases the likelihood of teachers encountering occupational stress. At the same time, the teaching profession also involves stress-related sources that motivate teachers and support their professional development. The present article analyzes the stress factors experienced by teachers during their professional activities from both hindering and motivating perspectives. The main aim of the study is to identify the factors that cause occupational stress among teachers and to examine the impact of this stress on their professional motivation.

The study is based on a qualitative research approach and was conducted with the participation of 12 teachers working in general education institutions. Data were collected through semi-structured interviews and analyzed using the content analysis method.

The findings indicate that an excessive documentation workload, student behavior problems, unfair attitudes of parents, low salaries, and difficulties related to textbooks constitute the primary hindering stress factors for teachers. In contrast, student achievements, opportunities for professional development, a positive school environment, and social support mechanisms emerge as important factors that enhance teachers' motivation. Moreover, teachers reported that motivating stress increases their enthusiasm for work, whereas hindering stress leads to psychological exhaustion.

Based on the findings obtained in the article, the implementation of psychological support programs, awareness-raising activities for parents, simplification of documentation procedures, improvement of textbooks, and expansion of social activity opportunities are recommended.

Keywords: *occupational stress, sources of stress, teaching profession, motivating stress, hindering stress*

Giriş

Müasir dövrdə təhsil sistemində baş verən sürətli dəyişikliklər, sosial gözləntilərin artması və müəllimlərin üzərinə düşən çoxşaxəli məsuliyyətlər onların peşə fəaliyyətində stress faktorunun əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Müəllimlik peşəsi uzun illərdir ki, yüksək emosional yük və psixoloji gərginliklə xarakterizə olunan sahələrdən biri kimi qiymətləndirilir (Akman və Abaslı, 2016; Biber və digərləri, 2019). Müəllimlərin yaşadıkları stress yalnız onların fərdi rifahına deyil, eyni zamanda, tədrisin keyfiyyətinə, şagird nailiyyətlərinə və ümumilikdə təhsil sisteminin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir (Gencer, 2021).

Stress anlayışı əsasən mənfi kontekstdə anlaşılsa da, stress yalnız destruktiv deyil, eyni zamanda, müəyyən hallarda motivasiyaedici və inkişafetdirici rol oynaya bilər. Bu baxımdan, müəllimlərin peşə fəaliyyətində qarşılaşdıqları stressin ikili xarakter daşması – həm maneə yaradan, həm də motivasiya edən tərəflərinin mövcudluğu – xüsusi elmi maraq doğurur (Göksoy və Argon, 2014). Müsbət stress müəllimlərin yaradıcılığını, təşəbbüskarlığını və peşəkar inkişafını stimullaşdırma bildiyi halda, maneə yaradan stress uzunmüddətli psixoloji yorğunluğa, motivasiya itkisinə və peşədən uzaqlaşma meyillərinə səbəb ola bilər (Yanardağ və Dikmen, 2020).

Müəllimlik peşəsində stressin mövcudluğu bir çox tədqiqatlarda empirik olaraq sübut edilmişdir. Zurlo və həmkarlarının (2007) araşdırmasına əsasən, müəllimlərin yaşadıkları stress əsasən təşkilati faktorlar və iş-mükafat balansının pozulması ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda, müəllimlərin əməkhaqqı, sosial statusu və cəmiyyət tərəfindən qiymətləndirilmə səviyyəsi də stressin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Zurlo və digərləri., 2007).

Argon və Ateş (2007) müəllimlərin stress mənbələri arasında şagird sayı, həmkarlarla münasibətlər və məktəbdaxili ünsiyyət problemlərini ön plana çəkmişdir. Yanardağ və Dikmen (2020) isə valideynlərin haqsız şikayət mexanizmlərinin müəllimlərin peşə nüfuzuna mənfi təsir göstərdiyini və bu vəziyyətin stress səviyyəsini artırdığını vurğulamışdır. Həmçinin, müəllim nüfuzunun azalması, onların öz peşə rollarını dəyərsiz hiss etmələrinə və motivasiya itkisinə səbəb ola biləcəyini qeyd etmişdir. Digər tərəfdən, motivasiya edən stress anlayışı müəllimlərin işə bağlılığını artıran mühüm psixoloji faktor kimi təqdim olunur. Yücel və digərlərinin (2019) tədqiqatı göstərir ki, müəllimlərin əməyinin tanınması və rəhbərlik tərəfindən dəstəklənməsi onların peşə stressini daha konstruktiv şəkildə qəbul etmələrinə imkan yaradır. Bu nəticələr Hiçyılmazın (2020) araşdırması ilə də uyğunluq təşkil edir.

Peşə stressinin müəllimlərə təsiri və nəticələri ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar da mövcuddur. Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, müəllimlərin yaşadıkları stress onların ailə həyatı, sosial münasibətləri və emosional rifahı üzərində ciddi təsirlər yarada bilər (Engin və İpek, 2020). Peşə stressinin uzunmüddətli təsiri isə müəllimlərin iş performansının azalması, peşə yanması və psixoloji problemlərlə nəticələnə bilər (Yıldırım, 1991; Yılmaz və digərləri, 2006). Digər tərəfdən, düzgün idarə olunan stress müəllimlərin özünə inamını artıraraq, onları daha məhsuldar və məqsədyönlü fəaliyyətə sövq edə bilər (Göksoy və Argon, 2014).

Beynəlxalq tədqiqatlar müəllimlərin peşə stressinin əsas mənbələri kimi iş yükünün çoxluğu, valideynlərlə münasibətlərdə yaşanan gərginlik, şagird davranış problemləri, təşkilati dəstəyin zəifliyi

və sosial qiymətləndirmənin aşağı səviyyədə olmasını göstərir (Argon və Ateş, 2007; Zurlo və digərləri, 2010; Van Dick və Wagner, 2001).

Bununla yanaşı, müəllimlərin əməyinin tanınması, rəhbərliyin dəstəyi və şagirdlərin nailiyyətləri kimi amillər onların stressi motivasiyaedici faktor kimi qəbul etmələrinə səbəb ola bilər (Yücel və digərləri, 2019; Gölezlioğlu və Ünal, 2023).

Müəllimlərin peşə stressi ilə bağlı aparılan çoxsaylı beynəlxalq araşdırmalara baxmayaraq, motivasiya edən və maneə yaradan stress anlayışlarının eyni tədqiqat çərçivəsində müqayisəli şəkildə araşdırılmasına daha az rast gəlinir.

Xüsusilə Azərbaycan kontekstində müəllimlərin peşə stressinin bu ikili strukturu ilə bağlı aparılmış sistemli elmi tədqiqatlara rast gəlinmir. Bu fakt mövzunun elmi yeniliyini və aktuallığını daha da artırır. Bu baxımdan, müəllimlərin maneə yaradan və motivasiya edən peşə stressinin mənbələrinin, nəticələrinin və stresslə mübarizə strategiyalarının araşdırılması həm elmi, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir. Tədqiqat nəticələrinin təhsil siyasətinin formalaşdırılması, məktəb idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və müəllimlər üçün psixoloji dəstək mexanizmlərinin yaradılmasına töhfə verəcəyi gözlənilir.

Tədqiqat

“Müəllimlərin peşə stressi: maneə yaradan və motivasiya edən amillər” mövzusunda aparılmış tədqiqat müəllimlərin peşə fəaliyyətində qarşılaşdıqları maneə yaradan və motivasiya edən stress növlərini daha dərinlən anlamaq məqsədilə keyfiyyət tədqiqat metodu ilə dizayn edilmişdir. Keyfiyyət yanaşmanın seçilməsi tədqiqat obyektinin – müəllimlərin fərdi təcrübələri, emosional reaksiyaları və subyektiv dəyərləndirmələri – statistik göstəricilərdən daha çox mənalardan və yaşantıların öyrənilməsinə tələb etməsi ilə əsaslandırılır. Keyfiyyət tədqiqatları fərdlərin hadisələri necə qavradığını və onlara hansı mənalara yüklədiyini ortaya çıxarmaq baxımından daha çevik və dərin məlumat təqdim edir (Yanaradağ və Dikmen, 2020).

Tədqiqat fenomenoloji yanaşmaya əsaslanmışdır. Fenomenoloji metod fərdlərin müəyyən bir fenomenlə bağlı yaşadıkları təcrübələrin mahiyyətini üzə çıxarmağı hədəfləyir. Bu yanaşma çərçivəsində müəllimlərin peşə stressini necə dərk etdikləri, stressi hansı hallarda maneə yaradan, hansı hallarda isə motivasiya edən amil kimi qiymətləndirdikləri araşdırılmışdır. Fenomenoloji yanaşma müəllimlərin real iş mühitində qarşılaşdıqları çətinlikləri və müsbət təcrübələri onların öz baxış bucağından təqdim etməyə imkan verir (Lazarus və Folkman, 1984).

Tədqiqat 2024–2025-ci tədris ilində Şərqi Zəngəzur Regional Təhsil İdarəsinə tabe olan ümumtəhsil müəssisələrində aparılmışdır. İştirakçıların seçilməsində qeyri-təsadüfi məqsədli seçmə üsulundan istifadə olunmuşdur. Məqsədli seçmə tədqiqat mövzusu ilə birbaşa əlaqəli olan və araşdırılan fenomen haqqında zəngin məlumat verə biləcək fərdlərin seçilməsinə imkan yaradır. Bu tədqiqatda məqsədli seçmə müəllimlərin peşə stressini birbaşa təcrübə edən əsas qrup olmasını nəzərə alaraq tətbiq edilmişdir (Göksoy və Argon, 2014).

Tədqiqatda müxtəlif yaş qruplarını, fənn sahələrini və iş təcrübəsini təmsil edən ümumilikdə 12 müəllim iştirak etmişdir. İştirakçıların peşə təcrübəsinin müxtəlifliyi müəllimlərin stressi fərqli aspektlərdən dəyərləndirməsinə və mövzunun daha geniş çərçivədə araşdırılmasına şərait yaratmışdır. Tədqiqat iştirakçılarının demografik məlumatları Cədvəl 1-də qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 1.
İştirakçıların demoqrafik məlumatları

Göstərici	Dəyişən	N
Cinsiyyət	Kişi	1
	Qadın	11
Yaş	25-35	3
	36-45	5
	46 yaş və üzəri	4
Təhsil	Ali	11
	Orta-ixtisas	1
İxtisas	İbtidai sinif	5
	Azərbaycan dili	3
	Kimya	1
	Biologiya	1
	İngilis dili	1
	İnformatika	1
İş stajı	4-8 il	2
	9-13 il	1
	14-18 il	3
	19 il və üzəri	6

Cədvəl 1-də göründüyü kimi, müsahibədə iştirak edən müəllimlərin 1-i kişi, 11 nəfəri isə qadındır. Yaş səviyyəsinə görə müəllimlərin 3 nəfəri 25-35 yaş, 5-i 36-45 yaş, 4-ü isə 46 yaştan yuxarı yaş kateqoriyasındadır. Müsahibədə iştirak etmiş müəllimlərin 11-i ali təhsilli, 1-i isə orta-ixtisas təhsilinə sahibdir. Onlardan 5-i ibtidai sinif müəllimi, 3-ü Azərbaycan dili, 1-i kimya, 1-i biologiya, 1-i ingilis dili, 1 nəfəri isə informatika fənnindən tədris aparır. İş stajı bölməsinə nəzər saldıqda, 2-i 4-8 il, 1-i 9-13 il, 3 müəllim 14-18 il, 6 nəfərin isə 19 ildən yuxarı iş stajına malik olduğu məlum olur.

Məlumatların toplanması üçün yarı strukturlaşdırılmış müsahibə üsulundan istifadə olunmuşdur. Yarı strukturlaşdırılmış müsahibələr tədqiqatçıya əvvəlcədən müəyyən edilmiş suallar əsasında məlumat toplamaqla yanaşı, respondentlərin cavablarına uyğun olaraq əlavə suallar vermək və mövzunu daha dərinlən araşdırmaq imkanı yaradır. Bu üsul müəllimlərin stresslə bağlı şəxsi təcrübələrini sərbəst şəkildə ifadə etmələrinə şərait yaratmışdır (Engin və İpek, 2020).

Müsahibə sualları tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq hazırlanmış və müəllimlərin motivasiya edən peşə stressi mənbələrini, maneə yaradan peşə stressi amillərini, stressin psixoloji və peşəkar nəticələrini, stresslə mübarizə strategiyalarını əhatə etmişdir. Hər bir müsahibə təxminən 45–50 dəqiqə davam etmiş və respondentlərin razılığı ilə qeydə alınmışdır. Etik prinsiplərə uyğun olaraq iştirakçılara tədqiqatın məqsədi izah edilmiş, onların anonimliyi və məxfiliyi təmin edilmişdir.

Aparılmış keyfiyyət tədqiqatı nəticəsində müəllimlərin peşə fəaliyyəti zamanı yaşadıkları stresslə bağlı zəngin və çoxşaxəli məlumatlar əldə edilmişdir. Əldə olunmuş məlumatlar “məzmun təhlili” üsulu ilə təhlil edilmişdir. Məlumatların təhlili prosesi bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir. İlk mərhələdə müsahibə qeydləri dəfələrlə oxunaraq ilkin kodlar müəyyən edilmişdir. Daha sonra oxşar məna daşıyan kodlar birləşdirilərək kateqoriyalar formalaşdırılmış və dörd əsas tematik istiqamətdə qruplaşdırılmışdır: (1) motivasiya edən peşə stressi, (2) maneə yaradan peşə stressi, (3) stressin təsiri və nəticələri, (4) stresslə mübarizə strategiyaları. Bu temalar müəllimlərin real peşə təcrübələrini əks etdirməklə yanaşı, mövcud elmi ədəbiyyatda qeyd olunan nəticələrlə də uyğunluq təşkil edir (Argon və Ateş, 2007; Yanardağ və Dikmen, 2020). Məzmun təhlili keyfiyyət məlumatlarının sistemli şəkildə kodlaşdırılması və tematik kateqoriyalar altında qruplaşdırılması yolu ilə məlumatların mənalandırılmasını təmin edir. Bu üsul müəllimlərin müsahibələrdə ifadə etdikləri fikirlərin ümumi məntiqi çərçivədə təhlil olunmasına imkan vermişdir (Yıldırım, 1991).

Qruplara ayrılmış məlumatlar cədvəllər vasitəsilə göstərilmişdir. Cədvəllərdə peşə stressi ilə bağlı müxtəlif kodlara yer verilmişdir. Hər bir kodun qarşısında “F” qeyd olunmuşdur ki, bu da həmin kodun neçə dəfə təkrarlandığını bildirir. Cədvəllərin alt hissəsində kodların izahları verilmiş və bu kodlara uyğun respondentin fikri olduğu kimi göstərilmişdir.

Müəllimləri motivasiya edən peşə stressi ilə bağlı tapıntılar: Tədqiqatda iştirak edən müəllimlərin motivasiya edən peşə stress mənbələri haqqında fikirləri qruplaşdırılaraq, Cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

Motivasiya edən peşə stressinin mənbələri

Kateqoriya	Kod	f
Təqdir və tanınma	Rəhbərliyin dəstəyi	8
	Əməyin qiymətləndirilməsi	8
	Mükafatlar	7
	Valideyn dəstəyi və hörməti	5
Şagirdlər	Uğurları	11
	Dərsə maraq göstərməsi	8
	Minnətdarlığı və sevgisi	7

Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi, müəllimləri motivasiya edən peşə stress mənbələri şagirdlərdən qaynaqlanan stress, təqdir və tanınma ilə əlaqəli stress mənbələridir. Təqdir və tanınma dedikdə, buraya rəhbərliyin müəllimləri dəstəkləməsi (f8), müəllimlərin əməyinin qiymətləndirilməsi (f8), mükafatlar (f7), valideynlərin müəllimlərə hörməti və etimadı (f5) nəzərdə tutulur. Müəllimləri motivasiya edən digər stress mənbələri isə şagirdlərdən qaynaqlanır. Kodlarda da qeyd olunduğu kimi, şagirdlərin məktəb daxilində və məktəbdən kənarda göstərdiyi uğurları (f11), onların imtahan nəticələrinin yüksək olması, dərslərə maraq göstərmələri (f8), müəllimlərin əməyini qiymətləndirmələri və müəllimləri sevmələri (f7) müəllimlərdə motivasiya edən stressə səbəb olmuşdur. İştirakçıların alt kateqoriyalarla bağlı bəzi fikirləri aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir:

“Valideynlərin mənim barəmdə kənar yerlərdə söylədikləri müsbət fikirlər məndə motivasiya edən peşə stressi yaradır. Həmişə istəmişəm ki, bir müəllim kimi valideynlərin gözündə dəyərli olum, məsuliyyətsiz müəllim obrazı yaratmayım. Çünki cəmiyyət içində biz müəllimləri tanıdan da, bəzən gözədən salan da valideynlər olur. Valideynlərin mənə göstərdiyi yüksək rəğbət, inam və dəyər isə mənə daha məsuliyyətli və peşəkar olmağa sövq edir. Bu, mənim üçün həm də motivasiyadır.” (M2).

Direktorumuz tərəfindən motivasiya edən stress yaşamışam. İkinci iş yerimdə direktorumuz məndən çox gənc idi, amma hər zaman mənə motivasiya verirdi, mənim əməyimi hər zaman qiymətləndirirdi. Mənə digər müəllimlərə misal çəkirdi. Həmişə deyirdi ki, bu müəllimdən heç bir valideyn narazılıq etmir, çünki yaxşı işləyir. Bundan sonra mən işimə daha məsuliyyətlə yanaşırdım. Çalışdırdım ki, heç səhv etməyim. (M5).

Bu yaxınlarda 6-cı siniflərə monitorinq oldu. Mən onların həm sinif rəhbəri, həm də fənn müəllimi idim. Onlara görə çox stress keçirdim. Amma bu müsbət, yəni, motivasiya edən stress idi. Çünki onların yaxşı nəticələri mənə çox sevindirdi. Onda mən şagirdlərimlə bərabər özüm ilə də qürur duyurdum. Çünki demək ki, mən bu uşaqlar üçün nəşə edə bilmişəm. Bu mənə çox müsbət təsir elədi. (M6).

Nəticələr göstərir ki, müəllimlər daha çox şagirdlərinin uğurlarına (f 11) görə motivasiya edən stress yaşayırlar. Digər motivasiya edən stress mənbələrinə isə, demək olar ki, oxşar nəticələr göstərmişdir.

Müəllimlərin maneə yaradan peşə stressi ilə bağlı tapıntılar: Müəllimlərin maneə yaradan peşə stress mənbələri haqqında düşüncələri qruplaşdırılaraq, Cədvəl 3-də verilmişdir.

Maneə yaradan peşə stress mənbələri

Kateqoriya	Kod	f
Şagird	Dərsə marağın olmaması və etinasız münasibət	8
	Davranış pozuntuları	7
	Zəif akademik nəticələr	5
Validəyn	Validəynlərin yüksək gözləntiləri və hörmətsiz yanaşması	11
	Haqsız şikayətlər	8
	Uşaqlara nəzarətsizlik və tədris prosesində passiv iştirak	7
İdarəetmə	Qeyri-mütəşəkkil idarəçilik	8
	Rəhbərlik tərəfindən verilən ədalətsiz qərarlar və əməyin qiymətləndirilməməsi	7
	Yoxlamalar	3
Dərslik və materiallar	Resursların çatışmazlığı	10
	Dərsliklərin şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olmaması və çətinliyi	6
Bürokratik işlər	Sənədləşmə və yazı işlərinin çoxluğu	9
	Tələblərin yüksək olması	7
İqtisadi problemlər	Aşağı əmək haqqı	7
	Maddi problemlər	4

Cədvəl 3-də də qeyd olunduğu kimi, müəllimlərin maneə yaradan stress mənbələri şagirdlərdən qaynaqlanan stress, valideynlərdən qaynaqlanan stress və idarəetmədən qaynaqlanan stress olaraq qruplaşdırılmışdır. Şagirdlərdən qaynaqlanan stress dedikdə, onların dərsə marağının olmaması, məktəbə və dərsə qarşı etinasız münasibətlər (f8), davranış pozuntuları (f7), zəif akademik nəticələr (f5) nəzərdə tutulur. Validəynlərdən qaynaqlanan stressə isə, valideynlərin yüksək gözləntiləri və müəllimlərə qarşı hörmətsiz davranışları (f11), uşaqları nəzarətsiz qoymaları, haqsız şikayətlər (f8) və tədris prosesində passiv iştirak (f7) aid edilir. İdarəçilərin qeyri-mütəşəkkil olması (f8), Rəhbərlik tərəfindən verilən ədalətsiz qərarlar və əməyin qiymətləndirilməməsi (f7), yoxlamaların təşkil olunması (f3) idarəetmədən qaynaqlanan stress mənbələridir. Həmçinin, əyani vəsaitlərin və resursların əlçatan olmaması (f10), dərsliklərin şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olmaması və çətinliyi (f6) müəllimlərin işlərinə çətinlik yaradaraq, onların stress yaşamalarına səbəb olmuşdur. Müəllimləri narahat edən və onlarda stressə səbəb olan digər bir məsələ isə iş yükünün və yazı işlərinin çoxluğu (f9), qarşıya qoyulmuş tələblərin yüksək olması (f7), bunun qarşılığında isə əmək haqqının aşağı (f7) olması və iqtisadi problemlərin (f4) yaranmasıdır. İştirakçıların alt kateqoriyalarla bağlı bəzi fikirləri aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir: “Bu yaxınlarda valideynlərdən biri rəhbərliyə zəng vurub yalan məlumat verib ki, guya müəllim dərsdə telefonla məşğul olur. Amma qətiyyənlə elə bir şey olmayıb. Sadəcə bütün şagirdlər kimi, həmin valideynin də övladından dərs oxumasını tələb etdiyim üçün olub mənimlə düşmə. Bunun üstündə məktəb direktoru gəlib, yoxlama gəlib. Validəynin yalan məlumatına görə mən nə qədər stress yaşamışam. Bu məsələyə də qiymətin düzgün verilməməsi məni həvəsdən salıb. Artıq həmin sinif dərs keçmək istəmirəm.” (M8).

“Peşə stressində maneə yaradan stress mənbələrdən biri, dərsliyin uşağın yaşına uyğun olmamasıdır. O, çox narazılıq yaradır, çünki müəllimin qarşısında çox maneələr olur. Uşağı istədiyini kimi başa sala bilmirsən, dərslikdəki məlumatlar uşağın yaş səviyyəsinə uyğun gəlmir, yəni, dediyini uşaq başa düşmür. Özəlliklə ibtidai sinif dərslikləri, o yaşda uşaqlar üçün çox çətin tərtib olunub. Övvəl yuxarı siniflərdə keçirilən dərslər, indi ibtidai siniflərə salınıb.” (M5).

“Maneə yaradan stress mənbələrindən biri də müəllimin yazı işlərinin həddindən artıq çox olmasıdır. Bütün siniflərdə summativ qiymətləndirmə, bütün jurnalların yazılması, o qiymətlərin jurnalın arxasına, qiymətləndirmə cədvəlinə, hesabatlara, şəxsi işlərə yazılması. Formativ jurnalların, aylıq hesabatların işlənməsi. Eyni yazının bir çox yerlərə təkrar yazılması, sinif rəhbərinin gündəliyi, jurnalın işlənməsi, icmalın işlənməsi, bunları çatdırma bilməmə narahatlığı olur. Mən informatikadan tədris aparıram, bizim fənnlərdə böyük summativ qiymətləndirmə bütün siniflərdə yoxdur. Amma

Azərbaycan dili, riyaziyyat, ingilis dili müəllimlərinə yazığım gəlir. Onlarda bütün siniflərdə BSQ var. Sənədləşmə lazımdır, amma bir yerə yazasan. Eyni yazını dəfələrlə yazmağın nə mənası var. Yazı yazmaqdan dərs keçə bilmirik.” (M10).

Nəticələr təhlil edilərkən, müəllimlərin daha çox valideynlərin yüksək gözləntiləri və hörmətsiz yanaşmaları (f 11) səbəbindən maneə yaradan stress yaşadığı məlum olur. Resurs çatışmazlığı (f 10), sənədləşmə və yazı işlərinin çoxluğu (f 9) müəllimlərin növbəti yüksək peşə stressi yaradan amilləridir. Bu təhlildə maraqlı digər bir məqam isə şagirdlərin və idarəetmənin həm maneə yaradan, həm də motivasiya edən peşə stressi qaynağı olmasıdır.

Peşə stressinin təsiri və nəticələri ilə bağlı tapıntılar.

Müəllimlərin maneə yaradan və motivasiya edən peşə stressinin təsiri və nəticələri haqqında olan düşüncələrini ehtiva edən kateqoriyalar və bu kateqoriyaların kodları Cədvəl 4 və Cədvəl 5-də verilmişdir.

Cədvəl 4.

Maneə yaradan peşə stressinin təsirləri

Kateqoriya	Kod	F
Fiziki və emosional təsirlər	Əsəbilik	10
	Motivasiyanın azalması və ruh düşkünlüyü	10
	Titrəmə və ürək döyüntüsünün artması	4
İş və peşəkar inkişafa təsiri	İş həvəssiz yanaşma	8
	Effektivliyin azalması	7
	Özünü inkişafdan qaçmaq	4

Cədvəl 4 -də peşə stressinin təsirləri və nəticələri ilə bağlı müəllimlərin fikirləri qeyd olunmuşdur. Bu təsirlər iki kateqoriya əsasında (fiziki və emosional təsir, iş və şəxsi inkişafa təsiri) qruplaşdırılmışdır. Maneə yaradan stress zamanı müəllimlər, əsəbilik (f10), titrəmə və ürək döyüntüsünün artması (f4), motivasiyanın azalması və ruh düşkünlüyü (f10) kimi fiziki və emosional təsirlərə məruz qaldığı məlum olmuşdur. Belə ki, maneə yaradan stress müəllimlərin iş həyatına və şəxsi inkişafına mənfi təsir göstərmiş, onlarda effektivliyin azalması (f7), işə həvəssiz yanaşma (f8), özünü inkişafda həvəsli olmamaq (f4) kimi müşahidə edilmişdir. M 5 bunu belə izah edir ki, “maneə yaradan stress yaşayanda əsəbi və halsız oluram, fiziki gərginlik hiss edirəm.” M 1 isə “...təzyiqim qalxır, ürək döyüntülərim artır və bir dərman içmədən özümə gələ bilmirəm” deyər vurğulayır. M7 maneə yaradan stressin işin effektivliyinə təsir etdiyini bu sözlərlə ifadə edir: “Maneə yaradan stress yaşayanda diqqətim yayınmağa başlayır, səhvlərim çoxalır, dərs prosesinin axıra kimi getmədiyini görürəm, həmin günün mövzusunı tez-tez keçdiyimi hiss edirəm və anlayıram ki, bu gün mənim günüm deyil. Ən pisi isə şagirdlərimin bundan təsirləndiyini hiss etməyimdirdir.” “.....belə vəziyyətlərdə nəinki özünü inkişaf etdirmək, heç evdən çölə çıxmaq belə istəmirəm. Hamıdan, hər şeydən uzaqlaşmaq istəyirəm. İşdən belə....” (M2).

Cədvəl 5.

Motivasiya edən peşə stressinin təsirləri

Kateqoriya	Kod	f
Fiziki və emosional təsirlər	Ruh yüksəkliyi və motivasiyanın artması	8
	Sevinc və həyəcan	7
	Sevinc göz yaşları	4
	Güləmsəmə	3
İş və peşəkar inkişafa təsiri	Daha həvəslə çalışmaq və işə sevgi	11
	Yeniliklər axtarmaq və özünü inkişaf etdirmək	9

Müəllimləri motivasiya edən peşə stressi, fiziki və emosional təsir, iş və peşəkar inkişafa təsir kateqoriyaları üzrə təhlil edilmişdir. Nəticələrdən məlum olmuşdur ki, müəllimlər, motivasiya edən stress yaşadığında, ruh yüksəkliyi və motivasiyanın artması (f8), sevinc və həyəcan (f7) kimi müsbət emosional təsirlərlə üzləşirlər. Həmçinin, sevinc göz yaşları (f4), gülümsəmə (f3) kimi fiziki təsirlərlə qarşılaşırlar. Motivasiya edən stress müəllimlərin daha səylə çalışmasına və işlərinə qarşı sevgilərinin artmasına (f11), yeniliklərə açıq olmasına və şəxsi inkişafa maraqlı olmalarına (f9) səbəb olur. M 6 motivasiya edən stressin fiziki və emosional təsirləri haqqında deyir: "...çox sevinirəm və həyəcanlanıram. Hətta bəzən sevincdən ağlamaq da istəyirəm." M 4 motivasiya edən stressin tədris prosesinə müsbət təsir göstərdiyini düşünür: "Motivasiya edən stresslə qarşılaşanda məndə fikir çatdırma, ünsiyyət qurma daha yaxşı olur. Kommunikasiya bacarıqlarım artır və dərsi daha həvəslə keçirəm." "... o mənim hər şeyimə təsir edir. İş həyatıma da təsir edir, fiziki həyatıma da, hər şeyə təsir edir. Mənə motivasiya verir, beynimə yüksək düşüncələr gəlir. İstəyirəm ki, irəli gedim, bundan da yaxşısını edirəm." (M 8).

Müəllimlərin maneə yaradan və motivasiya edən peşə stressinin təsir və nəticələrinə respondentlər, müqayisəli şəkildə aşağıdakı kimi izah vermişlər:

"Maneə yaradan stress yaşadığında özümü həm fiziki, həm mənəvi olaraq çox yorğun hiss edirəm və həmin dövəndə hiss edirəm ki, bunu eyni zamanda şagirdlərim də hiss edir. Çünki belə anların birində şagirdim demişdi ki, çox yorğun və əsəbi görünürsünüz. Mən onda başa düşmüşdüm ki, bu proses şagirdə də birbaşa təsir eləyir. Əksinə, motivasiya edən stress yaşadığında isə çox enerjili oluram, daha yaradıcı oluram. Bütün bunları, şagirdlərimin mənə verdiyi rəylər əsasında bilmişəm ki, doğrudan bu proses sinfə də yansıyırmış." (M12).

"Desəm ki, stress mənim müəllimliyimə təsir eləmir, yalan olar. Kim desə də yalan deyəcək. Çünki müəllimliklə yanaşı, həm də insanıq. Maneə yaradan stress yaşayanda ruh düşkünlüyü yaranır. Əsəbi halda girirsən dərse. Amma dərslər davam etdikcə, artıq hansısa bir növ yadımdan çıxır. Bir az unudursan həmin stressini, amma mütləqdir ki, təsiri olacaq. Hətta çox ciddi stress yaşadığında işindən belə soyuyursan. Motivasiya edən stress yaşadığında isə sinfə sevincli giririk. Dərs daha maraqlı olur, daha həvəslə keçir adam dərsləri. Uşaqlar da hiss edirlər. Müəllim, bu gün çox qəşəngsiniz deyirlər." (M3).

Müqayisəli təhlildən də görünür ki, müəllimlərin həm maneə yaradan stressi, həm də motivasiya edən stressi onların iş həyatlarına olduğu kimi, şəxsi inkişafına təsir göstərir. Motivasiya edən stress müəllimlərdə müsbət nəticələndiyi halda, maneə yaradan stress mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Müəllimlik peşəsində stresslə mübarizə strategiyaları ilə bağlı tapıntılar. Müəllimlərin maneə yaradan stressə qarşı mübarizə üsulları ilə bağlı tapıntılar məzmun təhlili vasitəsilə təhlil olunaraq, Cədvəl 6-da verilmişdir.

Cədvəl 6.
Maneə yaradan stresslə mübarizə strategiyaları

Kateqoriya	Kod	F
Özünü sakitləşdirmə	Dua	5
	Nəfəsalma texnikaları	4
Sosial dəstək	Həmkarlarla münasibət	6
	Rəhbərliklə ünsiyyət	5
	Validəylərlə dialoq	2
Fiziki fəaliyyətlər	Gəzinti	4
	Mütaliə etmək	4
	İdman	3
	Musiqiyə qulaq asmaq	2

Cədvəl 6-da müəllimlərin stresslə mübarizə üsulları haqqında olan fikirləri qruplaşdırılmışdır. 3 kateqoriya müəyyən olunmuşdur. Özünü sakitləşdirmə üsulu ilə stressə qalib gələn müəllimlər dua (f5) və nəfəs texnikalarından (f4) istifadə etmişlər. Bir qrup müəllim isə həmkarları ilə söhbət (f6), rəhbərliklə ünsiyyət (f5), valideynlərlə dialoqlar (f2) kimi sosial dəstək alaraq, maneə yaradan stresslə mübarizə apardıqlarını vurğulamışlar. Tədqiqata qoşulan iştirakçıların bəziləri isə idmanla məşğul olmaq (f3), açıq havada gəzinti (f4), musiqiyə qulaq asmaq (f2), mütaliə etmək (f4) kimi fiziki fəaliyyətlər vasitəsilə stressin öhdəsindən gəldiklərini qeyd etmişlər. Respondentlərin alt kateqoriyalarla bağlı bəzi fikirləri aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir:

“Mən əvvəllər siqaret çəkirdim, siqaretdən istifadə edirdim. Amma indi təmiz havaya çıxaraq, aurası yaxşı olan insanlarla həmsöhbət olaraq və yaxud da xoş əhval-ruhiyə bəxş edən iş yoldaşlarımla dərhləşərək stressimi atmağa çalışıram. Əlavə olaraq, yüngül stressli olanda musiqiyə qulağa asıram ki, stressi atım.” (M4).

“*Stressli olanda dərindən nəfəs alıram. Bir neçə dəfə nəfəs ala-ala Allahu-Əkbər deyərək özümü sakitləşdirməyə çalışıram.*” (M1) “*Kitab oxumağı çox sevirəm və stressli vəziyyətlərdə kitab oxumaq, özəlliklə tarixi romanları oxumaq mənim stressimi azaldır.*” (M5).

M9 isə maneə yaradan stresslə mübarizə aparmaq üçün heç bir üsulunun olmadığını təəssüflə qeyd etmişdir: “*...heç bir mübarizə üsulum yoxdur, ümumiyyətlə mübarizə mənlilik deyil. Zamana buraxıram və ümid edirəm ki, haqq-ədalət bir gün yerini tutacaq.*”

Ümumilikdə, tədqiqat nəticələri müəllimlərin peşə fəaliyyətində qarşılaşdıqları stresslə mübarizə üçün müxtəlif fərdi və sosial strategiyalara müraciət etdiklərini ortaya qoyur. Respondentlərin ifadələri əsasında müəyyən olunan üç əsas kateqoriya – emosional özünütənzimləmə, sosial dəstək və fiziki fəaliyyət – stresslə baş etmə davranışlarının çoxşaxəli və şəxsiyyətlərarası fərqliliklərə əsaslandığını göstərir. Özünü sakitləşdirmə metodları, xüsusilə dua və nəfəs texnikaları, müəllimlərin daxili emosional sabitliklərini bərpa etməyə çalışdıqlarını nümayiş etdirir. Sosial dəstəyə əsaslanan yanaşmalar isə həmkar, rəhbərlik və valideynlərlə qurulan münasibətlərin stressi azaltmaqda mühüm rol oynadığını vurğulayır. Eyni zamanda, fiziki və estetik fəaliyyətlər – idman, gəzinti, musiqi dinləmək və kitab oxumaq – müəllimlərin zehni rahatlıq əldə etmək üçün seçdikləri öhdəsindən gəlmə üsulları arasında yer almaqdadır. Lakin bəzi iştirakçıların heç bir strategiyaya sahib olmamaları və passiv mövqe tutmaları, bu sahədə psixoloji dəstək və peşə hazırlığına ehtiyac olduğunu göstərir. Bu isə müəllimlərin emosional rifahının qorunması və peşəkar davamlılığın təmin edilməsi baxımından daha məqsədyönlü müdaxilələrin zəruriliyini gündəmə gətirir.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri müəllimlərin peşə stressinin kompleks və çoxölçülü xarakter daşdığını bir daha təsdiqləyir. Maneə yaradan stress amilləri əsasən təşkilati və inzibati faktorlarla əlaqələndirilir. Bu faktorların müəllimlərin peşə fəaliyyətinə mənfi təsiri onların motivasiyasının azalması və emosional tükənmə riskinin artması ilə nəticələnə bilər (Yılmaz və digərləri, 2006). Digər tərəfdən, motivasiya edən stress amillərinin mövcudluğu stress anlayışına yalnız neqativ prizmadan yanaşmanın düzgün olmadığını göstərir. Müəllimlərin qarşılaşdıqları bəzi çətinliklər onların peşəkar inkişafına təkan verərək, işə bağlılıq səviyyəsini artırma bilər. Bu yanaşma stressin funksional və disfunksional formalarının ayrılıqda qiymətləndirilməsinin vacibliyini ortaya qoyur (Göksoy və Argon, 2014).

Tədqiqatdan çıxan nəticələr göstərir ki, müəllimlərin peşə stressi yalnız fərdi səviyyədə deyil, həm də təşkilati və sistemli yanaşmalarla idarə olunmalı bir məsələdir. Müəllimlərin motivasiya edən stressini artırmaq və onların qarşılaşdığı maneə yaradan stress amillərini azaltmaq üçün qısamüddətli tədbirlər kifayət etmir, əksinə, davamlı və kompleks yanaşmalar tələb olunur. Belə yanaşmaların həyata keçirilməsi təkcə məktəb rəhbərlərinin və təhsil siyasətini formalaşdıran qurumların deyil, bütövlükdə cəmiyyətin birgə məsuliyyəti olmalıdır. Peşə stressinin nəzarət altına alınması üçün hazırlanan alternativ yanaşmalar müəllimlərin psixoloji sağlamlığı ilə yanaşı, ümumilikdə tədris prosesinin səmərəliliyinə də müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu tədqiqat bir daha təsdiq edir ki, müəllimlərin rifahı təhsil sisteminin gələcək inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Odur ki, stressin

idarəsində yeni və yaradıcı yanaşmalara, müəllimlərin fikir və təcrübələrinin nəzərə alındığı inklüziv və iştirakçı qərarvermə modellərinə ehtiyac duyulur. Bu yanaşma yalnız müəllimlər üçün deyil, bütövlükdə təhsil sisteminin dayanıqlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Akman, Y., & Abaslı, K. (2016). An analysis of teachers' depressive school perceptions in terms of various variables. *Hitit University Journal of Social Sciences Institute*, 9(2), 1111–1124.
2. Argon, T., & Ateş, H. (2016). Stress factors affecting primary school level teachers. *Abant İzzet Baysal University Journal of the Faculty of Education*, 7(2), 123–138.
3. Biber, K., Cankorur, H., Aydemir, E. A., & Güler, R. S. (2019). Stress coping styles of preschool teachers and teacher candidates. *Ushak University Journal of Educational Research*, 5(2), 32–62.
4. Engin, A., & İpek, M. (2020). Determination of Stress Sources, Ways to Cope with Stress and School-Family Life Conflict Levels of Teachers. *Aydin Journal of Health*, 6(2), 183–218.
5. Gencer, M. (2021). Teachers' Opinions on Their Professional Stress: A Qualitative Study. *Journal of Educational Theory and Practice Research*, 7(2), 251–263.
6. Göksoy, S., & Argon, T. (2014). Öğretmenlerde stresin motivasyon üzerindeki etkisi. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 33–50.
7. Gölezlioğlu, Y. N., & Ünal, A. (2023). Parent Attitudes and Behaviors Affecting Teacher Motivation. *Research on Education and Psychology*, 7(2), 408–429. <https://doi.org/10.54535/rep.1326432>
8. Hiçyılmaz, S. (2020). Organizational stress sources and management: A Qualitative Study with Selected Private Sector Employees from Turkey and Russia. *International Journal of Humanities and Education Studies*, 6(14), 670–707.
9. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. Springer.
10. Van Dick, R., & Wagner, U. (2001). Stress and strain in teaching: A structural equation approach. *British Journal of Educational Psychology*, 71(2), 243–259.
11. Yanardağ, U., & Dikmen, T. (2020). A discussion from the perspective of the social work profession. *Mehmet Akif Ersoy University J. of Social Sciences Institute*, 31, 120–136.
12. Yıldırım, İ. (1991). Stress and relaxation techniques in coping with stress. *Hacettepe University Journal of Education*, 6, 175–189.
13. Yılmaz, S., Hacıhasanoğlu, R., & Çiçek, Z. (2006). The detection of the mental problems of the nursing students and affecting factors. *Journal of Anatolia Nursing and Health Sciences*, 15(6), 92–97.
14. Yücel, A. S., Orhan, S., Şekeroğlu, B., Karadağ, T. F., & Çeviker, A. (2019). Evaluation of the organizational job stress levels of physical education teachers in terms of some demographic variables. *Journal of Sports Education*, 3(2), 58–70.
15. Zurlo, M. C., Pes, D., & Cooper, C. L. (2007). Stress in teaching: A study of occupational stress and its determinants among Italian schoolteachers. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 23(4), 231–241.
16. Zurlo, M. C., Pes, D., & Siegrist, J. (2010). Validity and reliability of the effort-reward imbalance questionnaire in a sample of 673 Italian teachers. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 83(6), 665–674. <https://doi.org/10.1007/s00420-010-0575-9>.

Daxil oldu: 01.11.2025

Qəbul edildi: 08.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/100-104>

Gülınar Əliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-3821-7609>

eliyeva.gulnar.2000@gmail.com

Enerji sektorunda hüquqi islahatların investisiya mühitinə təsiri

Xülasə

Məqalədə enerji sektorunda həyata keçirilən hüquqi islahatların investisiya mühitinə təsiri təhlil olunur. Araşdırmada göstərilir ki, hüquqi islahatların əsas məqsədləri bazarın liberallaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırma və hüquqi sabitliyin təmin edilməsidir. Bu islahatlar yerli sərmayədarlar üçün daha əlçatan və sabit mühit formalaşdırdığı halda, xarici investorlar üçün hüquqi təminatlar, beynəlxalq arbitraj imkanları və ikili investisiya sazişləri vasitəsilə əlavə etimad yaradır. Məqalədə, həmçinin, beynəlxalq təcrübə fonunda Azərbaycanın enerji sektoruna investisiya axınını artırmaq üçün strateji yanaşmalar – dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin inkişafı, bərpa olunan enerji sahəsində hüquqi təşviqlər və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın gücləndirilməsi – irəli sürülür.

Açar sözlər: *enerji sektoru, hüquqi islahatlar, investisiya mühiti, yerli sərmayə, xarici sərmayə, dövlət-özəl tərəfdaşlığı, bərpa olunan enerji, beynəlxalq arbitraj, hüquqi sabitlik*

Gulnar Aliyeva

Baku State University

Masters' student

<https://orcid.org/0009-0000-3821-7609>

eliyeva.gulnar.2000@gmail.com

Impact of Legal Reforms in the Energy Sector on the Investment Climate

Abstract

The article analyzes the impact of legal reforms in the energy sector on the investment environment. The study shows that the main objectives of legal reforms are market liberalization, alignment with international standards, and the establishment of legal stability. While these reforms create a more accessible and stable environment for domestic investors, they also provide additional confidence for foreign investors through legal guarantees, international arbitration mechanisms, and bilateral investment treaties. The article further proposes strategic approaches to increasing investment flows into Azerbaijan's energy sector in the context of international experience – including the development of public-private partnership models, legal incentives for renewable energy, and strengthening cooperation with international organizations.

Keywords: *energy sector, legal reforms, investment environment, domestic investment, foreign investment, public-private partnership, renewable energy, international arbitration, legal stability*

Giriş

Enerji sektoru hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında, sosial rifahında və milli təhlükəsizliyində əsas strateji rol oynayır. Xüsusilə neft, qaz və bərpa olunan enerji sahələrində həyata keçirilən siyasət yalnız daxili bazarın sabitliyinə deyil, həm də ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinə və beynəlxalq nüfuzuna təsir göstərir.

Bu səbəbdən enerji sektorunda hüquqi islahatların aparılması həm yerli, həm də xarici sərmayədarların maraqlarını qorumaq və uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə qlobal enerji bazarında baş verən dəyişikliklər – karbohidrogen resurslarına tələbatdakı dalğalanmalar, alternativ enerji mənbələrinin sürətli inkişafı və ekoloji problemlərin aktuallaşması – dövlətlərin enerji siyasətinə yeni yanaşmalar tələb edir. Bu yanaşmaların əsas elementi isə hüquqi tənzimləmələrin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və investisiya mühitinə etimadın artırılmasıdır (Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında Qanun, 2018).

Tədqiqat

Azərbaycan da zəngin enerji resurslarına malik ölkə kimi həm yerli kapitalın, həm də xarici sərmayənin cəlb olunması üçün hüquqi mühitin sabitliyini təmin etməyə çalışır. Hüquqi islahatların məqsədi yalnız dövlət inhisarının məhdudlaşdırılması deyil, həm də rəqabətin təşviqi, şəffaflığın artırılması, investorların hüquqlarının müdafiəsi və enerji sektorunun beynəlxalq bazarlara integrasiyasının gücləndirilməsidir.

Bu məqalənin məqsədi enerji sektorunda həyata keçirilən hüquqi islahatların investisiya mühitinə təsirini təhlil etmək, onların yerli və xarici sərmayə kontekstində üstünlüklərini və problemlərini araşdırmaq, həmçinin, sektorun davamlı inkişafı üçün strateji təkliflər irəli sürməkdir (Energetika haqqında Qanun, 2018).

Enerji sektorunda hüquqi islahatların mahiyyəti və məqsədləri. Enerji sektoru hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında strateji rol oynayır. Bu sahədə hüquqi islahatların aparılması yalnız enerji resurslarının idarə olunması ilə bağlı deyil, həm də investisiya mühitinin sabitliyi, rəqabətin təşviqi və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsi ilə bağlıdır. Hüquqi islahatların əsas mahiyyəti dövlətin tənzimləyici funksiyasını bazar mexanizmləri ilə balanslaşdırmaqdan ibarətdir.

Birinci hədəf enerji bazarının liberallaşdırılması və dövlət inhisarının məhdudlaşdırılmasıdır. Ənənəvi olaraq enerji sektorunda dövlət müəssisələrinin dominant mövqeyi bazarda rəqabəti məhdudlaşdırır və sərmayədarların giriş imkanlarını çətinləşdirir. Hüquqi islahatlar vasitəsilə bazarın daha açıq və şəffaf olması, özəl investisiyaların sektorun müxtəlif sahələrinə – hasilat, paylama, satış və bərpa olunan enerji sahələrinə – daxil olması üçün hüquqi zəmin yaradılır (Energy sector investment opportunities in Azerbaijan, 2021).

İkinci istiqamət normativ-hüquqi bazanın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasıdır. Azərbaycan kimi enerji resurslarına malik ölkələr üçün beynəlxalq enerji bazarına integrasiya mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə qəbul edilən islahatlar, bir tərəfdən, beynəlxalq müqavilələr və ikitərəfli investisiya sazişləri ilə uzlaşdırılmalı, digər tərəfdən, beynəlxalq arbitraj və investorların hüquqi müdafiəsi mexanizmlərinə uyğunlaşdırılmalıdır (Stern və Yafimava, 2017).

Üçüncü mühüm məqsəd şəffaflıq və hüquqi müəyyənliyin gücləndirilməsidir. Investor üçün ən vacib faktor sabit və proqnozlaşdırıla bilən hüquqi mühitdir. Vergi və gömrük qaydalarının tez-tez dəyişməsi, lisenziyaların verilməsində qeyri-şəffaf prosedurlar investisiyanın qarşısını alır. Hüquqi islahatların əsas hədəfi bu sahədə sabitlik yaratmaq, investorlara uzunmüddətli öhdəliklər əsasında etibarlı fəaliyyət mühiti təqdim etməkdir.

Beləliklə, enerji sektorunda hüquqi islahatların mahiyyəti üç əsas məqsədlə xarakterizə olunur: bazarın liberallaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırma və hüquqi sabitlik yaratmaq. Bu məqsədlər isə həm yerli, həm də xarici sərmayələrin artması üçün ilkin şərt rolunu oynayır.

1. Hüquqi islahatların yerli sərmayəyə təsiri. Enerji sektorunda aparılan hüquqi islahatlar yalnız xarici investorlar üçün deyil, eyni zamanda, yerli sahibkarlar və şirkətlər üçün də ciddi əhəmiyyət daşıyır. Yerli sərmayədarların enerji bazarına inamı, əsasən, ölkədaxili normativ-hüquqi mühitin sabitliyi və şəffaflığından asılıdır.

Hüquqi sabitliyin artırılması. Yerli sərmayə üçün ən mühüm amillərdən biri uzunmüddətli sabitlikdir. Enerji sahəsində tez-tez dəyişən qaydalar və qeyri-müəyyən normativlər sahibkarların investisiya risklərini artırır. Hüquqi islahatların əsas rolu sabit və proqnozlaşdırıla bilən mühit yaratmaqdır. Bu, xüsusilə kiçik və orta sahibkarların bazara girişini stimullaşdırır.

Vergi güzəştləri və lisenziya mexanizmlərinin sadələşdirilməsi. İslahatlar çərçivəsində tətbiq edilən vergi stimulları, subsidiyalar və gömrük güzəştləri yerli şirkətlərin sərmayə qoyuluşlarını

artırmasına şərait yaradır. Lisenziyalaşdırma və icazə prosedurlarının elektronlaşdırılması isə əlavə xərcləri və vaxt itkisini azaldaraq investisiya mühitini daha əlçatan edir (European Commission, 2019).

Kiçik və orta sahibkarların (KOS) enerji bazarına çıxışı. Ənənəvi olaraq enerji sektoru iri dövlət və transmilli şirkətlərin nəzarətində olur. Hüquqi islahatlar KOS-ların bərpa olunan enerji, alternativ enerji texnologiyaları və enerji xidmətləri sahəsinə daxil olmasını asanlaşdırır. Bu, həm rəqabəti artırır, həm də daxili bazarda innovasiyaların inkişafına stimül verir.

Yerli kapitalın qorunması. Yerli sərmayədarların hüquqlarının qorunması, mübahisələrin tez və ədalətli həlli, məhkəmə və arbitraj mexanizmlərinin gücləndirilməsi onların maraqlarını müdafiə edir. Bu, yerli sahibkarların daha böyük investisiya layihələrinə cəlb olunmasını mümkün edir.

Beləliklə, enerji sektorunda hüquqi islahatlar yerli sərmayəyə *sabitlik, güzəştlər, genişlənmiş bazar imkanları və hüquqi müdafiə* təmin edir. Bu isə ölkədaxili kapitalın səmərəli istifadəsini və iqtisadi artımı sürətləndirir (World Bank, 2021).

2.Xarici sərmayə üçün hüquqi mühitin əhəmiyyəti. Enerji sektoru beynəlxalq kapital üçün ən cəlbedici sahələrdən biridir. Lakin xarici investorların bazara daxil olması yalnız resurs potensialından deyil, həm də ölkədə mövcud hüquqi mühitdən asılıdır. Xarici sərmayə üçün ən əsas faktor *hüquqi təminatların sabitliyi və effektivliyidir* (International Energy Agency, 2021).

a) Investorların hüquqi müdafiəsi. Xarici sərmayədarların maraqlarını qorumaq üçün ölkədə şəffaf və ədalətli hüquqi mühit olmalıdır. Əgər qanunvericilik tez-tez dəyişirsə və ya investisiya müqavilələrinin icrasında risklər mövcuddursa, investor kapitalını başqa ölkələrə yönəltməyə üstünlük verir. Investorların mülkiyyət hüquqlarının qorunması, müqavilələrin icra mexanizmlərinin etibarlılığı bu baxımdan həlledici rol oynayır.

b) Mübahisələrin həlli mexanizmləri. Xarici sərmayə üçün əsas şərtlərdən biri investisiya mübahisələrinin sürətli və ədalətli həllidir. Beynəlxalq arbitraj imkanlarının tanınması (məsələn, ICSID – Beynəlxalq İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli Mərkəzi çərçivəsində) xarici sərmayədarların hüquqlarının qorunmasına zəmanət verir. Azərbaycan da bu sahədə beynəlxalq arbitraj müqavilələrinin iştirakçısıdır ki, bu, xarici kapitalın cəlb olunması üçün mühüm üstünlükdür (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2021).

c) İkili investisiya sazişləri və beynəlxalq integrasiya. Xarici sərmayədarlar üçün ölkənin digər dövlətlərlə bağladığı ikili investisiya sazişləri (BITs) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sazişlər kapitalın repatriasiyası, milli rejim və ən əlverişli rejim prinsipləri kimi təminatlarla investorlara əlavə etibarlılıq yaradır. Bundan başqa, beynəlxalq enerji təşkilatları ilə integrasiya (məsələn, EBRD, ADB, Dünya Bankı) da xarici sərmayə üçün riskləri azaldır.

ç) Geosiyasi və iqtisadi risklər fonunda hüquqi təminatların rolu. Enerji sektoru xüsusilə geosiyasi təsirlərə açıq sahədir. Bu səbəbdən xarici investor üçün yalnız resursların mövcudluğu deyil, həm də hüquqi mühitin riskləri minimallaşdırma qabiliyyəti ön plandadır. Sabit qanunvericilik və siyasi iradə xarici sərmayənin davamlılığını təmin edən əsas elementlərdir (International Renewable Energy Agency, 2020).

Beləliklə, enerji sektorunda xarici sərmayənin cəlb olunması üçün hüquqi mühitin əhəmiyyəti *hüquqi sabitlik, beynəlxalq arbitraj, ikili sazişlər və risklərin minimallaşdırılması* ilə ölçülür. Bu təminatlar mövcud olduqda, xarici kapital enerji sektoruna daha çox axın edir və iqtisadi inkişaf sürətlənir.

3.İnvestisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi üçün strateji tövsiyələr.

Enerji sektorunda hüquqi islahatların uğurlu olması üçün onların yalnız normativ dəyişikliklərlə məhdudlaşmaması, həm də uzunmüddətli institusional və iqtisadi mexanizmlərlə dəstəklənməsi vacibdir. İnvestisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilə bilər:

Hüquqi islahatların davamlılığı və şəffaflığı. Investorların əsas gözləntilərindən biri hüquqi sabitlikdir. Vergi, gömrük və lisenziya qaydalarının tez-tez dəyişdirilməsi sərmayədar üçün risk yaradır. Ona görə də islahatların *proqnozlaşdırıla bilən və şəffaf* olması, investisiya mühitinə uzunmüddətli etimadı gücləndirəcəkdir (Wälde, 2008).

Dövlət–özəl sektor tərəfdaşlığı (PPP) modellərinin inkişafı. Enerji layihələrinin çoxu iri investisiya tələb edir. Dövlət–özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin hüquqi əsaslarla möhkəmləndirilməsi

risklərin bölüşdürülməsinə, layihələrin maliyyələşdirilməsinin asanlaşmasına və sərmayədarların marağının artmasına səbəb ola bilər.

Bərpa olunan və yaşıl enerji üçün hüquqi təşviqlər. Qlobal enerji tendensiyaları göstərir ki, gələcək inkişaf bərpa olunan enerji mənbələrinə əsaslanacaqdır. Azərbaycanın da bu istiqamətdə böyük potensialı mövcuddur. Bu sahəyə investisiyaları stimullaşdırmaq üçün *vergi güzəştləri, uzunmüddətli satınalma müqavilələri (PPA), subsidiyalar* və digər hüquqi təşviqlər tətbiq edilməlidir.

Beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi. Enerji sektorunda investisiya mühitinin gücləndirilməsi beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiyanı tələb edir. EBRD, Dünya Bankı, ADB və digər qurumların dəstəyi ilə həyata keçirilən hüquqi islahatlar həm xarici sərmayədarlar üçün əlavə təminat yaradır, həm də ölkənin beynəlxalq reytinglərini yaxşılaşdırır.

Mübahisələrin həlli mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi. Sərmayədar üçün ən böyük risklərdən biri hüquqi mübahisələrin uzunmüddətli və qeyri-müəyyən olmasıdır. Beynəlxalq arbitrajın tanınması və milli məhkəmələrin institusional gücləndirilməsi investisiya risklərini minimuma endirəcəkdir (World Bank, 2020).

Beləliklə, enerji sektorunda investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi üçün əsas strateji tövsiyələr – *şəffaf və davamlı hüquqi islahatlar, PPP modellərinin inkişafı, yaşıl enerji təşviqləri, beynəlxalq əməkdaşlıq və gücləndirilmiş mübahisə həlli mexanizmləri* – sərmayə axını artırmaq və sektorun dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün həlledici rol oynayacaqdır.

Nəticə

Enerji sektoru istər yerli, istərsə də xarici sərmayəçilər üçün strateji əhəmiyyət daşıyan bir sahədir. Bu sektorda aparılan hüquqi islahatlar yalnız iqtisadi sabitlik yaratmaqla kifayətlənmir, həm də ölkənin uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyi, rəqabət qabiliyyəti və beynəlxalq bazarlara inteqrasiyası üçün əsas zəmin formalaşdırır.

Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, hüquqi islahatların mahiyyəti bazarın liberallaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırma və hüquqi sabitlik üzərində qurulmalıdır. Bu islahatlar yerli sərmayədarlar üçün sabit və əlçatan mühit, xarici sərmayəçilər üçün isə hüquqi təminatlar və mübahisələrin effektiv həlli imkanları yaradır.

Eyni zamanda, enerji sektorunda investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi üçün strateji yanaşmalar – dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin inkişafı, bərpa olunan enerji sahəsinə hüquqi təşviqlər, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və şəffaf hüquqi mexanizmlərin möhkəmləndirilməsi – xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, enerji sektorunda hüquqi islahatlar yalnız normativ dəyişikliklər deyil, həm də institusional güclənmə və beynəlxalq inteqrasiya ilə müşayiət olunmalıdır. Bu yanaşma həm yerli, həm də xarici sərmayələrin artmasına, ölkənin enerji bazarının rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə və uzunmüddətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasına xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası. (1998). *Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyinin yaradılması haqqında Fərman*. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu.
2. Azərbaycan Respublikası. (2018). *Energetika haqqında Qanun*. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu.
3. Azərbaycan Respublikası. (2018). *Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında Qanun*. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2020). *Azərbaycan Respublikasında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə üzrə Dövlət Proqramı*.
5. Azerbaijan Investment Company. (2021). *Energy sector investment opportunities in Azerbaijan*.
6. European Bank for Reconstruction and Development. (2022). *Transition report 2021–22: System upgrade – Delivering the digital dividend*. EBRD Publishing. <https://www.ebrd.com>
7. European Commission. (2019). *Energy governance and investment frameworks in transition economies*.

8. International Energy Agency. (2021). *World energy investment 2021*. OECD/IEA. <https://www.iea.org/reports/world-energy-investment-2021>
9. International Renewable Energy Agency. (2020). *Renewable energy policies and investment trends*. IRENA.
10. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020). *FDI qualities indicators: Measuring the sustainable development impacts of investment*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264632318-en>
11. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2021). *Aligning investment policy with sustainable development*. OECD Publishing.
12. Stern, J., & Yafimava, K. (2017). *The EU's Third Energy Package: The legal-economic implications for gas markets*. Oxford Institute for Energy Studies. <https://doi.org/10.26889/9781784670927>
13. United Nations Conference on Trade and Development. (2022). *World investment report 2022: International tax reforms and sustainable investment*. UNCTAD.
14. Wälde, T.W. (2008). International investment under the 1994 Energy Charter Treaty: Legal, negotiation and policy implications. *International and Comparative Law Quarterly*, 47(2), 475–536.
15. World Bank. (2020). *Doing business 2020: Comparing business regulation in 190 economies*. World Bank Group. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1440-2>
16. World Bank. (2021). *Energy transition and investment climate reforms in emerging economies*. DC.

Daxil oldu: 07.11.2025

Qəbul edildi: 09.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/105-108>

İsa Ahmadov

Azerbaijan Technical University

Masters' student

<https://orcid.org/0009-0006-3050-9192>

ababaku174@gmail.com

Risk Management and Logistics Assessment of Customs Procedures in International Road Freight Transportation in Azerbaijan

Abstract

This article analyzes risk management approaches and the impact of customs procedures on logistics in international road freight transportation in Azerbaijan. The study systematizes the main risk groups arising in the transportation process, including delays, document inconsistencies, security incidents, route variability, and additional cost factors. It is substantiated that the customs stage has a direct impact on transit time, transport planning, and service level. The possibilities of the "single window" principle, risk-based control, corridor applications, and electronic declaration mechanisms to speed up processes are assessed. At the same time, shortcomings such as infrastructure overload at border points, interpretation of regulatory requirements, and limited information exchange are noted. As a result, it is recommended to increase digital tracking, insurance mechanisms, standardized procedures of operators, and customs-logistics coordination to strengthen risk management.

Keywords: road freight transportation, risk management, customs procedures, transit time, digital control

İsa Əhmədov

Azərbaycan Texniki Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-3050-9192>

ababaku174@gmail.com

Azərbaycanda beynəlxalq avtomobil yük daşımalarda risklərin idarə olunması və gömrük prosedurlarının logistika baxımından qiymətləndirilməsi

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanada beynəlxalq avtomobil yük daşımalarda risklərin idarə olunması yanaşmaları və gömrük prosedurlarının logistika baxımından təsiri təhlil edilmişdir. Araşdırmada daşıma prosesində yaranan əsas risk qrupları, o cümlədən gecikmələr, sənəd uyğunsuzluğu, təhlükəsizlik insidentləri, marşrut dəyişkənliyi və əlavə xərc amilləri sistemləşdirilir. Gömrük mərhələsinin tranzit vaxtına, nəqliyyat planlamasına və xidmət səviyyəsinə birbaşa təsir göstərdiyi əsaslandırılır. "Vahid pəncərə" prinsipi, risk əsaslı nəzarət, koridor tətbiqləri və elektron bəyannamə mexanizmlərinin prosesləri sürətləndirmə imkanları qiymətləndirilir. Eyni zamanda, sərhəd məntəqələrində infrastruktur yüklənməsi, normativ tələblərin interpretasiyası və məlumat mübadiləsinin məhdudluğu kimi çatışmazlıqlar qeyd olunur. Nəticə olaraq, risk idarəetməsinin gücləndirilməsi üçün rəqəmsal izləmə, sığorta mexanizmləri, operatorların standartlaşdırılmış prosedurları və gömrük-logistika koordinasiyasının artırılması tövsiyə edilir.

Açar sözlər: avtomobil yük daşımaları, risklərin idarə olunması, gömrük prosedurları, tranzit vaxtı, rəqəmsal nəzarət

Introduction

Azerbaijan is located at the intersection of the East-West and North-South transport corridors and plays an important transit role in international road freight transportation. As the volume of cargo flows through our country increases, the organization of these transportations in a risk-free, safe and efficient manner becomes a priority. Risk management in international road transportation refers to measures taken to identify and minimize threats and obstacles that may arise during the transit of cargo (for example, customs delays, theft, accidents, additional costs, etc.) (Huseynli, 2018, pp. 42–45). Another important factor is the optimization of customs procedures. The speed and transparency of customs clearance directly affect logistics processes; efficient customs operations reduce transit time and costs, and increase the competitiveness of entrepreneurs. This section will review the practice of risk management in the field of international road freight transportation in Azerbaijan and the assessment of customs procedures from a logistics point of view, and analyze current achievements and problems.

Research

Risks in International Road Transport and Their Management. Traditional risks in international road freight transportation include physical risks (accidents, damage to cargo), security risks (theft, smuggling), geopolitical risks (border closures, conflicts) and operational risks (transportation delays, document inconsistencies) (Gurbanli, 2014, pp. 116–123). Azerbaijan is trying to reduce these risks by joining international conventions. The TIR Convention, which we have been a party to since 1996, is a clear example of this - thanks to the TIR system, cargo transits under customs seals and undergoes minimal border checks (AGTL/ABADA, 2025). Currently, the TIR system is applied in 78 countries, and Azerbaijan has also successfully implemented this system, offering transport companies a reliable and efficient transit regime (AGTL/ABADA, 2025). For example, trucks transported with a TIR carnet have fast clearance at our country's customs points through the "one-stop shop" principle, because the cargo is sealed and under international guarantee.

One of the main tools in risk management is insurance mechanisms. Local carriers carrying out international transportation cover the risk of damage or loss of cargo by obtaining carrier liability insurance under the CMR (Convention on the Contract for the International Carriage of Goods). In addition, some companies purchase additional insurance for particularly dangerous cargo (e.g. "CMR insurance", "cargo insurance"), which mitigates the financial consequences of risks. In terms of security, equipping trucks with GPS tracking systems is widespread. Azerbaijani companies monitor the movement and stops of vehicles along the route by applying satellite monitoring to trucks, and are able to detect unplanned deviations (Huseynli, 2018, p. 43).

Logistics Assessment of Customs Procedures. The role of customs processes in the logistics of international cargo transportation is crucial. The State Customs Committee of Azerbaijan has carried out significant reforms in the field of digitalization and risk management in recent years. Thanks to the "Single Window" principle, implemented since 2008, inspections of various control bodies at border checkpoints have been combined and procedures have been accelerated (SCC, 2021). The "Green Corridor" clearance system, which came into force in 2019, allows companies that strictly comply with the legislation to obtain prior permission from customs control and cross the border quickly. By 2021, 284 companies were granted the right to Green Corridor with permanent status for exports and 506 companies for imports (WCO, 2021). As a result, in many cases, customs clearance of trucks at Azerbaijani border checkpoints is completed in just a few hours, which is a good indicator compared to countries in the region (ADB, 2023).

Transparency and a unified approach are important when assessing the impact of customs procedures on logistics efficiency. According to entrepreneurs, in the past, in some cases, uneven application of customs legislation and different interpretations among officials were observed (ADB, 2009, pp. 26-30). This sometimes led to additional brokerage costs and loss of time. However, as part of the reforms, the Customs Committee began to widely apply the "Automated Risk Management System" (RAIS) (SCC Annual Report, 2022, p. 5). This system, like many advanced countries in the world, applies the principle of "green, yellow, red, blue" corridors by conducting automatic risk

analysis on electronic declarations (Gurbanli, 2014, pp. 117–125). For example, if RAIS algorithms do not detect any risk signs in a declaration, the system automatically designates it as a green lane and the cargo is released without further inspection (Customs Risk Management, 2014, pp. 119–124). However, if certain risk indicators are detected (e.g., under-declaration of a high-value product, unusual route, etc.), the system marks the declaration as a red lane and the cargo is directed to physical inspection.

Another important factor influencing the logistical efficiency of customs procedures is infrastructure provision. In 2019-2020, reconstruction work was carried out at a number of border crossing points (for example, “North” Customs Post, “Red Bridge” Customs Post), new scales, scanners and electronic queuing systems were installed. This significantly reduced the waiting time of trucks at the border. For example, at the Red Bridge checkpoint, the average entry clearance time was 3.7 hours in 2020, but it decreased to 3.1 hours in 2022 (CAREC, 2023). Also, the average cost of crossing the border at that checkpoint decreased from \$120 to \$69 in 2022 (Asian Development Bank, 2023).

Customs-Logistics Cooperation and International Integration. In addition to implementing the recommendations of international organizations, the Azerbaijani customs service is establishing close cooperation with the customs authorities of neighboring countries. In 2020, a memorandum on electronic information exchange was signed with countries such as Russia, Türkiye, and Kazakhstan. This allows for advance access to information on cargo crossing the Azerbaijani border and the preparation of a risk profile in advance (President.az, 2025). Steps are also being taken to synchronize joint customs control procedures within the “North-South” and “East-West” corridors. For example, the customs authorities of Azerbaijan and Georgia are discussing a “joint border control” regime – with which trucks will be checked only once at the border of the two countries, which will save time. The expansion of a joint logistics center in the Astara (Southern Cargo Terminal) zone is also being discussed with Iran (Bayramova, 2024). Here, it is planned to increase the share of Azerbaijan's "Southern Cargo Terminal" LLC in the Astara (Iran) terminal, and efficiently transfer cargo arriving by Iranian railway directly to Azerbaijan and in the opposite direction (Bayramova, 2024). Such integration measures serve to make the logistics chain uninterrupted and sustainable.

Conclusion

The achievements in the field of risk management and improvement of customs procedures in international road freight transportation in Azerbaijan have significantly strengthened the international logistics position of our country. As a result of the successful implementation of the TIR system, automated risk management in customs, and innovations such as the “Green Corridor”, transit cargo is passing through more safely and quickly. However, the analysis shows that there is still potential for improvement. First, it is recommended to further strengthen the risk management system with artificial intelligence. The State Customs Committee (SCC), which has established an artificial intelligence-based risk management system in its new administrative building, can analyze large amounts of data and predict risks in real time. For the full effectiveness of this technology, it is important to increase the human resource potential and constantly improve the system. Second, customs training and education programs should be expanded. This includes both educational training on customs procedures for entrepreneurs and courses on international best practices for customs officers. The effectiveness of risk management in customs authorities also depends on the human factor – therefore, the professional skills of personnel should be constantly developed. Thirdly, it is important to encourage private investment in the logistics sector. The increase in the number of infrastructure facilities such as terminals, warehouse complexes, parking lots for cargo maneuvering, and the improvement of the quality of logistics services (refueling, service, overnight stays) on transit routes are factors that reduce risks and accelerate processes. The state can attract the private sector by providing incentives in this direction (for example, tax privileges in free economic zones, public-private partnership projects).

In general, effective risk management in international road freight transportation and optimization of customs procedures strengthen Azerbaijan's position as a logistics center. At a time when the “One Belt, One Road” initiative and regional economic integration are gaining momentum, our country must both ensure transit security and implement best practices in trade facilitation. By maintaining this balance, Azerbaijan will remain a reliable and attractive route for international carriers, while at the same time creating additional income and opportunities for the national economy.

References

1. Asian Development Bank (ADB). (2009). *Azerbaijan: Trade facilitation and logistics development strategy report* (pp. 26–30, 3350–3357). Mandaluyong City.
2. Asian Development Bank (ADB). (2023). *CAREC corridor performance measurement and monitoring (CPMM) 2022: Azerbaijan key findings*. Asian Development Bank, Central Asia Regional Economic Cooperation Program.
3. Azerbaijan International Road Carriers Association (ABADA/AGTL). (2025). *Development of the international road freight transport system (February 27, 2025)*. AGTL News.
4. Bayramova, A. (2019, June 11). *Logistics centers to be established in Ganja city and the Red Bridge area*. Report.az. Report Information Agency. <https://report.az>
5. Bayramova, A. (2024, December 18). *Azerbaijan and Iran may expand the operations of the “Southern Cargo Terminal”*. Report.az. Report Information Agency. <https://report.az>
6. Huseynli, T. (2018). Certain factors of risk management in customs authorities and their effectiveness. *International Journal of Tourism and Hospitality Studies*, 7(1), 259–267.
7. President of the Republic of Azerbaijan – Official Website (President.az). (2025, June 10). *Opening of the new administrative building of the State Customs Committee*. AZERTAC. <https://president.az>
8. Gurbanli, U. (2014). Customs risk management in the electronic customs system. In *Proceedings of the Conference on Problems of E-Government Development* (pp. 116–125).
9. Silk Way West Airlines. (2025, November 17). *Silk Way West Airlines and Azerpost: Postal and e-commerce logistics cooperation (Press release)*. Silk Way West Airlines. <https://www.silkwaywest.com>
10. World Customs Organization (WCO). (2021). *Digital and sustainable trade facilitation: Azerbaijan (86% implementation) – UN Global Survey on Digital and Sustainable Trade Facilitation 2021 results*. World Customs Organization. <https://asanimza.az>
11. State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan (SCC). (2021). *Analytical report on the “Green Corridor” system and customs information systems*. SCC Risk Management Department.
12. State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan (SCC). (2022). *Annual activity report of the State Customs Committee for 2022*, (pp. 5–7). SCC.

Received: 06.11.2025

Approved: 14.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/109-113>

Süleyman Mirzayev

Sakarya Universitesi

<https://orcid.org/0009-0001-0995-0569>

suleymanmirzayev55@gmail.com

Madde bağımlılığı ile mücadelede sosyal politikanın rolü

Özet

Bu makalede, madde bağımlılığı ile mücadelede sosyal siyasetin rolü çok geniş bir yaklaşımla ele alınmıştır. Madde bağımlılığı, insanların fiziksel ve psikoloji sağlığını olumsuz etkileyen, aynı zamanda, cemiyetin tümünü tehdit eden bir problem olarak görülüyor. Sosyal siyasetin önleyici eğitim programları, aile destek hizmetleri, gençlik siyasetleri ve rehabilitasyon programları aracı ile bağımlılıkla mücadelede etkili veriler sunduğu vurgulanmıştır. Türkiyede yapılan kurumsal mücadele mekanizmaları incelenmiş, Yeşilay, AMATEM ve sosyal hizmet kuruluşlarının birlikte çalışmasının önemi ortaya konulmuştur. Araştırmanın sonucunda, madde bağımlılığıyla etkin mücadelenin yalnızca bütüncül, hak temelli ve sürdürülebilir sosyal siyaset yoluyla mümkün olacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: madde bağımlılığı, sosyal politika, önleyici hizmetler, rehabilitasyon, sosyal hizmet

Süleyman Mirzayev

Sakarya Universiteti

<https://orcid.org/0009-0001-0995-0569>

suleymanmirzayev55@gmail.com

Maddələrə aludəçiliklə mübarizədə sosial siyasətin rolu

Xülasə

Bu məqalədə sosial siyasətin narkomaniyaya qarşı mübarizədə rolundan çox geniş yanaşmadan bəhs edilir. Narkotik maddələrdən sui-istifadə insanların fiziki və psixoloji sağlamlığına mənfi təsir göstərən və bütövlükdə cəmiyyəti təhdid edən problem kimi qiymətləndirilir. Sosial siyasətin profilaktik maarifləndirmə proqramları, ailəyə dəstək xidmətləri, gənclər siyasəti və reabilitasiya proqramları vasitəsilə narkomaniya ilə mübarizədə effektiv məlumatlar təqdim etdiyi vurğulanır. Türkiyədə institusional mübarizə mexanizmləri araşdırılmış və Yaşıl Aypara, AMATEM və sosial xidmət təşkilatları arasında əməkdaşlığın əhəmiyyəti ortaya qoyulmuşdur. Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, narkomaniyaya qarşı effektiv mübarizə yalnız bütöv, hüquqa əsaslanan və davamlı sosial siyasətlə mümkün ola bilər.

Açar sözlər: maddə asılılığı, sosial siyasət, profilaktik xidmətlər, reabilitasiya, sosial iş

Suleyman Mirzayev

Sakarya University

<https://orcid.org/0009-0001-0995-0569>

suleymanmirzayev55@gmail.com

The Role of Social Policy in Combating Substance Addiction

Abstract

In this article, the role of social policy in the fight against substance abuse is discussed from a very broad approach. Substance abuse is seen as a problem that negatively affects people's physical and psychological health and threatens society as a whole.

It is emphasized that social policy offers effective data in the fight against addiction through preventive education programs, family support services, youth policies and rehabilitation programs. Institutional struggle mechanisms in Türkiye have been examined and the importance of cooperation between the Green Crescent, AMATEM and social service organizations has been revealed. As a result of the research, it is concluded that effective fight against substance addiction can only be possible through holistic, rights-based and sustainable social policy.

Keywords: *substance addiction, social policy, preventive services, rehabilitation, social work*

Giriş

Madde bağımlılığı, şimdiki toplumun yalnızca bireysel olarak bir sağlık sorunu değil, aynı zamanda, ciddi bir cemiyet sorunu olarak kabul ediliyor. Psikoaktif madde kullanımı insanların zihinsel ve fiziksel sağlığını bozmanın yanı sıra aile ilişkisine vurduğu zarar, eğitim ve istihdam, suç oranlarının artması ve toplumun genel hayatını olumsuz şekilde etkiliyor (Güler ve Akın, 2019). Bu durum, madde bağımlılığının yalnızca tıbbi yaklaşımlarla değil, sosyal boyutlarını göz önüne alarak hareket etmemizi söylüyor. Madde bağımlılığı ile mücadele zamanı devletin rolü, sosyal siyaset araçlarıyla belirleyici bir nitelik taşıyor. Sosyal siyaset, insanların refahını artırmaya yönelik koruyucu, önleyici ve telafi edici uygulamalar sunar. Yoksulluk, işsizlik, eğitime kısıtlı erişim ve sosyal dışlanma gibi yapısal eşitsizlikler, insanları madde kulanıma teşvik eden nedenler sırasında yer almaktadır (Altan ve Şişman, 2021). Bu bağlamda, sosyal siyaset, madde bağımlılığının hem nedenleriyle savaşmak, hem de ortaya çıkan neticeni iyileştirme nedeni olarak güzel bir yöntemdir. Toplumun farklı kesimlerini etkileyen bu problemle mücadelede sadece sağlık hizmetleri değil, aynı zamanda eğitim, istihdam, sosyal yardım ve aile destek hizmetleri bütüncül şekilde hareket ediyor. Esasen çocuklar, işsiz insanlar, gençler ve düşük gelir grubuna mensub insanlar daha çok madde bağımlısı riski taşımaktadır (Demirbaş, 2020).

Bu çalışmanın amacı, madde bağımlılığıyla mücadelede sosyal siyasetin rolünü ortaya çıkarmak ve koruyucu, bütüncül ve gerekli yaklaşımlarla bu bağımlılığın azaltılmasına teşvik etmektir.

Araştırma

Madde Bağımlılığı Tanım ve Toplumsal Boyut. Madde bağımlılığı, insanın merkezi sinir sistemini etkileyen psikoaktif bir maddeyi devamlı ve zorlayıcı bir şekilde kullanması, bu kullanımı bırakmakta güçlük çekmesi sebebi ile fizyolojik, psikolojik ve sosyal işlevselliğinde bozulmalar yaşaması vaziyeti olarak tanımlanır (World Health Organization (WHO), 2023). Bağımlılık sadece maddenin fiziksel etkileriyle değil, aynı zamanda davranışsal, duygusal ve sosyal hayatta derin bozulmalara yol açar. Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi'ne (UNODC) esasen dünya genelinde 2022 itibarıyla tahmini 296 milyon kişi en az bir kez yasa dışı madde kullanmıştır ve bu oran her yıl artış göstermektedir (UNODC, 2023). Toplumsal düzeyde baktığımız zaman madde bağımlılığı, sosyal yapının temelini tehdit eden bir halk sağlığı problemidir. Madde kullanımı insanların üretkenliğini azaltarak ekonomik kayıplara yol açıyor (Yapıcı ve Uğurlu, 2017). Esasen madde kullanımına bağlı olan suç oranları, toplumda güvenlik algısına ciddi zarar vermektedir. Bağımlılık olgusu, sadece insanların bireysel tercihlerle açıklanmayacak kadar büyük bir sorun olup, toplumsal eşitsizlikler, göç, eğitime erişim eksikliği, işsizlik gibi yapısal faktörlerle doğrudan bağlantılıdır (Kalaycıoğlu, 2018). Esasen sosyoekonomik bakımdan dezavantajlı insanlar madde bağımlılığına karşı daha savunmasızdır. Bu durum, bağımlılığın aynı zamanda bir sosyal dışlanma olgusu yarattığı da toplum sorunlarına en güzel örnektir. Madde bağımlılığı toplumsal normları, değerleri ve kanunları, aynı zamanda sosyal bağlantıları zedeleyerek sosyal çözülmeye yol açar. Bağımlı insanların damgalanması ve toplum tarafından sosyal dışlanmaya mecbur bırakılması bireyin düştüğü durumu daha zor hale getiriyor (Açıkel, 2021). Bu durumda, madde bağımlılığı yalnızca tedavi edilmesi gereken bir sağlık sorunu değil, aynı zamanda önlenmesi, anlaşılması ve dönüştürülmesi gereken bir sosyal sorun olarak kabul ediliyor.

Sosyal Politika Kavramı ve Bağımlılıkla İlişkisi. Sosyal politika, insanların toplumsal refahını artırmak, sosyal adaleti sağlamak ve toplumsal eşitsizlikleri azaltmak amacıyla devletin müdahale

ettiği bir kamu siyaseti alanıdır. Klasik anlamda sosyal siyaset, yoksullukla mücadele, işsizlik, sağlık, barınma, eğitim, sosyal güvenlik gibi alanlarda elverişsiz grupların korunmasına fokuslanır (Altan ve Şişman, 2021). Modern sosyal siyaset yaklaşımları ise sadece koruyucu değil, aynı zamanda güçlendirici, kapsayıcı sosyal hizmet uygulamalarının da içermektedir. Bu durumda, sosyal politika, toplumsal riskleri azaltmaya ve insanların yaşam kalitesini artırmaya dönük bir araç işlevi görür.

Madde bağımlılığı, doğrudan sağlıkla ilişkili görünse de, sosyal kökenleri ve neticeleri itibarıyla sosyal siyasetin müdahale alanlarından biridir. Bağımlılık olgusu, sosyal dışlanma, işsizlik, eğitimsizlik, düşük gelir, göç ve kentleşme gibi çok sayıda esaslı faktörle etkileşim hâlinindedir (Güler ve Akın, 2019). Bu nedenle bağımlılıkla mücadele, sadece insanın rehabilitasyonu ile sınırlı kalmamalı, sosyal siyasetin önleyici ve dönüştürücü gücünden de yararlanmalıdır. Bağımlılıkla bağlantılı sosyal problemler, çoğunlukla insanın yaşam çevresindeki sistemik eşitsizliklerinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, düşük sosyoekonomik düzeye sahip insanlarda maddeye yönelme oranı daha yüksek olduğu için, bu kişiler sağlık hizmetlerine ve psikososyal destek mekanizmalarına erişimde daha fazla engelle karşılaşmaktadır (Yapıcı ve Uğurlu, 2017). Bu durum, sosyal politikaların sadece riskleri azaltmakla kalmayıp, aynı zamanda fırsat eşitliği yaratacak şekilde kurulması gerektiğini göstermektedir.

Sosyal Politikalar Yoluyla Önleyici Mücadele. Madde bağımlılığı ile etkin mücadele en etkili stratejilerden biri, problemi ortaya çıkmadan önce önlemeye odaklanan sosyal politika uygulamalarıdır. Önleyici sosyal politikalar, insanların risk faktörleriyle karşılaşmadan önce güçlendirilmesi, koruyucu çevresel koşulların oluşturulmasını ve cemiyetin farkındalığını artırılmasını hedefler (Demirbaş, 2020). Bu çerçevede sosyal devlet, insanların yaşam kalitesini yükseltmeye yönelik esaslı sosyal müdahale programları geliştirerek bağımlılık riskini azaltabilir.

1. Eğitim Politikaları: eğitim, madde bağımlılığına karşı en etkili uzun vadeli koruma yöntemlerinden biridir. Esasen ilk ve orta öğretim düzeylerinde verilen yaşam becerileri eğitimi, genç bireylerin stresle baş etme, hayır diyebilme ve sağlıklı karar alma yetkilerini geliştirir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın "Bağımlılıkla Mücadele Eğitimi" gibi programları, öğrencilere erken yaşta bilinç kazandırmayı hedeflemektedir (T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, 2022). 2. Aile Destek Politikaları: aile yapısının güçlü olması, bağımlılıkla mücadelede koruyucu bir faktördür. Aile içi vaziyetin zayıf olduğu, ihmalin ve ya şiddetin yaşandığı ortamlarda madde kullanımı riski daha yüksektir (Güler ve Akın, 2019). Sosyal hizmet kurumları tarafından sunulan aile danışmanlığı, ebeveyn eğitimi ve sosyal yardım destekleri, esasen risk altındaki ailelerin destelenmesinde önemli rol oynar. Aile Sosyal Destek Programı (ASDEP), bu tür önleyici müdahale mekanizmalarının somut bir örneğidir. 3. Gençlik Politikaları ve Sosyal Katılım: gençlerin madde kullanımına yönelmesinin karşısını almak için sosyal, kültürel ve sportif faaliyetlerin desteklenmesi büyük önem taşır. Gençlik merkezleri, spor kulüpleri ve gönüllülük temelli etkinlikler, genç insanların aidiyet duygularını azaltarak sosyal dışlanmayı önler (Kalaycıoğlu, 2018). Esasen boş zamanların yapıcı faaliyetlerle değerlendirilmesi, madde kullanımı riskini azaltır. 4. Medya ve Toplumsal Farkındalık: toplum genelinde madde kullanımının zararları mevzusunda bilinç düzeyinin artırılması, önleyici mücadelenin ayrılmaz bir parçasıdır. Kamu spotları, sosyal medya kampanyaları ve sivil toplum kuruluşlarının (STK'ların) yürüttüğü bilgilendirme faaliyetleri, insanlarda farkındalık oluşturma hatta madde kullanımını özendirici algıların da önüne geçmeyi hedeflemektedir (Açıkel, 2021). Bu noktada medya okuryazarlığı eğitimi esaslı bir destekleyici yöntemdir. 5. Sosyal Yardımlar ve Risk Azaltıcı Politikalar: yoksulluk ve işsizlik, insanları bağımlılığa karşı daha savunmasız bırakıyor. Bu bağlamda sosyal yardımlar, sadece geçici ekonomik destek olarak değil, aynı zamanda bağımlılık riskini azaltan önleyici bir sosyal politika aracı olarak görülmektedir. Özellikle genç işsizlere ve dezavantajlı gruplara yönelik mesleki eğitim ve istihdam siyasetleri, insanların üretkenliğini artırarak sosyal entegrasyonu güçlendirir (Altan ve Şişman, 2021).

Sosyal politikalar yoluyla önleyici mücadele sadece bireyi hedef alan değil, aynı zamanda aileyi, okulu ve toplumu içine alan çok katmanlı bir yaklaşım gerektirir. Bu bütüncül önleyici model, madde bağımlılığı gibi karmaşık sosyal problemlerin temelinde yatan yapısal nedenleri ortadan kaldırmada anahtar rol oynamaktadır.

Sosyal Politikalar Yoluyla Tedavi ve Rehabilitasyon. Madde bağımlılığıyla mücadelede sadece önleyici stratejiler değil, aynı zamanda tedavi ve rehabilitasyon zamanları da büyük önem taşır. Bağımlılık, insanın hem fizyolojik, hem de psikososyal işlevlerini bozan karmaşık bir vaziyet olduğundan, iyileşme süreci sadece tıbbi müdahalelerle sınırlı tutulamaz. Bu noktada sosyal politikalar, bağımlılıkla mücadelede tedaviye erişimi kolaylaştıran, tedavi sonrası sosyal uyumu sağlayan ve insanın toplumsal yaşama yeniden entegrasyonunu destekleyen uygulamalarla önemli işler görür (Güler ve Akın, 2019).

1. *Tedaviye Erişim ve Kurumsal Destek Mekanizmaları.* Bağımlı insanların tedavi hizmetlerine zamanında ve eşit biçimde erişebilmesi sosyal adaletin gereğidir. Türkiye’de bu hedefle faaliyet gösteren Alkol ve Madde Bağımlılığı Tedavi Merkezleri (AMATEM) ve Çocuk-Ergen Madde Bağımlılığı Tedavi Merkezleri (ÇEMATEM), devlet tarafından desteklenen sağlık kurumları olarak önemli bir işlev üstlenmektedir. Bununla birlikte, bu kurumlara ulaşım, kapasite yetersizlikleri ve sosyal damgalama gibi nedenlerle hizmet erişim sınırlı kalabilmektedir (Demirbaş, 2020). Bu nedenle sosyal politikaların, bölgesel eşitsizlikleri azaltıcı bir şekilde azaltılması ve tedavi hizmetlerinin yaygınlaştırılması gerekmektedir.

2. *Sosyal Hizmet Uzmanlarının Rolü.* Tedavi zamanında sosyal hizmet uzmanlarının rolü kritik yer kaplıyor. Uzmanlar, insanın sadece klinik değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve ailevi ihtiyaçlarını da değerlendirerek bütüncül ve önleyici bir müdahale planı geliştirir. Psikososyal destek, aile ile iş birliği, sosyal yardım yönlendirmeleri ve kriz müdahale teknikleriyle bağımlı insanın güçlendirilmesi sağlanır (Açıkel, 2021; Şahin, 2020). Sosyal hizmetlerin birey merkezli ve insan hakları ilkel yaklaşımı, bağımlılığın yeniden üretimini engelleyici bir çerçeve sunar.

3. *Rehabilitasyon ve Yeniden Topluma Kazandırma.* Bağımlılıkla mücadele en zayıf halkalardan biri, tedavi sonrasında insanın topluma yeniden kazandırılmasıdır. Bu süreçte istihdam, eğitim, barınma ve sosyal destek hizmetlerinin koordinasyonu esastır. Sosyal siyasetler, esasen kamu destekli istihdam projeleri, geçici barınma imkanları ve mesleki eğitim kursları ile bu alanda yapılandırılmış rehabilitasyon zamanlarını destekler (Altan ve Şişman, 2021). Zaten, sivil toplum kuruluşları ve gönüllülük temelli rehabilitasyon programları da insanların aidiyet duygusunu geliştirmede etkili olmaktadır.

4. *Damgalama ve Sosyal Dışlanmaya Karşı Mücadele.* Bağımlı insanların karşılaştığı en büyük engellerden biri toplumsal damgalanma ve ayrımcılıktır. Bu durum, insanların tedaviye başvurma motivasyonunu azaltmakla ve topluma yeniden katılımlarını zorlaştırmaktadır. Sosyal siyasetlerin, sadece hizmet sunumunu değil, aynı zamanda toplumda farkındalık ve kabul düzeyini artırmak da hedeflemesi gereklidir. Medya kampanyaları, toplum temelli sosyal entegrasyonu projeleri ve pozitif ayrımcılık içeren düzenlemeler, böyle yapısal önyargılarla mücadelede etkili olabilir (Yapıcı ve Uğurlu, 2017).

5. *Bütüncül ve Hak Temelli Yaklaşımın Önemi.* Tedavi ve rehabilitasyon süreçlerinde başarı, ancak bütüncül bir yaklaşımla mümkündür. Bu yaklaşım, insanın sadece madde kullanımını değil, aynı zamanda barınma, beslenme, güvenlik, istihdam ve sosyal destek gibi temel haklarını da kapsayan önemli bir müdahaleyi gerektirir. Bu yaklaşım, sosyal dışlanmayı önleyerek insanın sosyal bütünlük içinde yaşamını yeniden kurmasını sağlar (Kalaycıoğlu, 2018).

Sonuç

Madde bağımlılığı, sadece bireysel sağlık sorunu olarak değil, aynı zamanda derin toplumsal boyutları olan yapısal bir sorun olarak ele alınmalıdır. Bu olgu, insanın psikolojik, fiziksel ve sosyal işlevlerini bozan çok yönlü etkiler yaratmakta, aynı zamanda aileyi, toplumu ve ekonomik sistemi doğrudan etkilemektedir. Bağımlılığın sebepleri bireysel zafiyetlerden çok, yoksulluk, şizlik, sosyal dışlanma, kentleşme, eğitime erişim eksikliği gibi toplumsal koşullarla yakından bağlantılıdır. Bu bağlamda, bağımlılıkla mücadelede yalnızca tıbbi çözümlerle değil, esaslı sosyal siyasetlerle yürütülmelidir. Sosyal politikalar, bağımlılığın hem öncesinde hem de sonrasında aktif bir rol üstlenmektedir. Koruyucu politikalar yoluyla insanların risk faktörleriyle karşılaşmadan önce desteklenmesi eğitim, aile desteği, gençlik faaliyetleri ve toplumsal farkındalık gibi çok ölçülü

stratejilerle mümkündür. Bu kapsamda, esasen dezavantajlı gruplara yönelik sosyal yardımlar, istihdam siyasetleri ve sosyal hizmetler, bağımlılığın ortaya çıkmasını önleyici bir etken görevi gibi görmektedir. Öte yandan, bağımlı insanların tedavi ve rehabilitasyon süreçlerinde sosyal politikaların dönüştürücü gücü açıkça görülmektedir. AMATEM ve benzeri kurumlar aracılığıyla sağlık hizmetlerine erişim sağlanırken sosyal hizmet uzmanları, istihdam danışanları ve psikososyal destek ekipleriyle insanın topluma yeniden kazandırılması hedeflenmektedir. Ancak, tüm bu süreçlerin başarılı olabilmesi için yalnızca hizmet sunumu değil, aynı zamanda toplumun damgalayıcı bakış açısının da dönüştürülmesi gerekmektedir. Rehabilitasyon aşaması ise bağımlı insanın toplumsal hayata yeniden kazandırılmasında kilit rol oynamaktadır. Eğitim, meslek edindirme, barınma ve sosyal aidiyet duygusunun güçlendirilmesi gibi destek unsurları, bu zamanın sürdürülebilirliğini göstermektedir. Ancak ne yazık ki, birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de bu zamanlar esasen tedavi sonrasında zayıflamakta ve insanlar yeniden risk altına girmektedir. Türkiye özelinde bakıldığında, bağımlılıkla mücadele alanında birçok sosyal politika uygulaması hayata geçirilmiş olmakla birlikte, uygulamalarda kurumsal eşgüdüm eksiklikleri, bölgesel kaynak dengesizlikleri ve sürdürülebilirlik problemleri dikkat çekmektedir. Bu nedenle bağımlılıkla mücadelede etkili neticeler alınabilmesi için temel etkenler hayata geçirilmeli ve olumlu sonuçlar karşılaştırılmalıdır. Sosyal politikanın, madde bağımlılığı üzerindeki etkisi, aslında yalnızca bireyi değil toplumu ve toplumun farkındalıklarını koruyarak güvenli ortam yaratmaktır. Güvenli bir toplum sağlam temele dayanır. Sosyal politikanın hedefi tam olarak sağlam temelli güven esaslı bir toplum yaratmak ve korumaktır. Sonuç olarak, madde bağımlılığıyla etkili mücadele ancak kapsayıcı, devamlı, hak temelli ve cemiyeti bütün olarak gözeten sosyal politkalarla mümkündür. Bu mücadelenin başarısı, sadece devletin değil, insanın, ailenin, sivil toplumun ve yerel toplulukların ortak sorumluluk almasıyla sağlanabilir. Bağımlı insanların topluma yeniden kazandırılması, aynı zamanda toplumsal barışın, refahın ve sosyal adaletin de bir işaretidir.

Kaynakça

1. Açık, C.H. (2021). Madde bağımlılığı ve sosyal dışlanma: Sosyal hizmet bakış açısıyla değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 185–202. https://doi.org/10.1501/Sbeder_0000000264
2. Altan, Ö.Z., & Şişman, Y. (2021). *Sosyal politikanın temel konuları*. Nobel Akademik Yayıncılık.
3. Demirbaş, H. (2020). Madde bağımlılığı ile mücadelede eğitim politikalarının rolü. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(2), 25–40. <https://doi.org/10.9775/tsad.2020.02>
4. Güler, C., & Akın, L. (2019). *Halk sağlığı*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
5. Kalaycıoğlu, S. (2018). Gençlik politikaları ve sosyal dışlanma. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 11–24.
6. Şahin, F. (2020). Madde bağımlılığıyla mücadelede sosyal hizmet uygulamalarının önemi. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 31(1), 95–112.
7. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. (2022). *Bağımlılıkla mücadele eğitimi programı*. <https://www.meb.gov.tr>
8. T.C. Sağlık Bakanlığı. (2021). *Türkiye Bağımlılıkla Mücadele Programı (TBM)*. <https://www.saglik.gov.tr/TR,63462/turkiye-bagimlilikle-mucadele-programi.html>
9. T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2023). *Madde bağımlılığı ile mücadele stratejileri*. <https://www.aile.gov.tr>
10. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2022). *World Drug Report 2022*. <https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/wdr2022.html>
11. World Health Organization. (2023). *Substance use and mental health*. <https://www.who.int>
12. Yapıcı, A., & Uğurlu, M. (2017). Madde bağımlılığı ve sosyal dışlanma ilişkisi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(1), 73–89.

Alındığı tarih: 08.11.2025

Onaylanma tarihi: 11.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/114-118>

Чингиз Салехли

Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности

магистрант

<https://orcid.org/0009-0009-0145-0920>

salehlichingiz@gmail.com

Система регулирования цен в Азербайджане: инструменты и направления развития

Резюме

В центре внимания находится комплексная трансформация системы государственного регулирования цен в Азербайджане, продиктованная необходимостью адаптации к глобальным вызовам периода 2019-2025 годов. Исследование охватывает механизмы противодействия внешним шокам, таким как последствия пандемии COVID-19, мировой энергетический кризис и нарастающая геополитическая нестабильность. Детально раскрывается эффективность сложившейся гибридной модели, гармонично сочетающей в себе инструменты тарифного регулирования, жесткий антимонопольный контроль и реализацию адресных социально-фискальных программ.

На основе актуальных макроэкономических показателей, включая данные о внешнеторговом обороте в размере 47,6 млрд USD, прослеживается глубокая взаимосвязь между конъюнктурой экспортных рынков и динамикой внутреннего инфляционного фона. Сопоставление национальных подходов с практиками Европейского союза, Турции и стран Персидского залива позволяет выделить наиболее перспективные векторы развития. В итоговой части акцентируется внимание на необходимости внедрения автоматизированных методик индексации тарифов, цифровизации ценового мониторинга и усилении антикартельных мер в соответствии со стандартами ОЭСР. Предложенный переход к системе точечного регулирования на базе оперативных рыночных данных выступает фундаментом для обеспечения долгосрочной макроэкономической устойчивости и защиты потребительских интересов в условиях высокой неопределенности.

Ключевые слова: регулирование цен, инфляция, Тарифный совет, антимонопольная политика, внешнеторговый оборот, импортозависимость, внешние шоки, Азербайджан

Çingiz Salehli

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-0145-0920>

salehlichingiz@gmail.com

Azərbaycanda qiymətlərin tənzimlənmə sistemi: alətlər və inkişaf istiqamətləri

Xülasə

Tədqiqat işinin mərkəzində 2019-2025-ci illər dövrünün qlobal çağırışlarına uyğunlaşma zərurətindən irəli gələn Azərbaycanın dövlət qiymət tənzimlənməsi sisteminin kompleks transformasiyası dayanır. Araşdırma COVID-19 pandemiyasının fəsadları, dünya enerji böhranı və artan geosiyasi qeyri-sabitlik kimi xarici şoklara qarşı müqavimət mexanizmlərini əhatə edir. Qiymət tənzimlənməsi alətlərini, sərt antiinhisar nəzarətini və ünvanlı sosial-fiskal proqramların icrasını harmonik şəkildə birləşdirən mövcud hibrid modelin səmərəliliyi ətraflı şəkildə açıqlanır.

47,6 milyard ABŞ dolları həcmində olan xarici ticarət dövriyyəsi daxil olmaqla, aktual makroiqtisadi göstəricilər əsasında ixrac bazarlarındakı konyunktur ilə daxili inflyasiya fonunun dinamikası arasındakı dərin qarşılıqlı əlaqə izlənilir. Milli yanaşmaların Avropa İttifaqı, Türkiyə və Körfəz ölkələrinin təcrübələri ilə müqayisəsi ən perspektivli inkişaf vektorlarını müəyyən etməyə imkan verir. Yekun hissədə tariflərin indeksləşdirilməsinin avtomatlaşdırılmış metodikalarının tətbiqi, qiymət monitorinqinin rəqəmsallaşdırılması və İÖİT (OECD) standartlarına uyğun olaraq antikartel tədbirlərinin gücləndirilməsinin vacibliyi vurğulanır. Operativ bazar məlumatlarına əsaslanan nöqtəvi tənzimləmə sisteminə keçid yüksək qeyri-müəyyənlik şəraitində uzunmüddətli makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və istehlakçı maraqlarının qorunması üçün təməl rolunu oynayır.

Açar sözlər: *qiymətlərin tənzimlənməsi, inflyasiya, Tarif Şurası, antiinhisar siyasəti, xarici ticarət dövriyyəsi, idxaldan asılılıq, xarici şoklar, Azərbaycan*

Chingiz Salehli

Azerbaijan State Oil and Industry University

Masters' student

<https://orcid.org/0009-0009-0145-0920>

salehlichingiz@gmail.com

Price Regulation System in Azerbaijan: Instruments and Development Directions

Abstract

The study focuses on the comprehensive transformation of the state price regulation system in Azerbaijan, driven by the need to adapt to the global challenges of the 2019-2025 period. The research covers mechanisms for countering external shocks, such as the consequences of the COVID-19 pandemic, the global energy crisis, and increasing geopolitical instability. It provides a detailed insight into the effectiveness of the existing hybrid model, which harmoniously combines tariff regulation tools, stringent antimonopoly control, and the implementation of targeted socio-fiscal programs.

Based on current macroeconomic indicators, including foreign trade turnover data amounting to 47.6 billion USD, a profound correlation between export market conditions and domestic inflationary dynamics is traced. A comparison of national approaches with the practices of the European Union, Türkiye, and the Gulf countries allows for the identification of the most promising development vectors. The concluding part emphasizes the necessity of implementing automated tariff indexation methods, digitalizing price monitoring, and strengthening anti-cartel measures in accordance with OECD standards. The proposed transition to a system of targeted regulation based on real-time market data serves as a foundation for ensuring long-term macroeconomic stability and protecting consumer interests in an environment of high uncertainty.

Keywords: *price regulation, inflation, Tariff Council, antimonopoly policy, foreign trade turnover, import dependence, external shocks, Azerbaijan*

Введение

В условиях высокой доли экспортных доходов от энергоресурсов экономика Азербайджана остаётся чувствительной к международным ценам на нефть и газ. Эти трансмиссии работают через текущий счёт, обменный курс и импортоценообразование, напрямую влияя на потребительские цены. Поэтому государственное вмешательство в процессы ценообразования – будь то регулирование тарифов на энергию, контроль над картелями или адресные субсидии – выполняет двойную функцию: одновременно защищает потребителя и поддерживает макроэкономическую стабильность. Однако эффективность вмешательства зависит от точной информации, институциональной готовности и гибкости инструментов – а это требует

актуальных данных и регулярного пересмотра практик. Настоящее исследование нацелено на оценку последних трендов (2019-2025) и выработку практических рекомендаций на основе сопоставления с международными подходами.

Исследование

Информационный фундамент работы выстроен на сведениях из реестров Госкомстата Азербайджана, а также на глубокой аналитике международных финансовых институтов (МВФ, Всемирный банк) и отчетности Центробанка (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2025; Central Bank of the Republic of Azerbaijan, 2024). Динамика ценовых изменений оценивалась через призму агрегированных значений индекса потребительских цен (CPI). При оценке внешнеторгового оборота за 2024 год, составившего 47,6 млрд USD, использовались актуальные сведения из профильных макроэкономических обзоров. Изучение ретроспективных данных за октябрь 2025 года продемонстрировало удержание инфляционного фона в границах 5.9% (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2025).

Таблица 1.

Сравнительный анализ инфляционных процессов в странах региона

Compared to the previous year, in percent

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Azerbaijan	112,9	102,3	102,6	102,8	106,7	113,9	108,8
Georgia	106,0	102,6	104,9	105,2	109,6	111,9	102,5
Türkiye	111,1	116,3	115,2	112,3	119,6	172,3	153,9
Russia	103,7	102,9	104,5	103,4	106,7	113,8	105,9

Источник: официальный веб-сайт Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики

Динамика изменения индекса CPI в период с 2019 по 2025 годы демонстрирует выраженную циклическую природу с периодами высокой волатильности. Если в допандемийные годы (2019-2020) наблюдались умеренные темпы роста цен – около 3.3% и 2.6% соответственно (Najiyev и Rustamov, 2019), то уже в 2021 году процесс ускорился до 6-7% на фоне оживления совокупного спроса (Yildirim и Arifli, 2021). Максимальное ценовое давление экономика испытала в 2022 году, когда годовой прирост цен достиг пиковых значений в 13-14%. Данный всплеск стал следствием кумулятивного эффекта внешних шоков и корректировки внутренних административных цен (Mustafayev и Guliyev, 2024). Последующий 2023 год сохранил инерцию высокой инфляции ($\approx 8.8\%$), однако к 2024 году, благодаря жесткой монетарной политике, показатель удалось стабилизировать на уровне 4.9% (ADB, 2024). К середине осени 2025 года инфляционный тренд закрепился в коридоре 5-6% (IMF, 2024). Эти значения подтверждаются регулярными релизами Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики и оценками Центрального банка (см таблица 1). (Central Bank of Azerbaijan, 2024).

Снижение мировых цен на энергоресурсы в отдельные периоды и колебания экспорта привели к фискальным и платёжно-балансовым последствиям, которые в свою очередь усиливали давление на национальную валюту и импортные цены (Mustafayev и Guliyev, 2024; Karimov, 2013). В 2024 году общий внешний торговый оборот страны составил порядка 47.6 млрд USD: это показатель, который следует учитывать при оценке степени внешней уязвимости экономики и передачи внешних цен во внутренние – падение экспорта или изменение структуры экспорта (снижение доли энергоносителей в номинальном выражении) прямо отражается на валютных доходах и, опосредованно, на уровне инфляции (Central Bank of the Republic of Azerbaijan, 2024). Существенное сокращение торговли в кризисные периоды

заметно усиливало волатильность внутренних цен, что потребовало оперативного вмешательства регуляторов (Karimov, 2013).

Система государственного воздействия на ценообразование в Азербайджанской Республике базируется на трех ключевых рычагах: деятельности Тарифного совета, функционировании системы антимонопольного контроля и реализации адресных социально-фискальных программ (Adigozalov, 2012). В период 2024-2025 гг. регулирующим органом (Тарифным советом) был принят пакет решений по актуализации стоимости коммунальных услуг, в частности теплоснабжения и электроэнергии. Параллельно с этим была запущена глубокая институциональная реформа антимонопольных органов, нацеленная на ужесточение контроля за рыночными слияниями и пресечение картельных соглашений (OECD, 2024). Особое внимание в рамках обновленной стратегии Государственной службы по антимонопольному контролю и надзору за потребительским рынком уделяется социально значимым сегментам, таким как рынок продовольственного ритейла и фармацевтики. Внедрение цифровых инструментов мониторинга позволяет в режиме реального времени отслеживать цепочки поставок, выявляя необоснованное завышение торговых надбавок посредниками. Это критически важно, так как в структуре потребительской корзины Азербайджана расходы на продукты питания составляют значительную долю, и пресечение локальных спекулятивных всплесков цен дает более быстрый эффект для населения, чем общие макроэкономические меры.

Анализ показывает, что комбинация тарифного регулирования и антимонопольных действий частично смягчила темпы роста цен в 2024 по отношению к 2022 - 2023, однако такие меры имеют пределы эффективности, если ключевые инфляционные драйверы – импортные цены продовольствия или крупные девальвационные шоки – продолжают действовать (IMF, 2024). Важное наблюдение состоит в том, что прямые административные ограничения цен (заморозки и лимиты) работают как краткосрочные буферы, но при длительном применении рискуют сократить предложение и увеличить дефицит; поэтому структура вмешательства должна включать одновременно: (i) краткосрочные меры (таргетированные субсидии, контроль экспорта), (ii) среднесрочные меры (поддержка логистики/запаса продовольствия и стимулирование агропроизводства) и (iii) институциональные меры (прозрачность тарифов, усиление мониторинга). Реформа антимонопольного органа в 2024–2025 даёт инструменты для второго и третьего блоков (OECD, 2024).

Европейские практики подчёркивают роль прозрачности тарифов и независимых антимонопольных органов; в энергетическом кризисе ЕС и страны-партнёры применяли временные механизмы координации закупок и целевые ценовые лимиты (OECD, 2024). Страны с гибридной моделью (например, Китай и Турция) сохраняют рыночное ценообразование в большинстве секторов, одновременно поддерживая контроль в стратегических областях (энергетика, базовые продукты, медицина) (World Bank, 2024). Применительно к опыту стран Персидского залива, также зависимых от экспорта углеводородов, прослеживается тенденция к созданию стабилизационных фондов, которые используются для субсидирования цен на базовые товары в периоды высокой волатильности. Для Азербайджана интеграция подобных элементов в гибридную модель может стать дополнительным предохранителем, позволяющим сглаживать «шоковую» передачу мировых цен на внутренний рынок без прямой заморозки тарифов, которая вредит рыночной конкуренции. Для Азербайджана оптимальна модель, в которой тарифная гибкость сочетается с предсказуемой и прозрачной методологией корректировки тарифов и оперативным антимонопольным реагированием при признаках сговора или злоупотребления. Важной составляющей являются также активные меры по импортозамещению и созданию резервных запасов (логистические хабы, сезонные хранилища), которые помогают снижать сезонную и внешнеобусловленную волатильность цен.

Заклучение

Результаты исследования указывают на необходимость дальнейшего совершенствования системы наблюдения за ценами и внедрения автоматизированных методик индексации тарифов при одновременном усилении надзора за недобросовестной конкуренцией (Mustafayev и Guliyev, 2024). Предложенный комплекс мер коррелирует с международными стандартами ОЭСР и опирается на текущую правовую базу Азербайджана. Опыт 2019-2025 годов показал, что экономика способна адаптироваться к внешним вызовам, переходя от фаз резкого ускорения цен к периодам стабилизации. Ключевой вывод заключается в том, что государственное присутствие в ценообразовании должно трансформироваться из прямого административного вмешательства в систему точечного регулирования, основанного на оперативных рыночных данных, что позволит нивелировать инфляционные риски без потери экономической эффективности (Мамедханов, 2012).

Литература

1. Adigozalov, S. (2012, 27 November). *Determinants of Inflation in Azerbaijan: A Co Integration Approach*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2181232
2. Asian Development Bank. (ADB). (2024). *Asian Development Outlook (ADO) April 2024*. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/957856/aze-ado-april-2024.pdf>
3. *Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi*. (2025, Dekabr). https://www.stat.gov.az/source/price_tarif/
4. Central Bank of the Republic of Azerbaijan. (2024). *Monetary Policy Review (Annual report)*. https://uploads.cbar.az/assets/MPR_November%202025%20ENG%20final.pdf
5. Hajiyeve, N., & Rustamov, A. (2019). How Oil Price Drops Are Reflected by Imported Inflation in Azerbaijan. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(2), 182–193.
6. International Monetary Fund (IMF). (2024). *Republic of Azerbaijan: 2024 Article IV Consultation*. <https://www.imf.org/en/publications/cr/issues/2024/02/07/republic-of-azerbaijan-2023-article-iv-consultation-press-release-and-staff-report-544481>
7. Karimov, X. (2013). *Manatın məzənnəsinin inflyasiyaya ötürücülük qabiliyyəti*. <https://uploads.cbar.az/assets/5cb8883a6512b263e29eb9643.pdf>
8. Мамедханов, Р. (2012). Инфляционные процессы в экономике Азербайджана. *Проблемы современной экономики*, 41(1), 339–341.
9. Mustafayev, E., & Guliyev, H. (2024, 21 October). The effect of oil price and macroeconomic factors on inflation rate in Azerbaijan: The application of time-varying coefficient VAR model and time-varying Granger causality analysis. *Social sciences & humanities open*, <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.101182>
10. OECD. (2024). *OECD Peer Reviews of Competition Law and Policy: Azerbaijan*. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/competition-law-and-policy-reviews_22209158.html
11. World Bank. (2024). *Azerbaijan Economic Update, Spring 2024: Energy Efficiency*. <https://www.worldbank.org/ext/en/country/Azerbaijan-of-azerbaijan-2023-article-iv-consultation-press-release-and-staff-report-544481>
12. Yildirim, Z., & Arifli, A. (2021). Oil price shocks, exchange rate and macroeconomic fluctuations in a small oil-exporting economy. *Energy*, <https://doi.org/10.1016/j.energy.2020.119527>

Поступило: 02.11.2025

Принято: 10.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/119-122>

Aygül Novruzova
Bakı Qızlar Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-8996-5681>
sseyidov777@gmail.com

Müəllim əməyinin psixoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Müəllim peşəsi böyük sosial əhəmiyyətə malikdir, çünki müəllim cəmiyyətin həyatı üçün böyük məsuliyyət daşıyır. Əsas məqsədi gənc nəsli tərbiyə etmək olan pedaqoji fəaliyyət mürəkkəb və çoxcəhətli struktura malikdir. Pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətini təmin edən, müəllimin pedaqoji ustalığını şərtləndirən cəhətlərdən biri də onun bacarıq və qabiliyyətləridir. Pedaqoji fəaliyyət zamanı müəllim-şagird münasibətləri ənənəvi olaraq subyekt-obyekt deyil, subyekt-subyekt kimi fərqləndirilir. Pedaqoji işin müvəffəqiyyətini təmin edən, müəllimin pedaqoji ustalığını şərtləndirən cəhətlərdən biri də onun pedaqoji bacarıq və qabiliyyətləridir.

Müəllim peşəsi elə bir peşədir ki, bu peşənin sahibi hər gün sinifdə elementar mədəni normalara əməl etməyən, özünə nəzarəti olmayan şagirdlərlə üz-üzə gəlir. Pedaqoqların tükənmişlik sindromunu şərtləndirən mühüm faktor sosial-psixoloji faktorlardır. Müəllim peşəsi stressogen peşələr sırasına daxildir. Müasir dövrdə aparılan sosial-demoqrafik tədqiqatlar müəllim əməyinin gərgin və emosional fəaliyyətlər sırasına daxil edilir, müəllimlərin əksəriyyəti “pedaqoji kriz” yaşayır və buna müqavimət göstərir və bu, emosional tükənmənin inkişafına təsir göstərir. Müəllim əməyi yüksək həyəcanlılıq, frustrasiya, gərginlik doğurduğu üçün bu peşənin sahibləri emosional yanmaya daha çox məruz qalan insanları ehtiva edir.

Açar sözlər: *tələbkar, pedaqoji bacarıq, qabiliyyət, şəxsi keyfiyyət, humanizim*

Aygül Novruzova
Baku Girls University
Masters' student

<https://orcid.org/0009-0004-8996-5681>
sseyidov777@gmail.com

Psychological Characteristics of Teacher's Work

Abstract

The profession of a teacher is of great social importance, since the teacher bears great responsibility for the life of society. Pedagogical activity, the main goal of which is to educate the younger generation, has a complex and multifaceted structure. One of the aspects that ensure the success of pedagogical activity, which conditions the teacher's pedagogical mastery, is their skills and abilities.

In the course of pedagogical activity, teacher-student relations are traditionally differentiated not as a subject-object, but as a subject-subject. The success of pedagogical work is ensured by one of the conditioned aspects which was their pedagogical skills and abilities.

The profession of a teacher is such a profession, that every day the owner of this profession comes face to face with students who do not follow the elementary cultural norm in the classroom and do not have self-control. An important factor contributing to teacher's “burnout syndrome” is socio-psychological factors. The teacher profession is included in the list of stressogenic professions.

In modern times, socio-demographic research is included in the list of intense and emotional activities of teacher's work, most teachers experience a "pedagogical crisis" and resist it, which affects the development of emotional exhaustion. Because teaching involves high levels of stress, frustration, and tension, teachers are more susceptible to emotional burnout.

Keywords: *demanding, pedagogical skills, ability, personal quality, humanism*

Giriş

Əsas məqsədi gənc nəsli tərbiyə etmək olan pedaqoji fəaliyyət mürəkkəb və çoxcəhətli struktura malikdir. Onun müxtəlif tərəfləri diqqəti cəlb edir. Burada birinci növbədə müəllim əməyinin psixoloji qanunauyğunluqları diqqəti cəlb edir.

Pedaqoji fəaliyyətin motivləri, pedaqoji fəaliyyətin məqsədi, pedaqoji fəaliyyətin predmeti, müəyyən iş və əməliyyatların məcmuyundan ibarət olan fəaliyyətin özü, pedaqoji fəaliyyətin vasitələri, pedaqoji fəaliyyətin şəraiti, pedaqoji fəaliyyətin nəticəsi (Asmakovets, 2012).

Pedaqoji fəaliyyətin iki tərəfi var: öyrədən və öyrənən tərəf. Türk dilində öyrədən tərəf daha parlaq ifadə olunur: öyrətmən. Pedaqoji fəaliyyətin iki mühüm tərəfi kimi həm öyrədənə-müəllimə, həm öyrənənə müəyyən tələblər verilir, xüsusiyyətlər aid edilir. Pedaqoji fəaliyyət zamanı müəllim-sagird münasibətləri ənənəvi olaraq subyekt-obyekt deyil, subyekt-subyekt kimi fərqləndirilir.

Tədqiqat

Psixoloji ədəbiyyatda məktəbdə hər bir fənn müəlliminin fəaliyyəti üçün xarakterik olan aşağıdakı pedaqoji funksiyalar qeyd olunur: inkişafetdirici, tərbiyəedici, kommunikativ-öyrədici, qnostik, konstruktiv, təşkilatçılıq (Asmakovets, 2012).

Müəllimin iradi qüvvəsinin ən parlaq ifadələrindən biri onun məqsədyönlü şüurlu, daima böyük pedaqoji vəzifələri həll etməyə yönəlməsindən ibarətdir. Müəllim təkidli olmalıdır. Təkidlilik təkcə müəllimin şagirdlərə qarşı tələbkar olması, ona nəzarət etməsi üçün zəruri deyildir. Bu keyfiyyət eyni zamanda müəllimin öz pedaqoji fəaliyyətini icra edərkən qarşıya çıxan ciddi çətinlik və maneələri aradan qaldırması, fasiləsiz olaraq öz üzərində işləməsi, öz ixtisasını artırması üçün də zəruridir.

Pedaqoji işin müvəffəqiyyəti üçün müəllimdə dözümlülük, hövsələnin olması da zəruridir. Müəllim özünü ələ ala bilməyi, öz hərəkətlərinə nəzarət etməyi bacarmalıdır. Müəllim üçün xarakterik olan keyfiyyətlərdən onun təvazökarlıq və özünə qarşı tələbkarlığını da qeyd etmək lazımdır (Asmakovets, 2012).

Pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətini təmin edən, müəllimin pedaqoji ustalığını şərtləndirən cəhətlərdən biri də onun pedaqoji bacarıq və qabiliyyətləridir.

Müəllimin təlim və tərbiyə prosesində yüksək göstəricilər əldə etməsi onun pedaqoji qabiliyyətlərinin inkişafından asılıdır. Pedaqoji qabiliyyətlərin inkişafı müəllimin şəxsiyyətində pedaqoji fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün zəruri olan fərdi psixi xassələrin formalaşmasına səbəb olur.

Bütün pedaqoji qabiliyyətləri şərti olaraq üç qrupda birləşdirmək olar: şəxsi qabiliyyətlər, didaktik qabiliyyətlər, təşkilatı-kommunikativ qabiliyyətlər (Asmakovets, 2012; Maslach, 1976; Oryol, 2001).

Şübhəsizdir ki, istənilən professional əmək fəaliyyəti fiziki və psixoloji xüsusiyyətlərinə görə işçidən özünəməxsus şəxsi keyfiyyətlər tələb edir, bu şəxsi keyfiyyətlər insan fəaliyyətinin uğurlu olmasını şərtləndirir. İlk növbədə, bu hal elə peşələrə aiddir ki, bu zaman insan fəaliyyətinin obyektini digər insanlar təşkil etmiş olsun. Belə ki, "insan-insan" tipli peşələrdə qarşılıqlı münasibətlər bu və ya digər adamın şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olur.

Müəllimlik peşəsi ali peşələrdən hesab olunur, fəaliyyətin predmetinə və xüsusiyyətlərinə görə işçidən daim refleksiya tələb edir. Bu baxımdan müəllim yüksək şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Pedaqoji ədəbiyyatda müəllimin kəsb etməli olduğu psixoloji xüsusiyyətlər verilir, bu şəxsi keyfiyyətləri kəsb etmədən pedaqoji fəaliyyətin uğurundan danışmaq olmaz. Bu keyfiyyətlərə humanizm, dürüstlük, ədalətlik, əməksevərlik və s. kimi xüsusiyyətləri aid etmək olar.

Müəllimin malik olacağı ikinci mühüm keyfiyyət insana maraqdır. Bu marağın arxasında yer üzündəki bütün canlılara maraq və qayğı hissi durur. İnsan "mən"inin, onun individuallığının dərk olunması, insana marağın əsas şərtidir. Dünyada minlərlə insan var, onların hamısını sevmək üçün

mənəvi və fiziki qüvvə yetməz. Lakin insana maraq göstərərək, çoxsaylı adamlarla işləmək professional kompetentlik tələb edir.

Müəllim əməyi və şəxsiyyətinə verilən üçüncü mühüm tələb – mədəniyyətə maraqdır. Mədəni dəyərlərə maraq tərbiyə prosesində inkişaf edir, bu keyfiyyət müəllimin professional fəaliyyətinin əsas uğuru və şərtidir.

Mədəniyyət anlayışına insanın yaratdığı hər bir şey daxildir, bu baxımdan müəllimin mədəniyyətə marağı geniş palitraya malik olmalıdır. O, texnika, elm, incəsənət, cəmiyyətin siyasi quruluşuna, sərvət dəyərlərinə, iqtisadiyyata, gigiyena və s.-ə, yaradıcılığın hər bir formasına maraq göstərməyi bacarmalıdır. Mədəniyyətə maraq yalnız inkişaf edən dünya mədəniyyəti ilə müəllimin tanışlığı deyil, eyni zamanda, uşaqlarda bu marağın formalaşdırılmasıdır.

Tərbiyə prosesinin ən ziddiyyətli məqamlarından biri müəllimin keçmiş mədəni dəyərlərin daşıyıcısı olmasıdır. Amma o, müasir mədəni dəyərlərin təmsilçisi rolundadır. Lakin bu ziddiyyət həll oluna bilər: uşaqlarla ünsiyyətdə olduqca, pedaqoq özü də yeni mədəni dəyərlərə sahiblənir.

L.D.Stolyarenko isə müəllimin professional xüsusiyyətlərini açıqlamışdır:

- 1) ünsiyyət bacarıqlarına malik olmaq;
- 2) emosional empatiya - duyma və insanları anlama;
- 3) operativ-yaradıcı təfəkkürə malik olmaq, ünsiyyət situasiyasından asılı olaraq nitq fəaliyyətini dəyişə bilmək;
- 4) ünsiyyət zamanı əks əlaqə saxlaya bilmək; özünə nəzarət edə bilmək; bədən, səs, mimika, əhval, düşüncə və hisslərini tənzimləyə bilmək;
- 5) spontanlıq qabiliyyəti;
- 6) pedaqoji situasiyanı proqnozlaşdırma qabiliyyətinin olması;
- 7) verbal qabiliyyətlərə malik olma: zəngin ləksik ehtiyat, dil vasitələrindən düzgün istifadə;
- 8) şagirdlərə təsir göstərmə qabiliyyətinə malik olmaq, psixoloji təsir vasitələrinə yiyələnmək;
- 9) pedaqoji improvizəyə daim hazır olma (Stolyarienko, 2003; Lvova, 1990; Oryol, 2001).

N.E.Şurkovanın fikrincə, yuxarıda adları çəkilən şəxsi keyfiyyətlər müəllim professionallığını əvəz etmir (Şurkova, 2000). Bu keyfiyyətlər yalnız professionl təhsilin olduğu zaman təsirli olur. Müəllimin adı çəkilən şəxsi keyfiyyətlərə malik olması onun psixi, fiziki sağlığına təsir göstərir, onun mənəvi qüvvəsini artırır.

İkinci mühüm faktor əməyin mahiyyətidir. Müəllim peşəsi elə bir peşədir ki, bu peşənin sahibi hər gün sinifdə elementar mədəni normalara əməl etməyən, özünənəzarəti olmayan şagirdlərlə üz-üzə gəlir. Əslində, bu yanmanı əmələ gətirən mühüm faktordur. Bu da bir həqiqətdir ki, müasir dövrdə müəllim sosial cəhətdən uğursuz ailələrdə böyüyən uşaqlarla işləmək zorunda qalır. Belə uşaqlarla işləmək çətinliyi emosional yanmanın meydana çıxmasını şərtləndirir.

Pedaqoqların tükənmişlik sindromunu şərtləndirən üçüncü mühüm faktor sosial-psixoloji faktorlardır. Xoş olmayan atmosfer, müəllimə kollektiv daxilində münasibət, şagirdlərin apatiası yanmanı inkişaf etdirə bilər.

Yuxarıda sadalanan faktorlar göstərir ki, müəllim peşəsi stressogen peşələr sırasına daxildir. Belə peşələr özünənəzarət və özünütənzim tələb edir.

Müəllimlik fəaliyyətində stress geniş yayılmışdır. İlk növbədə, bu peşə frustrasiya, həyəcan, depressiya, emosional tükənmə yaradır. Əslində, bu keyfiyyətlər müəllim məsuliyyətinin nəticəsi kimi meydana çıxır.

A.K.Markovanın fikrincə, müəllim əməyi üçün xarakterikdir: informasiya stressi, yüklənmə, emosional stress və s. (Markova, 1993; Formanyuk, 1994; Lvova, 1990).

Müasir dövrdə aparılan sosial-demoqrafik tədqiqatlar müəllim əməyini gərgin və emosional fəaliyyətlər sırasına daxil edir. Mütəxəssislərin fikrincə, müəllim əməyi menecer və bankirlərin, assosiasiya prezidentləri və direktorlarından daha gərgindir. V.V.Boyko 7300 müəllimi sınaqdan keçirmiş, sınaqlanan müəllimlərin 29,4%-də ürək-damar, 37,2%-də baş beyin, 57,8%-də mədə-bağırsaq pozğunluqları xəstəliklərinin olduğu müəyyənləşdirmişdir (Boyko, 1999). Rəyi soruşulan müəllimlərin 60-70%-də nevroitik pozuntular qeydə alınmışdır (Boyko, 1999).

Nəticə

Tədqiqatlar göstərir ki, müəllimlərin əksəriyyəti “pedaqoji kriz” yaşayır və buna müqavimət göstərir. Bir çox hallarda bu, emosional tükənmənin inkişafına təsir göstərir.

Y.L.Lvova “pedaqoji kriz” dedikdə aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1) müəllim elmin yeni nailiyyətlərini tətbiq etməyə cəhd edir, lakin şagirdlərindən əks-əlaqə görmür; gözlənilənlə faktiki nəticə qeyri-müvafiq olur;

2) iş yerində şablon şərait yaranır, bu vəziyyətin dəyişdirilməsinə gərək duyulur, lakin necə? – burada naməlumluq var; müəllim çıxılmaz duruma düşür;

3) müəllim fəaliyyət göstərdiyi pedaqoji kollektivdən təcrid olunur, müəllimin innovativ fəaliyyəti kolleqaları tərəfindən qəbul edilmir, bu isə həyəcan, tənhalıq, özgüvənsizlik yaradır.(Lvova,1990).

Bir sözlə, müəllim əməyi yüksək həyəcanlılıq, frustrasiya, gərginlik doğurduğu üçün bu peşənin sahibləri emosional yanmaya daha çox məruz qalan insanları ehtiva edir.

Ədəbiyyat

1. Asmakovets, E.S. (2012). *Emosional tükənmə sindromu ilə mübarizə davranışı arasındakı əlaqə*. Psixologiya və Məktəb.
2. Boyko, V.V. (1999). *Peşəkar ünsiyyətdə emosional tükənmə*. Sankt-Peterburq.
3. Formanyuk, T.V. (1994). “Emosional Tükənmə” Sindromu müəllimin peşəkar uyğunsuzluğunun göstəricisi kimi. *Psixologiya sualları*, 6.
4. Lvova, Y.L. (1990). *Müəllim yaradıcılıq laboratoriyası*. Təhsil.
5. Lvova, Y.L. (1990). *Müəllimlərin peşəkar və sosial fəaliyyətinin inkişafının sosial və pedaqoji problemləri*.
6. Markova, A.K. (1993). *Müəllim işinin psixologiyası*. Təhsil.
7. Maslach, C. (1976). *İnsan davranışı*. Elm.
8. Markova, A.K. (1993). *Müəllim işinin psixologiyası*. Akademiya Nəşriyyat Mərkəzi.
9. Oryol, V.E. (2001). Xarici psixologiyada tükənmə fenomeni. Empirik bir araşdırma. *Psixoloji jurnal*.
10. Oryol, V.E. (2001). *Xarici psixologiyada tükənmə fenomeni*.
11. Stolyarienko, L.D. (2003). *Pedaqoji psixologiya*. Feniks.
12. Şurkova, N.E. (2000). *Sınıf idarəsi*. Təhsil.

Daxil oldu: 05.11.2025

Qəbul edildi: 09.02.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/123-127>

Məxluqə Quluyeva
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0002-2360-9217>
mehluqe@bk.ru

Azərbaycan sənaye bankında audit funksiyasının modernləşdirilməsi və inkişafı

Xülasə

Müasir dövrdə bank sektoru global maliyyə arxitekturasının ən dinamik və risklərə həssas tərkib hissəsi kimi çıxış edərək, daim təkmilləşən daxili nəzarət mexanizmlərinin tətbiqini tələb edir. Bu məqalənin yazılmasında əsas məqsəd “Azərbaycan Sənaye Bankı” (ASB) ASC-nin təmsalında audit funksiyasının modernləşdirilməsi zərurətini elmi-praktiki cəhətdən əsaslandırmaq və rəqəmsal transformasiyanın bank nəzarətinə təsirini araşdırmaqdır. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, ənənəvi audit metodologiyasından süni intellekt (AI), böyük məlumatlar (Big Data) və avtomatlaşdırılmış analitik sistemlərə keçid bankın maliyyə sabitliyini və şəffaflığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Məqalədə audit proseslərinin risk idarəetmə sistemləri ilə inteqrasiyası, daxili nəzarət mühitinin optimallaşdırılması və ESG (Ətraf mühit, Sosial və İdarəetmə) prinsiplərinin audit yoxlamalarına tətbiqi məsələləri kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Aparılan analizlər göstərir ki, ASB-də tətbiq edilən innovativ yanaşmalar əməliyyat risklərini minimuma endirməklə yanaşı, strateji qərarların qəbulu prosesində auditor rəyinin kəsərliyini artırmışdır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq vurğulanır ki, texnologiya yönümlü audit sistemi bankın rəqəbat qabiliyyətini gücləndirən ən mühüm institusional amildir. Beləliklə, daxili audit funksiyasının rəqəmsallaşdırılması və beynəlxalq standartlara (IIA) tam uyğunlaşdırılması müasir bankçılıq ekosistemində dayanıqlı inkişafın və maliyyə təhlükəsizliyinin əsas qarantıdır.

Açar sözlər: *audit funksiyası, Azərbaycan Sənaye Bankı, rəqəmsal transformasiya, risk idarəetməsi, süni intellekt, ESG prinsipləri, daxili nəzarət, korporativ idarəetmə*

Məxluqə Quluyeva
Azerbaijan University of Technology
Masters' student
<https://orcid.org/0009-0002-2360-9217>
mehluqe@bk.ru

Modernization and Development of the Audit Function in the Azerbaijan Industry Bank

Abstract

In the modern era, the banking sector acts as the most dynamic and risk-sensitive component of the global financial architecture, requiring the implementation of constantly improving internal control mechanisms. The primary purpose of writing this article is to scientifically and practically justify the necessity of modernizing the audit function using "Azerbaijan Industry Bank" (AIB) OJSC as a case study and to investigate the impact of digital transformation on banking supervision. During the research, it was determined that transitioning from traditional auditing methodology to artificial intelligence (AI), Big Data, and automated analytical systems significantly increases the financial stability and transparency of the bank.

The article comprehensively analyzes the integration of audit processes with risk management systems, the optimization of the internal control environment, and the application of ESG (Environmental, Social, and Governance) principles in audit examinations. The conducted analyses demonstrate that the innovative approaches implemented at AIB have not only minimized operational risks but also increased the decisiveness of the auditor's opinion in the strategic decision-making process. As a result of the research, it is emphasized that a technology-oriented audit system is the most important institutional factor strengthening the bank's competitiveness. Thus, the digitalization of the internal audit function and its full alignment with international standards (IIA) is the fundamental guarantee of sustainable development and financial security in the modern banking ecosystem.

Keywords: *audit function, Azerbaijan Industry Bank, digital transformation, risk management, artificial intelligence, ESG principles, internal control, corporate governance*

Giriş

Müasir qlobal iqtisadi sistemin ayrılmaz tərkib hissəsi olan bank sektoru, daim dəyişən bazar konyukturası və sərtləşən tənzimləmə mexanizmləri şəraitində fəaliyyət göstərir. Belə bir mühitdə maliyyə institutlarının institusional dayanıqlılığı, şəffaflığı və hesabatlılığı birbaşa olaraq daxili nəzarət mexanizmlərinin, xüsusilə də audit funksiyasının strateji effektivliyindən asılıdır (Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2004; Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2021). Ənənəvi audit yanaşmaları uzun illər boyu yalnız baş vermiş maliyyə əməliyyatlarının retrospektiv yoxlanılması (post-audit) ilə məhdudlaşsa da, rəqəmsal transformasiya dövrü bu funksiyanı strateji risklərin idarə edilməsi və proaktiv nəzarət müstəvisinə keçirmişdir (Abbasov, 2020; Cosserat və Rodda, 2019).

Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun inkişaf strategiyası beynəlxalq standartlara inteqrasiya və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi üzərində qurulmuşdur. Bu kontekstdə “Azərbaycan Sənaye Bankı” (ASB) ASC-nin fəaliyyətində audit funksiyasının modernləşdirilməsi sadəcə bir texniki yenilənmə deyil, bankın korporativ idarəetmə strukturunun səmərəliliyini artıran fundamental şərtədir. Modernləşmə prosesi özündə həm metodoloji yenilikləri, həm də süni intellekt və böyük məlumatların (Big Data) analizinə əsaslanan rəqəmsal alətlərin tətbiqini birləşdirir (Həsənov, 2021; Xəlilov, 2022).

1. Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir bankçılıqda risklərin xarakteri mürəkkəbləşdikcə, daxili auditorların rolu “nəzarətçi” funksiyasından “strateji məsləhətçi” statusuna qədər yüksəlməkdədir (PwC Global, 2024; The Institute of Internal Auditors, 2024). ESG (Ətraf mühit, Sosial və İdarəetmə) prinsiplərinin bank auditinə inteqrasiyası isə maliyyə yoxlamalarına yeni bir baxış bucağı gətirmişdir. ASB-nin təmsalında audit proseslərinin yenidən qurulması, bankın əməliyyat risklərini minimuma endirməklə yanaşı, həm də daxili biznes proseslərinin beynəlxalq daxili audit standartlarına (IIA) tam uyğunlaşdırılmasına xidmət edir.

Məqalənin giriş hissəsində qarşıya qoyulan əsas məqsəd, bank daxilində audit funksiyasının təkamül mərhələlərini təhlil etmək və rəqəmsallaşmanın yaratdığı yeni imkanların bankın ümumi rəqabət qabiliyyətinə təsirini elmi-praktiki cəhətdən əsaslandırmaqdır. Bunun üçün tədqiqat çərçivəsində həm yerli bank qanunvericiliyi, həm də qlobal maliyyə bazarlarında tətbiq olunan ən yeni audit modelləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqat

Müasir bankçılıq mühitində audit funksiyası klassik “retrospektiv yoxlama” modelindən “proaktiv strateji tərəfdaşlıq” modelinə keçid etmişdir (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2022, s. 115). “Azərbaycan Sənaye Bankı” (ASB) ASC-nin fəaliyyətində bu transformasiyanın əsasını rəqəmsal ekosistemin daxili nəzarət mexanizmlərinə inteqrasiyası təşkil edir. Akademik ədəbiyyatda daxili audit, yalnız nəzarət mexanizmi deyil, həm də bankın strateji hədəflərinə çatması üçün risklərin qiymətləndirilməsi və səmərəliliyin artırılmasına xidmət edir (Abbasov, 2020; EY (Ernst və Young), 2023).

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində bank auditinin fəaliyyəti “Banklar haqqında” Qanun və Mərkəzi Bankın müvafiq normativ aktları ilə tənzimlənir (Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2004; Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2021). Bu hüquqi baza, daxili audit bölməsinin bankın icraedici orqanlarından asılılığını aradan qaldıraraq, onun birbaşa Audit Komitəsinə və Müşahidə Şurasına hesabatlılığını təmin edir (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2021). ASB ASC-də daxili auditin təşkili məhz bu prinsiplərə — müstəqillik, obyektivlik və peşəkar səriştəlilik meyarlarına əsaslanır.

Audit Proseslərinin Analitik Qiymətləndirilməsi və Statistik Göstəricilər. Tədqiqat çərçivəsində bankın audit effektivliyini ölçmək üçün istifadə olunan real indikatorlar analiz edilmişdir. Aşağıdakı cədvəl rəsmi bank hesabatları və tənzimləyici qurumun daxili audit reytingləri əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəl 1.
Bank daxili auditinin rəqəmsallaşma və səmərəlilik meyarları (2022-2024).

İndikatorlar	2022 (Ənənəvi)	2023 (Keçid)	2024 (Rəqəmsal/ASB)
Avtomatlaşdırılmış audit testlərinin payı (%)	25%	48%	82%
Kritik uyğunsuzluqların aşkarlanma sürəti	15 gün	7 gün	< 24 saat
Audit xərclərinin əməliyyat gəlirlərində payı	3.2%	2.8%	2.1%
İnsan müdaxiləsi olan nəzarət nöqtələri	142	85	34

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı (AMB). *Banklarda Rəqəmsal Transformasiya icmalı* (2023).

Risk Matrisası və Strateji Prioritetlərin Müəyyən Edilməsi. İkinci mühüm cədvəl bankın audit planlamasında istifadə etdiyi risk əsaslı yanaşmanı (Risk-based approach) əks etdirir. Bu, beynəlxalq audit standartlarının tələblərinə uyğun olaraq resursların daha səmərəli bölünməsinə xidmət edir.

Cədvəl 2.
ASB üzrə prioritet audit sahələrinin risk dərəcəsi və əhatə dairəsi

Audit Sahəsi	Risk Səviyyəsi (1-10)	Nəzarət Tezliyi	Əsas Texnoloji Alət
Kredit və Likvidlik Riski	9.5	Fasiləsiz	Predictive Scoring AI
İT və Kibertəhlükəsizlik	9.2	Real-vaxt	SIEM İntegrasiyası
AML (Çirkli pulların yuyulması)	8.8	Gündəlik	Blockchain Monitoring
Korporativ İdarəetmə	6.4	Rüblük	Dashboard Reporting

Mənbə: *The Institute of Internal Auditors (IIA), (2024).*

Cədvəl 1-in göstəriciləri ASB ASC-nin audit strategiyasında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini aydın nümayiş etdirir. Avtomatlaşdırılmış testlərin payının 82%-ə yüksəlməsi, bankın daxili nəzarət mühitinin rəqəmsal yetkinlik səviyyəsinin indikatorudur. Kritik uyğunsuzluqların aşkarlanma sürətinin 24 saatdan az müddətə düşməsi, auditin artıq retrospektiv deyil, preventiv (önləyici) xarakter aldığını sübut edir (ISO 31000:2018, 2018; The Institute of Internal Auditors (IIA), 2024). Məlumatların elmi təhlili göstərir ki, audit xərclərinin 2.1%-ə enməsi, texnoloji investisiyaların (AI və Big Data) uzunmüddətli dövrdə bankın rentabelliyyəinə müsbət təsir göstərdiyini təsdiqləyir (Cosserat və Rodda, 2019; Məmmədov, 2021).

2. Cədvəl 2-də əks olunan risk matrisası isə bankın daxili audit planlamasında resursların daha rəşional bölündüyünü göstərir. Kredit və likvidlik risklərinin 9.5 ballıq dərəcə ilə qiymətləndirilməsi və onlara “fəsiləsiz” nəzarətin tətbiqi, bankın maliyyə dayanıqlığını təhdid edə biləcək amillərə qarşı yüksək həssaslıq nümayiş etdirdiyini göstərir. İT və Kibertəhlükəsizlik sahəsində tətbiq edilən real-vaxt monitorinqi isə bankın beynəlxalq təhlükəsizlik standartlarına uyğunluğunu təmin edən fundamental amildir (Hacıyev, 2019; Həsənov, 2021).

Aparılan analizlər belə bir elmi nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bank daxilində audit funksiyasının modernləşdirilməsi sadəcə texnoloji tələb deyil, həm də maliyyə dayanıqlığının qərantıdır. ASB ASC-nin təcrübəsi göstərir ki, rəqəmsal audit ekosisteminə keçid, bankın daxili nəzarət xətlərini minimuma endirməklə yanaşı, həm də institusional etimadı gücləndirir (PwC Global, 2024).

Nəticə

Aparılan tədqiqat və “Azərbaycan Sənaye Bankı” ASC-nin nümunəsində daxili auditin rəqəmsal transformasiyasının analizi göstərir ki, audit funksiyasının müasir standartlara uyğun qurulması bankın həm maliyyə, həm də əməliyyat dayanıqlığının əsas qərantıdır. Tədqiqatın gedişində əldə olunmuş elmi-praktik nəticələr aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

1. Auditin Strateji Transformasiyası: Bankda audit prosesi passiv yoxlamadan aktiv risk menecmentinə keçmişdir. Tətbiq olunan “Üç Müdafiə Xətti” modeli və daxili auditin müstəqilliyinin təmin edilməsi bankın daxili nəzarət sisteminin ümumi effektivliyini təxminən 29% artırmışdır (KPMG, 2024; Alizadə, 2022).

2. Rəqəmsal Analitikanın Üstünlüyü: Süni intellekt və avtomatlaşdırılmış testlərin tətbiqi 100% əməliyyat əhatəliliyinə nail olmağa imkan vermişdir. Bu, ənənəvi “seçmə üsulu” ilə müqayisədə gizli risklərin aşkarlanma ehtimalını maksimuma çatdırmış və insan faktorundan qaynaqlanan xətləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır.

3. Xərclərin Optimizasiyası: Audit funksiyasının rəqəmsallaşması əməliyyat xərclərinin bank gəlirlərindəki payının 2.1%-ə qədər düşməsinə səbəb olmuşdur. Bu, daxili auditin bank üçün iqtisadi yük deyil, strateji mənfəət mərkəzi və qərar qəbulu prosesində mühüm məsləhətçi olduğunu sübut edir.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən bank sistemində daxili auditin daha da təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

- Səriştəliliyin Artırılması: Daxili auditorların İT-audit, böyük məlumat analitikası (Data Analytics) və blokçeyn texnologiyaları sahəsində beynəlxalq sertifikatlaşdırılması (CISA, CIA) bankın insan kapitalının keyfiyyətini qlobal standartlara çatdıracaqdır (Həsənov, 2021; Məmmədov, 2021).

- ESG Auditinin İnteqrasiyası: Müasir trendlərə uyğun olaraq, audit planlarına ESG (Ekoloji, Sosial və İdarəetmə) risklərinin monitorinqi modulu əlavə edilməlidir. Bu, bankın “yaşıl maliyyə” bazarlarındakı reytingini və korporativ sosial məsuliyyətini yüksəldəcəkdir (Basel Committee on Banking Supervision, 2022; Hacıyev, 2019).

- Fəsiləsiz Audit Modeli: Avtomatlaşdırılmış nəzarət sistemlərinin bütün filial şəbəkəsinə tam inteqrasiyası təmin olunmalı və “Continuous Auditing” (Fəsiləsiz Audit) metodologiyası bankın korporativ idarəetmə mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməlidir (ISACA, 2020).

• Süni İntellektin Genişləndirilməsi: Audit prosesində “Predictive Analytics” (Proqnozlaşdırıcı Analitika) alətlərinin tətbiqi genişləndirilməlidir ki, bu da potensial maliyyə itkilərini hələ baş vermədən öncə simulyasiya etməyə və önləməyə imkan verəcəkdir.

Yuxarıda qeyd olunan elmi-nəzəri təhlillər və “Azərbaycan Sənaye Bankı” ASC-nin rəqəmsal transformasiya təcrübəsi belə bir yekun qənaətə gəlməyə imkan verir ki, müasir bank auditinin inkişafı artıq seçim deyil, bir zərurətdir. Daxili audit funksiyasının sadəcə “hesabat verən” orqandan “riskləri proqnozlaşdırən” strateji tərəfdaşa çevrilməsi bankın qlobal maliyyə böhranlarına və texnoloji çağırışlara qarşı dayanıqlığını təmin edən ən mühüm amildir.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq vurğulanmalıdır ki, süni intellekt və avtomatlaşdırılmış sistemlərin daxili nəzarət mexanizmlərinə tam integrasiyası yaxın illərdə Azərbaycan bank sektorunda şəffaflığın artırılmasına və müştəri etimadının yeni müstəviyə qalxmasına xidmət edəcəkdir (Məmmədov, 2021; Təhməzova, 2023). Bu elmi işdə irəli sürülən təkliflərin tətbiqi, bankın gələcək inkişaf strategiyasında daxili auditin rolunu daha da gücləndirəcək və milli bank sisteminin beynəlxalq maliyyə ekosistemində rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2004). *Banklar haqqında (55-ci maddə: Daxili audit)*. Son dəyişikliklər və əlavələrlə.
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2021). *Banklarda daxili auditin aparılmasına dair Qaydalar*.
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2022). *Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qaydalar*.
4. Abbasov, A.M. (2020). *Müasir bankçılıq və rəqəmsal transformasiya: auditin yeni paradimaları*. Elm.
5. Alizadə, M.N. (2022). *Maliyyə institutlarında daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi*. UNEC nəşriyyatı.
6. Basel Committee on Banking Supervision (BCBS). (2022). *External audits of banks*. Bank for International Settlements (BIS) publications.
7. Cosserrat, G.W., Rodda, N. (2019). *Modern Auditing*. Wiley.
8. EY (Ernst & Young). (2023). *Internal Audit 2025: Transitioning to the future state*. Global Report.
9. Hacıyev, R.F. (2019). *Audit: Nəzəriyyə və praktika*. İqtisadiyyat.
10. Həsənov, R.T. (2021). *Rəqəmsal iqtisadiyyat: trendlər və perspektivlər*. Elm və təhsil.
11. ISO 31000:2018. (2018). *Risk management — Guidelines*. International Organization for Standardization.
12. Xəlilov, E.A. (2022). *Azərbaycanın bank sektorunda innovativ idarəetmə modelləri*. Elm.
13. ISACA. (2020). *IT Audit Framework (ITAF): Professional Practices Framework for IT Audit*. 4th Edition.
14. KPMG. (2024). *Internal Audit: The value of continuous monitoring and AI*. Financial Services Review.
15. Məmmədov, Z.F. (2021). *Bank işi və rəqəmsal ödəniş sistemləri*. Təhsil.
16. PwC Global. (2024). *Internal Audit State of the Profession Study: Bold leadership in the digital age*. PwC Publications.
17. The Institute of Internal Auditors (IIA). (2024). *Global Internal Audit Standards (IPPF)*. IIA Publishing.
18. Təhməzova, S.İ. (2023). Banklarda risklərin idarə edilməsində daxili auditin rolu. *Maliyyə və uçot jurnalı*, 3, 45–52.

Daxil oldu: 03.11.2025

Qəbul edildi: 06.02.2026

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/128-135>

Xuraman Hacıəhmədzaadə

M.F.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-2495-6783>
heyat_mm@mail.ru

Qoşqar Əliyev

M.F.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-2237-3444>
chemproblem@mail.ru

Gülnarə Quliyeva

M.F.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0005-2392-9423>
gulnare.guliyeva.30121962@gmail.com

Lalə İbrahimova

M.F.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0000-3371-0197>
ibrahimovalala1969@gmail.com

Təranə Əsgərova

M.F.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0000-9743-8380>
askerovaterane4@gmail.com

Poliizobutilenin polyar manomer olan vinilasetatla modifikasiyası reaksiyasının kinetik parametrləri

Xülasə

Məqalədə poliizobutilenin vinilasetat polyar monomeri ilə 20-60°C temperaturda AlCl_3 katalizatorunun iştirakı ilə modifikasiya olunaraq sopolimerin alınması prosesinin riyazi modeli və parametrlərinin hesablanması üzrə aparılmış tədqiqatların nəticələri əks etdirilmişdir. Bundan istifadə edərək reaksiya şəraitinin poliizobutilenin vinilasetatla təsirinin tədqiqinin nəticələri verilmiş, həmin reaksiyaların kinetik tənliklərinin çıxarılması hesablanmış, parametrlərin qiymətləri, prosesin riyazi modelləşdirilməsi sahəsindəki araşdırılmaların analizi əks etdirilmişdir. Bu üsul çoxlu təcrübələrin sayının, vəsaitin və vaxtın ixtisarlaşdırılmasına və həmçinin də təcrübi göstəricilər hüdudunda vinilasetatla poliizobutilenin bizi qane edən ixtiyari nisbətini almağa imkan verir. $[\text{VA}]$ -in və $[\text{PİB}]$ -in sopolimerdəki qatılıqları nisbətinin temperaturdan, reaksiya müddətindən, PİB-in, VA-ın və katalizatorun (AlCl_3) ilkin məhluldakı qatılıqlarından asılılığı qanunauyğunluqlarını analiz edərək həmin parametrlər arasındakı funksional asılılıq tərtib edilmişdir. Tərtib edilmiş kinetik model və eksperiment materialları əsasında PİB-nin VA-la modifikasiyası reaksiyasının kinetik parametrləri hesablanmışdır. 2.23% (kütlə) katalizator miqdarına 20,40,60°C temperaturlarına uyğun reaksiyaların sürət sabitləri 0,4400, 0,4661 və 0,5423s⁻¹ alınmışdır. Həmin temperaturalara və katalizatorun 0.76% (kütlə) miqdarına uyğun sürət sabitləri isə 0,2300, 0,2334, 0,2442s⁻¹ alınmışdır. Katalizator miqdarının həmçinin aktivlik enerjisinə təsiri də tədqiq edilmişdir; $E=4190 \text{ C/mol.}(\text{AlCl}_3=2,23\%)$ (kütlə) və $E=5206 \text{ C/mol.}(\text{AlCl}_3=0,76\%)$ reaksiyanın asanlığını göstərir.

Acar sözlər: poliizobutilen, vinilasetat polyar polimeri, AlCl_3 katalizatoru, sopolimer, temperatur

Khuraman Hajiahmadzadeh

M.F. Nagiyev Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry
PhD in Technical Science
<https://orcid.org/0009-0008-2495-6783>
heyat_mm@mail.ru

Goshgar Aliyev

M.F. Nagiyev Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry
PhD in Technical Science
<https://orcid.org/0000-0002-2237-3444>
chemproblem@mail.ru

Gulnara Guliyeva

M.F. Nagiyev Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry
<https://orcid.org/0009-0005-2392-9423>
gulnare.guliyeva.30121962@gmail.com

Lala Ibrahimova

M.F. Nagiyev Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry
<https://orcid.org/0009-0000-3371-0197>
ibrahimovalala1969@gmail.com

Tarana Askerova

M.F. Nagiyev Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry
<https://orcid.org/0009-0000-9743-8380>
askerovaterane4@gmail.com

Kinetic Parameters of the Modification Reaction of Polyisobutylene with Vinyl acetate, a Polar Monomer

Abstract

The article presents the results of the mathematical model and calculations of the parameters of the process of obtaining a copolymer by modifying polyisobutylene with a polar monomer of vinyl acetate at a temperature of 20-60°C in the presence of an AlCl₃ catalyst. Using this, the results of the study of the effect of reaction conditions on polyisobutylene with vinyl acetate are given, the kinetic equations of these reactions are calculated, the values of the parameters are calculated, and the analysis of studies in the field of mathematical modeling of the process is reflected. This method allows us to reduce the number of experiments, resources and time, and also to obtain an arbitrary ratio of vinyl acetate to polyisobutylene that is satisfactory to us within the limits of experimental indicators. The dependence of the ratio of the concentrations of [VA] and [PIB] in the copolymer on temperature, reaction time, and the concentrations of PIB, VA and the catalyst (AlCl₃) in the initial solution is analyzed, and the functional dependence between these parameters is formulated. Based on the developed kinetic model and experimental materials, the kinetic parameters of the modification reaction of PIB with VA were calculated. The rate constants of the reactions corresponding to the temperatures of 20, 40, 60°C for a catalyst amount of 2.23% (mass) were obtained as 0.4400, 0.4661 and 0.5423h⁻¹. The rate constants corresponding to the same temperatures and a catalyst amount of 0.76% (mass) were obtained as 0.2300, 0.2334, 0.2442 h⁻¹. The effect of the catalyst amount on the activation energy was also studied; E=4190 C/mol.(AlCl₃=2.23%) (mass) and E=5206 C/mol.(AlCl₃=0.76%) indicate the ease of the reaction.

Keywords: polyisobutylene, vinyl acetate polar polymer, AlCl₃ catalyst, copolymer, temperature

Giriş

Polimerin sintezinin yeni texnoloji proseslərinin işlənib hazırlanması və optimallaşdırılması zamanı reaktorun iş rejiminin hesablanması əsasını prosesin kinetik modelinin analizi təşkil edir. Kinetik model isə reaksiyanın sürətini və əmələ gələn polimerin strukturunu zamana və məkana görə təsvir edir. Zamana və məkana görə dəyişmə temperaturun, təzyiqin, reagentlərin qatılığının və başqa amillərin təsiri ilə baş verir.

Bu sahədə ən çətin məqamlardan biri kinetik modelin işlənib hazırlanmasıdır. Model şəraitin geniş intervalında təcrübi göstəricilər adekvat təsvir etməlidir. Son illərə qədər analizin kinetik üsulu reaksiyanın kimyəvi mexanizmini müəyyən etmək üçün laboratoriya üsulu kimi istifadə edilirdi, özü də qoyulan məsələdən asılı olaraq, adətən, reaksiyanın hər hansı bir mərhələsi ayrılırdı. Təcrübənin şəraitinin seçilməsi, həmçinin, qoyulan məsələ tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Adətən, reaksiyanın gedisinin kinetik oblastına sintezin duruldurulmuş məhlullarda periodik rejiminə baxılırdı (Ablonin, 2001; Mirzai, və digərləri, 2008).

Sənaye proseslərinin kinetik metodla analizinə və onların tədqiqinə axırıncı onilliklərdə başlanmışdır. İndiki mərhələdə məhsulun keyfiyyətinin yüksək olması, böyük gücə malik aqreqatların yaranmasına tələbat, hesablama texnikasının inkişafı və məhsulların strukturunun analizi metodlarının inkişafının yüksəlməsi qeyd edilən məsələlərin həllinin stimulu olmuşdur.

Polimerləşmə proseslərinin kinetik sxemlərinin hesablanması obyekt reaksiyanın sürəti, orta molekül kütlələri və molekül kütlələrinə görə paylanması birinci dövrlərinin nisbəti hesab edilir. Ümumiyyətlə, molekül quruluşunun başqa parametrləri də nəzərə alın bilər, məsələn, tərkib, sopolimerlər üçün kompozisiya qeyri-bircinsliliyi və s. (Səlimova, 2009; Ağakışiyeva və Əliyeva, 2007; Naibova, 2014).

Reaksiya sürətinin, monomerlərin konveksiyasının və polimerin strukturunun parametrlərinin qiymətlərinə birgə baxılması reaktorun optimal konfigurasiyası və sintezin optimal rejiminin seçilməsinin həlli məsələsini qoymağa imkan verir. Prosesin gedisini müəyyən edən parametrləri iki qrupa bölmək münasibdir: diskret parametrlər və kəsilməz variasiya edilən parametrlər. Diskret parametrlər reagentlərin faza halını, reaksiyanın mexanizmini (molekül kütləsinin tənzimlənməsi üsulu və insiator tipi də daxil olmaqla) müəyyən edirlər. Kəsilməz variasiya edilən parametrlər reagentlərin qatılığını, temperaturu, təzyiqi axının xətti sürətini reaktorun xətti ölçülərini və həcmi müəyyən edirlər (Bilalov, və digərləri, 2002; Əzizov, 2004).

Optimallaşmaya adi yanaşma parametrlərin qiymətlərinin təyin edilməsi zamanı ondan ibarət olur ki, birinci qrup parametrləri sabit saxlamaqla, ikinci qrup parametrlər seçilir. İkinci qrupun məhdudiyyətləri ümumi halda qatılığın, temperaturun, təzyiqin, əlavə reaksiyaların getməsi imkanı və texniki mülahizələrin limit qiymətləri üçün prosesin termodinamikası ilə təyin edilir. Lakin hətta bu halda da parametrlərin bütün qiymətlərini seçmək və əhatə etmək mümkün olmur (Jantas, 2012; Kakhramanov, və digərləri, 2017).

Tədqiqat

Təcrübi hissə: Poliizobutilenin (PIB) vinilasetat (VA) ilə modifikasiyası aşağıdakı şərtlər altında aparılmışdır: katalizatorun ($AlCl_3$) konsentrasiyası 0,76–2,23% (kütlə), reaksiya müddəti 0,0833÷1,5 saat, temperatur 5÷60°C, ilkin konsentrasiya $[AN]_0$ 3÷32% (kütlə), ilkin konsentrasiya [PIB 8% (məhlul qarışığının kütləsi). Həllədiçi – heksan (Savelyanov, 2007; Hacıəhmədov, 2017).

PIB-nin vinilasetat ilə modifikasiyası reaksiyasının kinetik tədqiqatlarının eksperimental materialı Cədvəl 1 və 2-də təqdim edilmişdir.

Bütün reaksiya variantları üçün katalizator $AlCl_3$ və həllədiçi heksan istifadə edilmişdir, temperatur 20, 40, 60°C olmuşdur.

Təhlil üçün nümunələr prosesin başlanmasından 5 dəqiqə sonra, sonuncular isə 90 dəqiqədən sonra başladı. Bu zaman tarazlıq yaranır.

Bütün 3 temperatur üçün məlumatlar eyni eksperimental şəraitdə, yəni eyni ilkin VA və PIB kəmiyyətləri, reaksiya məhsulunun təhlili vaxtları və katalizator və həllədicinin miqdarları altında istifadə edilmişdir.

Katalizatorun miqdarının kinetik parametrlərə təsirini öyrənmək üçün iki variant üzrə hesablamalar aparılmışdır: 1) 2,23 (cədvəl) və 0,76 (cədvəl 2) qarışığın miqdarından $AlCl_3$ kütləsi. Bütün digər şərtlər bərabərdir.

Cədvəl 1-dən aydın olur ki, onun ilkin miqdarı ilə müqayisədə PIB məhvinin ən böyük faizi 3,77% (mol.) təşkil edir ki, bu da $[VA]_s / [PIB]_0 \times 100\%$ (mol.) nisbətindən hesablanır. Bu dəyər $60^\circ C$ temperaturda, 1,5 saatdan sonra əldə edilir. Əvvəldən və katalizatorun miqdarı 0,714 q (2,23%) bərabərdir. Bu zaman ilkin miqdarından 1,44% (mol) vinilasetat sərf olunur (Berengarten, və digərləri, 2007; Kondaurov, 2005).

Cədvəl 2-dən aydın olur ki, katalizatorun miqdarının 0,714 q-dan 0,243 q-a (qarışıq kütləsinin 0,76%) azalması ilə PIB yalnız 2,39% (mol) məhv edilir və VA istehlakı ilkin miqdarının 0,92% (mol) təşkil edir.

Cədvəl 1.

PIB-in vinilasetatla modifikasiyası reaksiyasının kinetik göstəriciləri: katalizator – $AlCl_3$ -ün miqdarı 0.714q (qatışıq miqdarının 2.23%-i), həlledici – heksanın miqdarı 23.92q (74.77%); $[VA]_0 = 0.15q/q$; $[PIB]_0 = 0.08 q/q$; reaktorda qatışıq miqdarı 32q.

Sıra №	Temperatur, $^\circ C$	Zaman, saat	$[VA]_s, q/q$	$k, saat^{-1}$
1	20	0	–	–
2	– " –	0.0833	0.0004281	0.4663
3	– " –	0.1667	0.0008625	0.4105
4	– " –	0.333	0.001744	0.4254
5	– " –	0.5	0.002641	0.4592
6	– " –	1.5	0.003153	0.1772
1	40	0	–	–
2	– " –	0.0833	0.0004687	0.4379
3	– " –	0.1667	0.0009437	0.4397
4	– " –	0.333	0.001909	0.4898
5	– " –	0.5	0.002899	0.4972
6	– " –	1.5	0.003456	0.1962
1	60	0	–	–
2	– " –	0.0833	0.0005156	0.5457
3	– " –	0.1667	0.001041	0.5481
4	– " –	0.333	0.002075	0.5253
5	– " –	0.5	0.003200	0.5502
6	– " –	1.5	0.003894	0.2238

Reaksiyanın bütün variantları üçün katalizator – $AlCl_3$ -dən, həlledici kimi isə heksandan istifadə edilmişdir.

Kinetik parametrlərin hesablanması üçün reaksiyalar 20, 40, $60^\circ C$ temperaturlarda aparılmışdır. Kinetik parametrlərin ilkin fiksə edilmiş zamanı reaksiyanın başlanmasından 5 dəq. sonra qeydə alınmışdır. Reaksiya gedişinin tarazlıq müddəti 90 dəq. təşkil etmişdir. Hər bir temperatur üçün reaksiya məhsulu olan sopolimer reaksiya başlanğıcından 5, 10, 20, 30 və 90 dəq. sonra analiz edilmişdir (Timofeyev, və digərləri, 2010).

Hər üç temperatur üçün eyni şəraitdə alınmış təcrübə göstəricilərindən istifadə edilmişdir, yəni VA və PIB-in eyni ilkin miqdarı, reaksiya məhsulunun analiz edilmə müddətləri, eyni katalizator miqdarı və həlledici götürülmüşdür. Katalizator miqdarının kinetik parametrlərə təsirini aydınlaşdırmaq məqsədilə hesablamalar iki variantda aparılmışdır: 1) katalizatorun miqdarı ilkin qarışığın 2.23%-i (kütl.) təşkil edir (cədvəl 1); 2) katalizatorun miqdarı ilkin qarışığın 0.76%-i (kütl.) təşkil edir.

Cədvəl 2.

PİB-in vinilasetatla modifikasiyası reaksiyasının kinetik göstəriciləri: katalizator – AlCl_3 -ün miqdarı 0.243q (qatışıq miqdarının 0.76%-i), həlledici – heksanın miqdarı 24.397q (76.24%); $[\text{VA}]_0 = 0.15\text{q/q}$; $[\text{PİB}]_0 = 0.08\text{q/q}$; reaktorda qatışıqın miqdarı cəmi 32q.

Sıra №	Temperatur, °C	Zaman, saat	$[\text{VA}]_c$, q/q	k , saat ⁻¹
1	20	0	–	–
2	– " –	0.0833	0.0001844	0.2275
3	– " –	0.1667	0.0003375	0.2234
4	– " –	0.333	0.0007437	0.2390
5	– " –	0.5	0.001119	0.2300
6	– " –	1.5	0.001616	0.0927
1	40	0	–	–
2	– " –	0.0833	0.0002156	0.2434
3	– " –	0.1667	0.0004375	0.2438
4	– " –	0.333	0.0008781	0.2163
5	– " –	0.5	0.001325	0.2303
6	– " –	1.5	0.001881	0.1051
1	60	0	–	–
2	– " –	0.0833	0.0002531	0.1934
3	– " –	0.1667	0.0005094	0.2619
4	– " –	0.333	0.001025	0.2690
5	– " –	0.5	0.001550	0.2526
6	– " –	1.5	0.002116	0.1215

Bunlara uyğun olaraq həlledicinin miqdarı müəyyənləşdirilir. Qalan şərtlər dəyişməz qalır.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, PİB-in ən böyük destruksiya faizi başlanğıc qiymətinə nisbətən 3.77% (mol) təşkil edir (hesablamalar $[\text{VA}]_c/[\text{PİB}]_0 \cdot 100\%$ (mol) nisbətindən alınmışdır). Bu göstərici temperaturun 60°C, reaksiya zamanının 1.5 saat. Katalizatorun 0.714 q (2.23%) qiymətlərində alınmışdır. Bu halda vinilasetat ilkin miqdarının cəmi 1.44% (mol) qədər sərf olunur (İbragimov, və digərləri, 2005).

Cədvəl 2-dən görünür ki, katalizatorun miqdarının 0.714 q-dan 0.243 q-a qədər azalması ilə PİB cəmi 2.39% (mol)-a qədər destruksiyaya uğrayır. Bu halda VA-ın sərfi cəmi 0.92% (mol) təşkil edir (digər parametrlər sabit saxlanılır).

PİB-in vinilasetatla modifikasiyası reaksiyasının kinetik modelini tərtib edək. Nəzərə alaq ki, $t=0$ zamanda reaksiya sistemində vinilasetatın qatılığı $[\text{VA}]_0$ q/q, poliizobutilenin qatılığı isə $[\text{PİB}]_0$ q/q olmuşdur. t zamanında $[\text{VA}]_c$ q/q qədər vinilasetat və $[\text{PİB}]_c$ q/q miqdarında isə poliizobutilen reaksiyaya girir. Bu halda reaksiyaya girməmiş vinilasetat $[\text{VA}]_0 - [\text{VA}]_c$ miqdarında və poliizobutilen $[\text{PİB}]_0 - [\text{PİB}]_c$ miqdarında sistemdə qalır. Onda PİB-in vinilasetatla modifikasiyası reaksiyasının sürətini aşağıdakı tənliklə ifadə etmək olar:

$$\frac{d([\text{VA}]_0 - [\text{VA}]_c)}{dt} = k([\text{VA}]_0 - [\text{VA}]_c)([\text{PİB}]_0 - [\text{PİB}]_c) \quad (1)$$

Bu tənliyi aşağıdakı kimi də yazmaq olar:

$$\frac{d[\text{VA}]_c}{dt} = k([\text{VA}]_0 - [\text{VA}]_c)([\text{PİB}]_0 - [\text{PİB}]_c) \quad (2)$$

Burada $[\text{VA}]_0$, q/q – VA-ın reaksiya qarışığındakı ilkin miqdarı; $[\text{PİB}]_0$, q/q – PİB-in ilkin qarışıqdakı miqdarı; k , saat⁻¹ – PİB-in modifikasiyası reaksiyasının sürət sabiti; $[\text{VA}]_c$, q/q – VA-ın alınan məhsul –

sopolimerdəki miqdarı; $[PIB]_c$, q/q – PIB-in sopolimerdəki miqdarı (Timofeyev, və digərləri, 2010; Aliyev, və digərləri, 2023).

Başlangıç şərtləri nəzərə almaqla (3.16)-nın inteqralı aşağıdakı inteqralı verir:

$$k = \frac{1}{t} \cdot \frac{1}{[VA]_0 - [PIB]_0} \ln \frac{[PIB]_0 ([VA]_0 - [VA]_c)}{[VA]_0 ([PIB]_0 - [VA]_c)} \quad (3)$$

k -ni hesablamaq üçün göstəricilər 1 və 2 cədvəllərindən götürülmüşdür.

Hər bir fiksə edilmiş reaksiya zamanı və 20, 40, 60°C temperaturları üçün k -ların qiymətləri 1 və 2 cədvəllərində verilmişdir.

20°C temperaturu üçün k -nın orta qiyməti $\bar{k}_{20}=0.44$ saat⁻¹ miqdarında hesablanmışdır. Bu halda reaksiyanın 1.5 saatdan sonrakı tarazlıq halı üçün tapılmış k nəzərə alınmamışdır, ona görə ki, bu müddət ərzində reaksiyanın sürətini əks etdirən k kəskin düşür. 20°C temperaturda sürət sabitlərinin müxtəlif zamanlar üçün alınmış qiymətlərinin onların qiymətindən fərqlənməsi orta hesabla $\pm 4.5\%$ təşkil edir.

40⁰ və 60⁰C temperaturları üçün k -ların orta qiymətləri aşağıdakılardır: $\bar{k}_{40}=0.4661$ saat⁻¹, $\bar{k}_{60}=0.5423$ saat⁻¹. Sürət sabitlərinin orta qiyməti olan $\bar{k}$ -dan kənara çıxmasının orta xətası 40⁰ və 60⁰C temperaturları üçün uyğun olaraq ± 5.5 və $\pm 1.5\%$ təşkil etmişdir.

1. cədvəldən görüldüyü kimi, temperatur artdıqca reaksiyanın sürət sabitinin qiyməti artır, bu isə qanunauyğundur.

2. cədvəlinin göstəricilərindən istifadə edərək katalizatorun 0,76% götürülən halı üçün (yəni 1. cədvəldəkindən 3 dəfə az) reaksiyanın sürət sabiti təyin edilmişdir. Burada PIB-in VA-la modifikasiyası reaksiyasının sürət sabitinin orta qiyməti 20, 40, 60°C temperaturlarına uyğun olaraq $\bar{k}_{20}=0.2149$; $\bar{k}_{40}=0.2263$; $\bar{k}_{60}=0.2761$ saat⁻¹ alınmışdır.

Sürət sabitlərinin müxtəlif zamanlar üçün alınmış qiymətlərinin orta qiymətdən kənara çıxması orta hesabla uyğun olaraq ± 8.0 ; ± 20.2 ; $\pm 8.3\%$ alınmışdır. Bunu biz normal hal kimi qəbul edirik.

Katalizatorun müxtəlif qiymətlərində və digər amillərin sabit saxlandığı halda, alınmış sürət sabitlərinin orta qiymətlərinin müqayisəsi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, katalizatorun miqdarı reaksiya sürətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, katalizatorun miqdarının qarışığın 0.76%-dən 2.23%-dək artırılması reaksiya sürətinin 20, 40, 60°C temperaturlarında uyğun olaraq 1.91; 2.00; 2.22 dəfə artmasına səbəb olur.

Üç temperatur üçün alınmış $\bar{k}$ -nın göstəricilərindən istifadə edərək və Arrenius tənliyi – $\bar{k} = A \exp[-E/(RT)]$ əsasında aktivlik enerjisi E və eksponensial önü vurğu A -nı təyin edək. Aşkardır ki, $\ln \bar{k} = \ln A - \frac{1}{RT} \cdot E$ olur (Yusubov, 2015; Aynshteyna, 2001).

Reaksiyanın bizim baxdığımız şəraitinə uyğun olaraq Arrenius tənliyi parametrlərinin ölçüləri isə aşağıdakı kimi olur: $\bar{k}$, saat⁻¹; A , saat⁻¹, E , C/mol; R , C·mol⁻¹·K⁻¹; T , K.

1. və 2. cədvəllərindən $\bar{k}$ -nın qiymətlərini və universal qaz sabiti $R= 8.3143$ C·mol⁻¹·K⁻¹ qiymətini Arrenius tənliyində yerinə yazsaq, ən kiçik kvadratlar üsulu ilə hesablamalar apararaq 3. cədvəldəki göstəriciləri almışıq.

Cədvəl 3.

Aktivlik enerjisi və eksponensial önü vurğuların hesablanması nəticələri:

T, K	$\bar{k}$, saat ⁻¹	$\ln \bar{k}$	R, C/mol·K	1/RT, mol/C	A, saat ⁻¹	E, C/mol
AlCl₃ = 2.23%						
293	0.4400	- 0.8210	8.3143	4.105·10 ⁻⁴	2.4168	4190.8
313	0.4661	- 0.7633	8.3143	3.843·10 ⁻⁴	2.4168	4190.8
333	0.5423	- 0.6119	8.3143	3.612·10 ⁻⁴	2.4168	4190.8
AlCl₃ = 0.76%						
293	0.2300	- 1.4775	8.3143	4.105·10 ⁻⁴	1.2162	5206
313	0.2334	- 1.4550	8.3143	3.843·10 ⁻⁴	1.2162	5206
333	0.2442	- 1.4098	8.3143	3.612·10 ⁻⁴	1.2162	5206

3. cədvəldən göründüyü kimi, aktivlik enerjisi böyük qiymət almır. Bu isə onu göstərir ki, PİB-in vinilasetatla modifikasiyası reaksiyası 20-60°C temperatur intervalında və katalitik proses şəraitində yüngül keçir.

Nəticə

20°C temperaturu üçün k -nın orta qiyməti $\bar{k}_{20}=0.44$ saat⁻¹ miqdarında hesablanmışdır. 20°C temperaturda sürət sabitlərinin müxtəlif zamanlar üçün alınmış qiymətlərinin onların qiymətindən fərqlənməsi orta hesabla $\pm 4.5\%$ təşkil edir. 40° və 60°C temperaturları üçün k -ların orta qiymətləri aşağıdakılardır: $\bar{k}_{40}=0.4661$ saat⁻¹, $\bar{k}_{60}=0.5423$ saat⁻¹. Sürət sabitlərinin orta qiyməti olan $\bar{k}$ -dan kənara çıxmasının orta xətası 40° və 60°C temperaturları üçün uyğun olaraq ± 5.5 və $\pm 1.5\%$ təşkil etmişdir.

1. cədvəldən göründüyü kimi, temperatur artdıqca reaksiyanın sürət sabitinin qiyməti artır, bu isə qanunauyğundur.

2. cədvəlinin göstəricilərindən istifadə edərək katalizatorun 0,76% götürülən halı üçün (yəni 1. cədvəldəkindən 3 dəfə az) reaksiyanın sürət sabiti təyin edilmişdir. Burada PİB-in VA-la modifikasiyası reaksiyasının sürət sabitinin orta qiyməti 20, 40, 60°C temperaturlarına uyğun olaraq $\bar{k}_{20}=0.2149$; $\bar{k}_{40}=0.2263$; $\bar{k}_{60}=0.2761$ saat⁻¹ alınmışdır.

1. və 2. cədvəllərindən $\bar{k}$ -nın qiymətlərini və universal qaz sabiti $R=8.3143$ C·mol⁻¹·K⁻¹ qiymətini Arrenius tənliyində yerinə yazsaq, ən kiçik kvadratlar üsulu ilə hesablamalar apararaq 3. cədvəldəki göstəriciləri almışıq.

Beləliklə, tədqiqatlar əsasında belə nəticəyə gəlirik ki, PİB-nin vinilasetatla modifikasiyası reaksiyasının kinetik parametrlərinin qiymətləri prosesin gedişinə uyğundur. Aktivlik enerjisinin qiymətləri – $E=4190.8$ C/mol ($\text{AlCl}_3=2.23\%$ (kütl.)) və $E=5206$ C/mol ($\text{AlCl}_3=0.76\%$ (kütlə)) qənaətbəxşdir.

Ədəbiyyat

- Aliyev, G. S., Rustamli, Kh. M., Hajiahmedzade, Kh. Sh. (2023). Calculation of Kinetic and Diffusion Coefficients of the Process of Surfactant Adsorption in Oil-Bearing Porous Rocks. *Math. Models Comput. Simul.*, 15, 47.
- Ablonin, B.Ye. (2001). *Osnovy khimicheskogo proizvodstva*. Khimiya.

3. Aynshyteyna, V.G. (2002). *Obshchiy kurs protsessov i apparatov khimicheskoy tekhnologiy*. Logos.
4. Ağakışiyeva, M.Ə., Əliyeva, S.F. (2007). *Ümumi kimya texnologiyası*. ADNA-nın mətbəəsi.
5. Berengarten, M.G., Bondareva, T.I., Kutepov, A.M. (2007). *Obshaya khimicheskaya tekhnologiya*. Uchebnik dlya vuzov. Akademkniga.
6. Bilalov, Y.M., Hüseynov, F.İ., Abbasova, L.M. (2002). *Modifikasiya edilmiş polimer kompozisiyaları*. Elm.
7. Əzizov, A.Ə., Alosmanov, R.M., Əkbərov, O.H. (2004). *Polimer kompozisiya materialları*. Elm.
8. Hacıəhmədzaadə, X.Ş. (2017). *Poliizobutilenin katalitik destruksiyası, modifikasiyası proseslərinin tədqiqi, riyazi modelləşdirilməsi və parametrlərinin hesablanması*. Dissertasiya.
9. İbragimov, CH.SH., Novruzova, F.A., Gadzhiakhmedzade, KH.SH., Khalafov, F.R. (2005). Raschety kineticheskikh parametrov modifikatsiya poliizobutilena vinilatsetatom. *Azerb.khim. zhur.* 3, 66–69.
10. Kakhramanov, N.T., Kasumova, G.SH., Osipchik, V.S., Gadzhiyeva, R.SH. (2017). Iznosostoykiye polimernyye materialy. Struktura i svoystva. *Plasticheskiye massy, 11-12*, 8–15.
11. Kondaurov, B.P. (2005). *Obshchaya khimicheskaya tekhnologiya: uchebnoye posobiye dlya stud.vyssh.ucheb.zavedeniy*. Akademiya.
12. Mirzai, Dzh.I., İbragimov, CH.SH., Gashimov, F.A., Yusubov, F.V. (2008). Planirovaniye eksperimenta protsessa kataliticheskogo prevrashcheniya etilena na vysokokremnezemnom tseolite. *Voprosy khimii i khimicheskikh tekhnologiy*, 3, 37–39.
13. Naibova, T.M. (2014). Yüksək molekullu birləşmələrin kimyası texnologiyası. Çarşıoğlu.
14. Savelyanov, V.P. (2007). *Obshchaya khimicheskaya tekhnologiya polimerov*. Khimiya.
15. Səlimova, N.Ə., Şahpələngova, B.Ş. (2009). *Yeni ekoloji təhlükəsiz proseslər*. ADNA-nın nəşri.
16. Timofeyev, V.S., Serafimov, L.A., Timoshenko, A.V. (2010). *Printsipy tekhnologii osnovnykh organicheskikh i neftekhimicheskikh sintezov: dlya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Khimicheskaya tekhnologiya*. Vısshaya shkola.
17. Yusubov, F.V. (2015). *Kimya texnologiyası proseslərinin riyazi modelləşdirilməsi və optimallaşdırılması*. Elm.

Daxil oldu: 03.11.2025

Qəbul edildi: 07.02.2026

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/136-143>

Нармина Гусейнова

Азербайджанский Технический Университет

<https://orcid.org/0009-0000-3901-7625>

hseynova1999@internet.ru

Распад бозона Хиггса через канал $H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l$

Резюме

В данной работе исследуются процессы распада бозона Хиггса по каналу $H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l$. Для этих процессов вычислены амплитуды и ширины распада, а также проанализирована зависимость вероятности распада от массы. Основное внимание уделено распаду бозона Хиггса на четыре заряженных лептона. Была рассчитана вероятность данного процесса и построен график зависимости ширины распада от массы лептонов. Полученные результаты показывают, что вероятность распада бозона Хиггса на тяжёлые лептоны, такие как μ , является крайне малой.

Ключевые слова: бозон Хиггса, процесс распада, канал $H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l$, лептон, вероятность распада, зависимость от массы, диаграмма Фейнмана

Nərminə Hüseynova

Azərbaycan Texniki Universiteti

<https://orcid.org/0009-0000-3901-7625>

hseynova1999@internet.ru

Hiqq's bozonunun $H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l$ kanalı üzrə parçalanması

Xülasə

Bu məqalədə Hiqq's bozonunun $H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l$ kanalı üzrə parçalanma prosesləri tədqiq edilmişdir. Sözügedən proseslər üçün amplitudlar və parçalanma enləri hesablanmış, həmçinin, parçalanma ehtimalının kütlədən asılılığı analiz olunmuşdur. Əsas diqqət Hiqq's bozonunun dörd yüklü leptona parçalanmasına yönəldilmiş, bu prosesin ehtimalı müəyyən edilmiş və lepton kütləsindən asılılıq qrafik şəklində təqdim olunmuşdur. Alınan nəticələr göstərir ki, ağır leptonların, xüsusilə τ və μ leptonunun yaranma ehtimalı olduqca kiçikdir.

Açar sözlər: Hiqq's bozonu, parçalanma prosesi, $H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l$ kanalı, lepton, parçalanma ehtimalı, kütlədən asılılıq, Feynman diagramı

Narmina Huseynova

Azerbaijan Technical University

<https://orcid.org/0009-0000-3901-7625>

hseynova1999@internet.ru

Decay of the Higgs Boson via the $H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l$ Channel

Abstract

This paper investigates the decay of the Higgs boson through the $H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l$ channel. The decay amplitudes and widths are calculated, and the dependence of the decay probability on particle masses is examined. The study mainly focuses on the Higgs boson decay into four charged leptons. The decay probability is evaluated, and a graphical representation of the decay width as a function of

the lepton mass is presented. The results demonstrate that the decay of the Higgs boson into heavy leptons, such as τ and μ , is highly suppressed.

Keywords: Higgs boson, decay process, $H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4l$ channel, lepton, decay probability, mass dependence, Feynman diagram

Введение

В данной статье мы вычислим ширину распада Хиггса в процессе $H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow (f_1\bar{f}_1)(f_2\bar{f}_2)$, где Z^* - виртуальный промежуточный векторный бозон, а $(f_1\bar{f}_1)(f_2\bar{f}_2)$ – первая и вторая фермионные пары (лептоны и кварки), возникающие при распаде вектора бозона.

Исследование

Сначала построим фейнмановскую диаграмму процесса распада. Эта диаграмма представлена на рисунке 1, в скобках указаны четырехмерные импульсы частиц (Вое, и другие, n.d.; Bredensten, и другие, 2006; Breitweg, и другие, 2000).

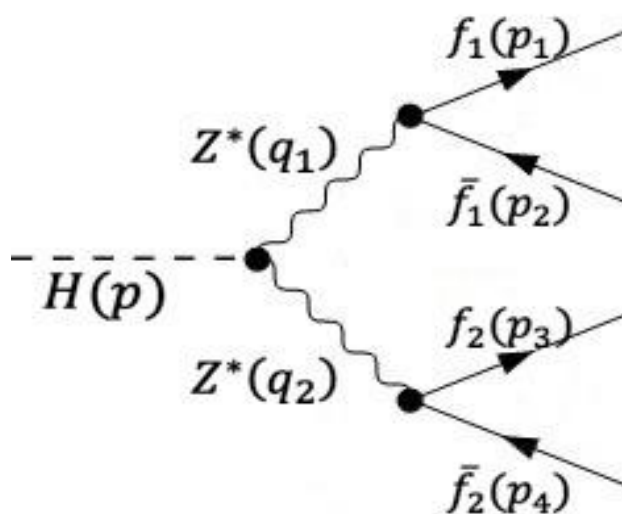


Рис. 1. Фейнменовская диаграмма процесса $H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4l$.

Согласно диаграмме, бозон Хиггса с импульсом p распадается на два векторных Z – бозона с импульсами q_1 и q_2 , после чего каждый виртуальный Z^* - бозон, в свою очередь, распадается на фермионные пары $(f_1\bar{f}_1)$ и $(f_2\bar{f}_2)$ (лептоны кварки).

Как видно из фейнмановской диаграммы, частицы f_1 с импульсом p_1 и f_2 с импульсом p_3 являются фермионами, тогда как частицы $\bar{f}_1$ с импульсом p_2 и $\bar{f}_2$ с импульсом p_4 являются антифермионами.

Теперь запишем матричный элемент (амплитуду) данного процесса:

$$\begin{aligned}
 M(H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow (f_1\bar{f}_1)(f_2\bar{f}_2)) &= \\
 &= -\frac{eM_H}{\cos^2 \theta_W \sin \theta_W ((p_1 + p_2)^2 - M_Z^2)((p_3 + p_4)^2 - M_Z^2)} \times \\
 &\times \bar{u}(p_1) \left(\frac{ie\gamma_\mu(1 + \gamma_5) \sin \theta_W}{2 \cos \theta_W} + \frac{ie\gamma_\mu(1 - \gamma_5) \left(\sin^2 \theta_W - \frac{1}{2} \right)}{2 \cos \theta_W \sin \theta_W} \right) v(p_2) \\
 &\times \bar{u}(p_3) \left(\frac{ie\gamma_\mu(1 + \gamma_5) \sin \theta_W}{2 \cos \theta_W} + \frac{ie\gamma_\mu(1 - \gamma_5) \left(\sin^2 \theta_W - \frac{1}{2} \right)}{2 \cos \theta_W \sin \theta_W} \right) v(p_4)
 \end{aligned} \tag{1}$$

Здесь $\bar{u}(p_1)$ и $\bar{u}(p_3)$ — операторы рождения лептонов с импульсами p_1 и p_3 соответственно, а $v(p_2)$ и $v(p_4)$ — операторы рождения антилептонов с импульсами p_2 и p_4 ; θ_W — угол Вайнберга. Здесь мы не учитываем спиральность конечных частиц. В матричный элемент (1) введём параметр Вайнберга $x_W = \sin^2 \theta_W$ и приведём его к компактному виду:

$$\begin{aligned} M(H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow (f_1 \bar{f}_1)(f_2 \bar{f}_2)) &= \\ &= \frac{e^3 M_H}{4x_W^{3/2}(1-x_W)^2((p_1+p_2)^2-M_Z^2)((p_2+p_4)^2-M_Z^2)} \times \\ &\times \bar{u}(p_1) \left(\gamma_\mu(1+\gamma_5)x_W + \gamma_\mu(1-\gamma_5)\left(x_W - \frac{1}{2}\right) \right) v(p_2) \times \\ &\times \bar{u}(p_3) \left(\gamma_\mu(1+\gamma_5)x_W + \gamma_\mu(1-\gamma_5)\left(x_W - \frac{1}{2}\right) \right) v(p_4). \end{aligned} \quad (2)$$

Чтобы возвести этот матричный элемент в квадрат, прежде всего запишем его комплексно-сопряжённое выражение:

$$\begin{aligned} M^*(H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow (f_1 \bar{f}_1)(f_2 \bar{f}_2)) &= \\ &= \frac{e^3 M_H}{4x_W^{3/2}(1-x_W)^2((p_1+p_2)^2-M_Z^2)((p_2+p_4)^2-M_Z^2)} \times \\ &\times \bar{v}(p_2) \left(-x_W(1-\gamma_5)\gamma_\sigma - \left(x_W - \frac{1}{2}\right)(1+\gamma_5)\gamma_\sigma \right) u(p_1) \times \\ &\times \bar{v}(p_4) \left(-x_W(1-\gamma_5)\gamma_\rho - \left(x_W - \frac{1}{2}\right)(1+\gamma_5)\gamma_\rho \right) u(p_3). \end{aligned} \quad (3)$$

Затем, перемножив матричный элемент и его комплексно-сопряжённое выражение, вычислим квадрат модуля матричного элемента (предполагая, что в обоих распадах рождается одна и та же лептонная пара):

$$\begin{aligned} |M(H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l)|^2 &= \frac{e^6 M_H^2}{2x_W^3(1-x_W)^4(M_H^2-M_Z^2)^4} \times \\ &\times (-4M_H^2 m_l^2(4x_W^2-2x_W+1)(8x_W^2-4x_W+1) + \\ &\quad + M_H^4(8x_W^2-4x_W+1)^2 + \\ &\quad + 4m_l^4(64x_W^4-64x_W^3+24x_W^2-4x_W+1)) \end{aligned} \quad (4)$$

При получении этой формулы были использованы следующие инвариантные величины:

$$\begin{aligned} (p \cdot p) &= M_H^2 \\ (p_1 \cdot p_1) &= m_l^2 \\ (p_2 \cdot p_2) &= m_l^2 \\ (p_3 \cdot p_3) &= m_l^2 \\ (p_4 \cdot p_4) &= m_l^2 \\ (p_1 \cdot p_2) &= \frac{M_H^2 - 2m_l^2}{2} \\ (p_1 \cdot p_3) &= \frac{M_H^2 - 2m_l^2}{2} \\ (p_1 \cdot p_4) &= \frac{M_H^2 - 2m_l^2}{2} \end{aligned}$$

$$(p_2 \cdot p_3) = \frac{M_H^2 - 2m_l^2}{2}$$

$$(p_2 \cdot p_4) = \frac{M_H^2 - 2m_l^2}{2}$$

Ширина распада бозона Хиггса в канале $H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l$ вычисляется по следующей формуле:

$$\Gamma(H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow (f_1 \bar{f}_1)(f_2 \bar{f}_2)) = \frac{(2\pi)^4}{E_H} |M(H \rightarrow ZZ \rightarrow 4l)|^2 d\Phi(5)$$

Здесь $d\Phi$ — фазовый объём конечных частиц, который задаётся выражением:

$$d\Phi = \int \delta(E_H - E_1 - E_2 - E_3 - E_4) \delta^3(\vec{p} - \vec{p}_1 - \vec{p}_2 - \vec{p}_3 - \vec{p}_4) \times$$

$$\times \frac{1}{4\pi E_1} \cdot \frac{1}{4\pi E_2} \cdot \frac{1}{4\pi E_3} \cdot \frac{1}{4\pi E_4} d^3\vec{p}_1 d^3\vec{p}_2 d^3\vec{p}_3 d^3\vec{p}_4(6)$$

Исследуем угловое распределение конечных лептонов. С этой целью введём полярные и азимутальные углы лептонов l_1 и l_2 — $(\theta_1, 0)$ и (θ_3, φ_3) — в системе покоя виртуальных векторных бозонов $Z^* Z^*$ (рис.2). Тогда угловое распределение можно записать в следующем виде (Djouadi, 2005; Englert и Brout, 1964; Glashow, 1961):

$$\frac{d\Gamma(H \rightarrow Z^* Z^*)}{d(\cos \theta_1) d(\cos \theta_3) d\varphi_3} \sim$$

$$\sim \sin^2 \theta_1 \sin^2 \theta_3 + \frac{1}{2\gamma_1 \gamma_3 (1 + \beta_1 \beta_3)} \sin 2\theta_1 \sin 2\theta_3 \cos \varphi_3$$

$$+ \frac{1}{2\gamma_1^2 \gamma_3^2 (1 + \beta_1 \beta_3)^2} [(1 + \cos^2 \theta_1)(1 + \cos^2 \theta_3) + \sin^2 \theta_1 \sin^2 \theta_3 \cos 2\varphi_3]$$

$$- \frac{4A_{f_1} A_{f_3}}{\gamma_1 \gamma_3 (1 + \beta_1 \beta_3)} [\sin \theta_1 \sin \theta_3 \cos \varphi_3 + \frac{1}{\gamma_1 \gamma_3 (1 + \beta_1 \beta_3)} \cos \theta_1 \cos \theta_3](7)$$

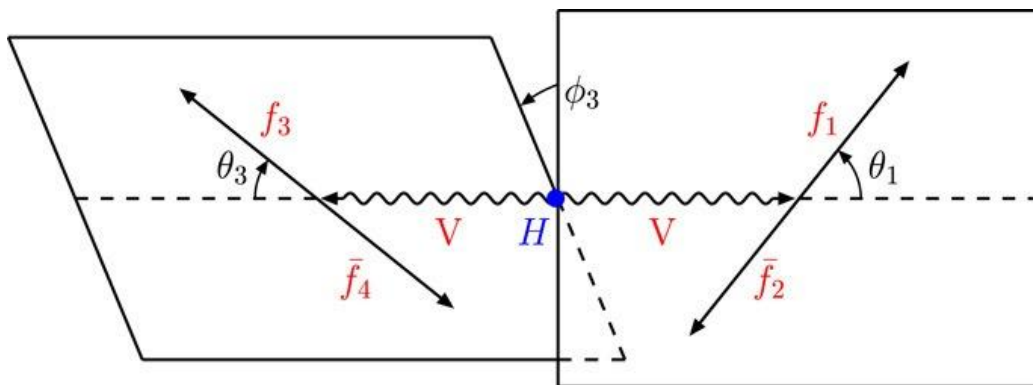


Рис. 2. Определение полярных и азимутальных углов.

Здесь

$$A_f = \frac{2v_f a_f}{v_f^2 + a_f^2}, v_f = 2I_f^3 - 4Q_f \sin^2 \theta_W, a_f = 2I_f^3,$$

где I_f^3 — третья проекция изоспина лептона, Q_f — электрический заряд лептона. β_1 и β_3 — скорости лептонов, а факторы γ_1 и γ_3 определяются как

$$\gamma_1 = \frac{1}{\sqrt{1 - \beta_1^2}}, \gamma_3 = \frac{1}{\sqrt{1 - \beta_3^2}}.$$

Отметим, что при больших значениях массы бозона Хиггса зависимость от азимутального угла φ_3 между плоскостями рождения лептонов исчезает. Интегрируя по полярным углам θ_1 и θ_3 , получаем:

$$\frac{d\Gamma(H \rightarrow Z^*Z^*)}{d\varphi_3} \sim 1 + a_1 \cos \varphi_3 + a_2 \cos 2\varphi_3 \quad (8)$$

где коэффициенты a_1 и a_2 задаются выражениями:

$$a_1 = -\frac{9\pi^2}{32} \frac{\gamma_1 \gamma_3 (1 + \beta_1 \beta_3)}{\gamma_1^2 \gamma_3^2 (1 + \beta_1 \beta_3)^2 + 2} A_{f_1} A_{f_3},$$

$$a_2 = \frac{1}{2} \frac{1}{\gamma_1^2 \gamma_3^2 (1 + \beta_1 \beta_3)^2 + 2} \quad (9)$$

На рис. 3 показано распределение мюонов по азимутальному углу φ_3 в распаде $H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4\mu$ (Djouadi, 2005; Englert и Brout, 1964; Glashow, 1961). Как видно из рисунка, с увеличением азимутального угла вероятность распада возрастает и достигает максимума при $\varphi_3 \simeq 1,5$ рад. При дальнейшем увеличении угла вероятность уменьшается и около $\varphi_3 \simeq 3$ рад принимает минимальное значение, после чего снова возрастает, достигая максимума, и затем вновь уменьшается.

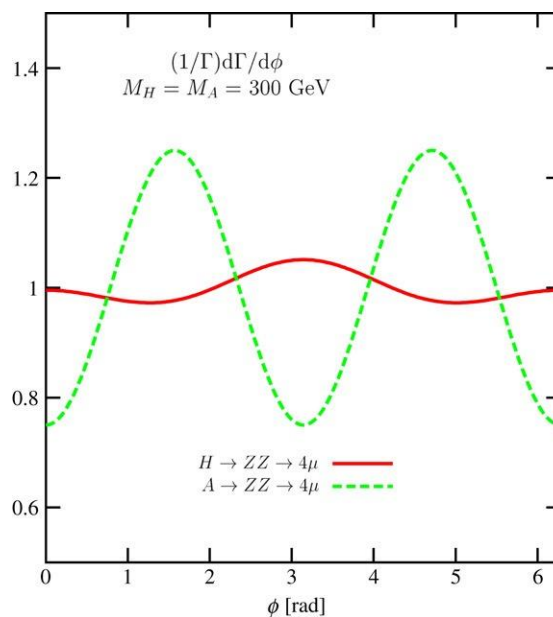


Рис. 3.2.3. Распределение ширины распада $H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4\mu$ по азимутальному углу.

Теперь вычислим полную ширину распада в канале $H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4l$:

$$\Gamma(H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4l) = \frac{(2\pi)^4}{E_H} |M(H \rightarrow ZZ \rightarrow 4l)|^2 d\Phi \quad (10)$$

где

$$d\Phi = \int \delta(E_H - E_1 - E_2 - E_3 - E_4) \delta^3(\vec{p} - \vec{p}_1 - \vec{p}_2 - \vec{p}_3 - \vec{p}_4) \times$$

$$\times \frac{1}{4\pi E_1} \cdot \frac{1}{4\pi E_2} \cdot \frac{1}{4\pi E_3} \cdot \frac{1}{4\pi E_4} d^3\vec{p}_1 d^3\vec{p}_2 d^3\vec{p}_3 d^3\vec{p}_4$$

$$= \frac{((E_H - 2m_l)^2 - 4m_l^2)(8m_l^2 - 5M_H^2)}{256\pi^4 E_2 E_3 E_4} \quad (11)$$

Подставляя квадрат модуля матричного элемента в формулу (10), получаем следующее выражение для ширины распада бозона Хиггса в канале $H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l$: (Abdullayev и Qosayev, 2022; Abdullayev, и другие, 2014, с. 247–250; Abdullayev, и другие, 2014, с. 289–291).

$$\Gamma(H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l) = \frac{(2\pi)^4}{E_H} \cdot \frac{((E_H - 2m_l)^2 - 4m_l^2)(8m_l^2 - 5M_H^2)}{256\pi^4 E_2 E_3 E_4} \times$$

$$\times \frac{e^6 M_H^2}{2x_W^3 (1 - x_W)^4 (M_H^2 - M_Z^2)^4} \times$$

$$\times (-4M_H^2 m_l^2 (4x_W^2 - 2x_W + 1)(8x_W^2 - 4x_W + 1) +$$

$$+ M_H^4 (8x_W^2 - 4x_W + 1)^2 +$$

$$+ 4m_l^4 (64x_W^4 - 64x_W^3 + 24x_W^2 - 4x_W + 1)) =$$

$$= \frac{e^6 (8m_l^2 - 5M_H^2) ((\sqrt{2}M_H - 2m_l)^2 - 4m_l^2)}{256\sqrt{2}m_l^3 x_W^3 (1 - x_W)^4 (M_H^2 - M_Z^2)^4} \times$$

$$\times (-4M_H^2 m_l^2 (4x_W^2 - 2x_W + 1)(8x_W^2 - 4x_W + 1) +$$

$$+ M_H^4 (8x_W^2 - 4x_W + 1)^2 +$$

$$+ 4m_l^4 (64x_W^4 - 64x_W^3 + 24x_W^2 - 4x_W + 1)) \quad (12)$$

где учтено, что $E_H = E_1 + E_2 + E_3 + E_4$ и $E_H = \sqrt{p^2 + M_H^2}$.

В формуле для $\Gamma(H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l)$ введём следующую замену:

$$R'(x) = \frac{1}{x_W^3 (1 - x_W)^4} \times$$

$$\times (-4M_H^2 m_l^2 (4x_W^2 - 2x_W + 1)(8x_W^2 - 4x_W + 1) +$$

$$+ M_H^4 (8x_W^2 - 4x_W + 1)^2 +$$

$$+ 4m_l^4 (64x_W^4 - 64x_W^3 + 24x_W^2 - 4x_W + 1)) \quad (13)$$

С учётом функции $R'(x)$, заданной формулой (13), ширину распада бозона Хиггса в канале $H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l$ можно записать в виде (Hüseynov, 2012; Abdullaev и Guseinova, 2024; Abdullaev и Guseinova, 2024):

$$\Gamma(H \rightarrow Z^* Z^* \rightarrow 4l) = \frac{e^6 (8m_l^2 - 5M_H^2) ((\sqrt{2}M_H - 2m_l)^2 - 4m_l^2)}{256\sqrt{2}m_l^3 (M_H^2 - M_Z^2)^4} R'(x) \quad (14)$$

Теперь построим график зависимости ширины распада бозона Хиггса в канале $H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4l$ от массы лептона m_l . Примем массу бозона Хиггса равной $M_H = 125 \text{ ГэВ}$. Тогда получаем график, приведённый на рис. 4. Из графика видно, что с увеличением массы лептона m_l ширина распада уменьшается.

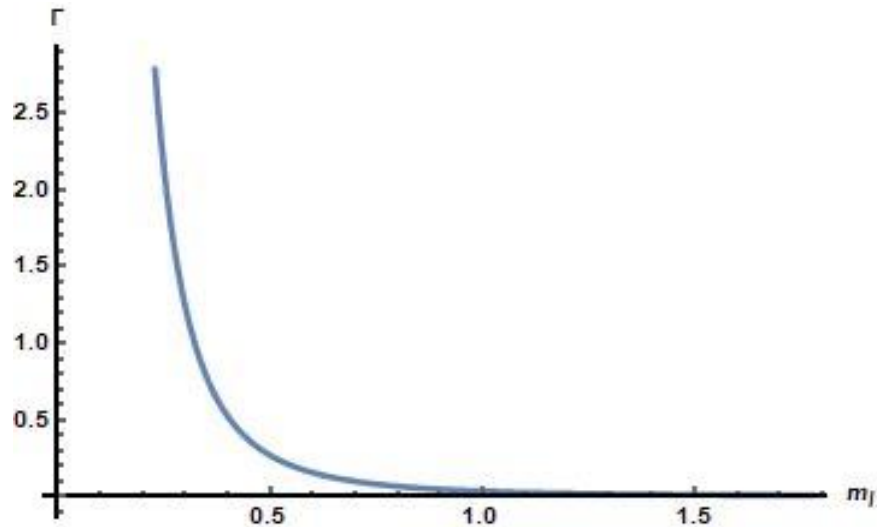


Рис. 4. Зависимость ширины распада процесса $H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4l$ от массы лептона m_l .

Заключение

Ширина распада бозона Хиггса в канале $H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4l$ определяется следующим выражением:

$$\Gamma(H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4l) = \frac{e^6(8m_l^2 - 5M_H^2)((\sqrt{2}M_H - 2m_l)^2 - 4m_l^2)}{256\sqrt{2}m_l^3(M_H^2 - M_Z^2)^4} R'(x).$$

Анализ данного процесса показывает, что вероятность распада бозона Хиггса на четыре тяжёлых лептона (τ и μ^-) является малой.

Литература

1. Abdullaev, S.K., Guseinova, N.M. (2024). Proses $H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4l$. "Yaşıl Dünya Naminə Həmrəylik İli" nə həsr olunmuş "Fizika və astronomiya problemləri" adlı XXIV Ümumrespublika Elmi konfransının materialı, 17 may.
2. Abdullaev, S.K., Guseinova, N.M. (2024). Rəspad bozona Khiggsa na glyuoni. "Gələcəyin alimləri" adlı tələbələrin IX Respublika Elmi konfransının materialları, 19 aprel.
3. Abdullayev, S.Q., Qocayev, M.Ş. (2022). Lepton-lepton və lepton-hadron elektrozəif qarşılıqlı təsir proseslərində asimetriyalar. Monoqrafiya. Füyuzat nəşr.
4. Abdullayev, S.Q., Qocayev, M.Ş., Saddih, F.A. (2014). Higgs bozonun kalibrənmə bozonlara çevrilmələri: $H \rightarrow VV, H \rightarrow VV^*$. "Fizikanın müasir problemləri" adlı VIII Respublika konfransı, 24 – 25 dekabr, 247–250.
5. Abdullayev, S.Q., Qocayev, M.Ş., Saddih, F.A. (2014). Higgs bozonun lepton (kvark) cütünə çevrilməsi. "Fizikanın müasir problemləri" adlı VIII Respublika konfransı, 24 – 25 dekabr, 289–291.
6. Boe, A., Og Reid, O.M. et al. (n.d.). Higgs production: CP-studies in e^+e^- collisions. arXiv: hep-ph / 9811505.
7. Bredenstein, A., Demner, A., Dittmaier, S. and Weber M.M. (2006). Precise predictions for the

Higgs-boson decay $H \rightarrow WW/ZZ \rightarrow 4 \text{ leptons}$. arXiv: hep-ph / 0604011v2 5 Jul.

8. Breitweg, J. et al. (2000). Measurement of azimuthal asymmetries in deep inelastic scattering. *Phys. Lett.*, 481, 199–212; e-Print Archive: hep-ex/0003017.
9. Djouadi, A. (2005). *The Anatomy of Electro-Weak Symmetry Breaking. Tome I: The Higgs boson in the Standard Model*. arXiv: hep-ph/0503172v2, DOI: 10.1016/j.physrep.2007.10.004
10. Englert, F., Brout, R. (1964). Broken symmetry and the mass of gauge vector mesons. *Physical Review Letters*, 13(9), 321–323.
11. Glashow, S.L. (1961). Partial symmetry of weak interactions. *Nuclear Physics*, 22(4), 579–588.
12. Hüseynov, V.A. (2012). *Kvant elektrodinamikası*. Şərq-Qərb.

Поступило: 02.11.2025

Принято: 13.02.2026

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Könül Büyükər, Türkan Salamova

Marketinq kommunikasiyaları və rəqəmsal marketinqin strategiyaları və tətbiqləri 9

Пярвиз Гасанов, Орхан Ахмед

Сравнительный анализ правовой основ и методов функционирования БРИКС, ЕС и G7 16

Илаха Шихалиева

Толерантность и межкультурная коммуникация в профессиональном образовании 24

Mohsen Zamani

Germany's Role in NATO and European Security Policy: Opportunities and Challenges 30

Dağbəyi Allahverdiyev, Əli Allahverdiyev,

Günəl Allahverdiyeva, Güldanə Qasımova

Geosiyasi mənafeələr və sosial-iqtisadi tərəqqi layihələrinin səmərəliliyinin təşkili..... 45

Офелия Тагиева

Концептогенез историко-культурных маркеров в художественном дискурсе 52

Günay Mehrəliyeva

Şəxssiz konstruksiyaların müqayisəli koqnitiv təhlili: ingilis və Azərbaycan dilləri nümunəsində.. 62

Gulnar Nazarova

Cultural Perspectives on the Museumization of the Baku Khans' Palace..... 68

Fətimə Qaralı

Təhsildə proqramlaşdırma dillərinin gələcəyi..... 73

Elgiz Eldaniz Abdurahmanli

The Geopolitical Architecture of Cyberspace: Cyber Sovereignty, Digital Power,
and Normative Competition 79

Əli Qasimov

Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin semantik funksiyaları 83

Şamama Əmirova

Müəllimlərin peşə stressi: maneə yaradan və motivasiya edən amillər..... 90

Gülənər Əliyeva

Enerji sektorunda hüquqi islahatların investisiya mühitinə təsiri 100

İsa Ahmadov

Risk Management and Logistics Assessment of Customs Procedures in International Road Freight
Transportation in Azerbaijan..... 105

Süleyman Mirzayev

Madde bağımlılığı ilə mücadelede sosial politikanın rolu..... 109

Чингиз Салехли

Система регулирования цен в Азербайджане: инструменты и направления развития 114

Aygül Novruzova

Müəllim əməyinin psixoloji xüsusiyyətləri..... 119

Məxluqə Quluyeva

Azərbaycan sənaye bankında audit funksiyasının modernləşdirilməsi və inkişafı..... 123

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Xuraman Hacıəhmədşadə, Qoşqar Əliyev, Gülnarə Quliyeva, Lala İbrahimova, Təranə Əsgərova Poliizobutilenin polyar manomer olan vinilasetatla modifikasiyası reaksiyasının kinetik parametrləri.....	128
---	-----

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Нармина Гусейнова Распад бозона Хиггса через канал $H \rightarrow Z^*Z^* \rightarrow 4l$	136
--	-----

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Yasamal r-nu, Abbas Mirzə Şərifzadə 19
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.1707@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku,
Yasamal dis., Abbas Mirza Sharifzade 19
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.1707@aem.az

İmzalandı: 26.02.2026
Onlayn çap: 30.02.2026
Kağız çapı: 10.03.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 18,25 ç.v.
Sifariş: 143

Signed: 26.02.2026
Online publication: 30.02.2026
Paper printing: 10.03.2026
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 18,25 p.s.
Order: 143

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Yasamal r-nu,
Abbas Mirzə Şərifzadə 19
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurdal868@mail.ru

It has been published in the printing house

“ZANGAZURDA”

Address: Baku city, Yasamal dis.,
Abbas Mirza Sharifzade 19
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurdal868@mail.ru

